

T.C.

HİTİT ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

**ARAP NAHVİNDE KURUCU METİN İLE ŞERH İLİŞKİSİ
BAĞLAMINDA ZEMAŞERÎ'NİN el-UNMÛZEC ADLI ESERİ VE
ŞERHLERİ ÖRNEĞİ**

Doktora Tezi

Ayhan CAN

ÇORUM-2021

**ARAP NAHVİNDE KURUCU METİN İLE ŞERH İLİŞKİSİ
BAĞLAMINDA ZEMAŞERÎ'NİN el-UNMÛZEC ADLI ESERİ VE
ŞERHLERİ ÖRNEĞİ**

Ayhan CAN

**Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı**

Doktora Tezi

TEZ DANIŞMANI

Prof. Dr. Mehmet Faruk TOPRAK

ÇORUM-2021

KABUL VE ONAY

Ayhan CAN tarafından hazırlanan "*Arap Nahvinde Kurucu Metin İle Şerh İlişkisi Bağlamında Zemaşşerî'nin el-Unmûzec Adlı Eseri ve Şerhleri Örneği*" başlıklı bu çalışma, 08/04/2021 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

İmza

(Prof. Dr. Mevlüt UYANIK) (Başkan)

İmza

(Prof. Dr. Mehmet Faruk TOPRAK) (Danışman)

İmza

(Prof. Dr. Kemal TUZCU)

İmza

(Doç. Dr. Osman DÜZGÜN)

İmza

(Dr. Öğr. Üyesi İclal ARSLAN)

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylıyorum.

İmza

(Prof. Dr. Muhammed Asıf YOLDAŞ)

Enstitü Müdürü

T.C.
HİTİT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yaptığımı beyan ederim. (08/04/2021)

İmzası
Ayhan CAN

ÖZET

CAN, Ayhan. *Arap Nahvinde Kurucu Metin İle Şerh İlişkisi Bağlamında Zemahşeri'nin el-Unmûzec Adlı Eseri ve Şerhleri Örneği*, (Doktora Tezi), Çorum, 2021.

İslâm ilim tarihinde şerh kültürü ve telifi büyük bir yere sahip olup ilmî kaynakların bir kısmını oluşturmaktadır. Birbirinden farklı konuları içeren metinlere birçok şerh yazılmıştır. Çalışmamızın konusunu teşkil eden ve bir nahiv metni olan *el-Unmûzec*'e de başta Zemahşeri'nin öğrenci Diyâuddîn el-Mekkî olmak üzere birçok kişi şerh yazmıştır. *el-Unmûzec* ve şerhleri bağlamında metin-şerh ilişkisine baktığımızda, *el-Unmûzec* muhtasar bir eser olma hasebiyle doğal olarak şerhe muhtaç olarak görülmüştür. Buna bağlı olarak tanım, istişâd, örneklemeler, farklı görüşlerin serd edilmesi, irâb ve ta'lîl gibi konularda şârihler etkin rol oynamış ve kurucu metne bir takım katkılar yapmışlardır. Nahiv ilminde önemli bir husus teşkil eden tanımlar *el-Unmûzec*'de kısmen ifade edilmiş olup kısmen de zikredilmemiştir. Tanımı yapılmayan terimler şârihler tarafından tamamlanmış; yapılan bazı tanımlar ise analiz edilerek gerekli durumlarda sağlamlığı ölçülmüştür. Bazı şârihler tarafından hatalı bulunan tanımlara ise itiraz edilmiş, mümkün derecede doğru bir tanım ortaya konulmuştur. Şârihler sadece tanımlarda değil lafzî ve fikrî bağlamda da *el-Unmûzec*'in metnine müdahaleler yaparak analist bir yaklaşım sergilemişlerdir. Şârihlerin bu tutumları hem *el-Unmûzec*'i tamamlamış hem de nahiv ilmine analist bir yaklaşım sonucunda katkılar yapılmaya çalışılmıştır. Şerhlerde ilave olarak kullanılan Kur'ân-ı Kerim âyetleri, hadis, şiir ve Arap kelamı gibi istişâd unsurlarıyla metni zenginleştirilmiştir. Bunun yanı sıra metnin anlaşılması adına örnekler kullanılarak okuyucuya ilave bilgiler sunulmuştur. Nahiv konularını bütüncül bir bakış açısıyla ele alan bazı şârihler, bir konu hakkında gelenekteki birbirinden farklı görüşler zikrederek içerik zenginliğini oluşturmuşlardır. Bazı şârihler ise metin merkezli bir yöntem sergilemişlerdir. Ayrıca kurucu metinde yer verilmeyen ta'lîl dediğimiz nahiv kuralların aklî bir zemine oturtulma olgusu ve okuyucunun kurucu metni daha kolay anlaması adına yapılan irâb ameliyesi de şârihlerin sunduğu bir katkıdır. Şerhler; kurucu metnin anlaşılması, analizinin yapılması ve eksikliklerinin gidermeleri gibi ortak amaçlar için yazıldıkları gibi birbirinden farklı amaçlar için de yazılmışlardır. Sosyal çevrenin ihtiyacını karşılamak, aynı metnin farklı yönlerini ele almak, aynı metne önceden yazılmış şerh veya şerhlerin eksik görülmesi

gibi faktörler aynı metin üzerine birden çok şerhin yazılmasına imkân sağlamıştır. Şerhlerin muhtevalarına bakıldığında her ne kadar sonraki dönemlerde yazılan bazı şerhler kendinden önceki şerhlerden yararlınsalar da orijinal bir üslup ve içeriklerle yazılan şerhler de mevcuttur.

Anahtar Kavramlar: Zemahşerî, el-Unmûzec, Metin, Şerh, Şârih.

ABSTRACT

CAN, Ayhan. *The Example of Zemahseri's work titled al-Unmûzec and Its commentaries in the Context of the Relationship between the Founding Text and Commentary in the Arabic Syntax*, (PhD Thesis), Corum, 2021.

Commentary (serh) culture and attribution have a great place in the history of Islamic science and constitute a part of the scientific resources. Many commentaries have been written on texts containing different subjects. Many people, especially the student of Zemahseri, Diyâuddîn al-Mekkî, wrote commentary on *al-Unmûzec*, which constitutes the subject of our study and is a text of syntax. When we look at the relationship between the text and commentary in the context of *al-Unmûzec* and its commentaries, *al-Unmûzec* needs commentary as it is a concise work. Accordingly, the commentators played an active role in subjects such as definition, produce a witness (istaishad), sampling, presentation of different opinions, clean speech (irab) and make up an excuse (ta'lîl) and made some contributions to the founding text. Definitions, which constitute an important issue in syntax science, have been partially expressed in *al-Unmûzec* and partially not mentioned. The undefined terms were completed by the commentators, some definitions were analyzed and their strength was measured when necessary. The definitions found to be erroneous by some commentators were objected and a correct definition was provided as much as possible. The commentators took an analyst approach by making interventions not only in definitions but also in the text of *al-Unmûzec* in a literal and intellectual context. These attitudes of the commentators have both been completed by *al-Unmûzec* and contributions have been made as a result of an analytical approach to the science of syntax. The text of witnessing elements such as Qur'anic verses, hadith, poetry and Arabic speech, which are additionally used in commentary, has been enriched. In addition, additional information is provided to the reader by using examples to understand the text. Some commentators, who dealt with syntax issues from a holistic perspective, created a richness of content by citing different views on a subject in tradition. Some commentators have demonstrated a text-centered method. Besides, the fact that the nahiv rules, which we call ta'lîl (make up an excuse), are not included in the founding text, are placed on a rational basis and the practice of clean speech (irab) made in order for the reader to understand the founding

text more easily, are also a contribution provided by the commentators. Commentaries were written for common purposes such as understanding, analyzing and correcting the deficiencies of the founding text, as well as for different purposes. Factors such as meeting the needs of the social environment, dealing with different aspects of the same text, and missing commentaries or commentaries previously written on the same text have enabled more than one commentary to be written on the same text. Considering the content of the commentaries, although some commentaries written in later periods make use of the previous commentaries, there are also commentaries written in an original style and content.

Keywords: Zemahsherî, al-Unmûzec, Text, Commentary, Commentator.

TEŞEKKÜR

Çalışmanın başından itibaren hiçbir yardımını benden esirgemeyen tez danıőmanım Prof. Dr. Mehmet Faruk TOPRAK'a ve tez jürisinde bulunarak değerli katkılar sunan Prof. Dr. Mevlüt UYANUK, Prof. Dr. Kemal TUZCU, Doç. Dr. Osman DÜZGÜN ve Dr. Öğr. Üyesi İclal ARSLAN'a teőekkürü bir borç bilirim. Ayrıca çalışmayı baştan sonuna kadar büyük bir titizlikle okuyan değerli dostum Ar. Gör. Dr. Mehmet Yunus YAZICI'ya ve çalışmada emekleri bulunan Doç. Dr. Harun BEKİROĞLU, Öğr. Gör. Zübeyt NALÇAKAN, Dr. Öğr. Üyesi Nihat DURMAZ, Dr. Öğr. Üyesi Fuat DAŐ, Arő. Gör. Ubeydullah EFE'ye özellikle teőekkürlerimi sunarım.

Ayhan CAN

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖZET	i
ABSTRACT.....	iii
TEŞEKKÜR	v
İÇİNDEKİLER	vi
TABLOLAR DİZİNİ.....	ix
KISALTMALAR	x
ÖN SÖZ	xi
GİRİŞ	1
1. ÇALIŞMANIN KONUSU VE ÖNEMİ.....	1
2. ÇALIŞMANIN AMACI VE KAPSAMI.....	2
3. ÇALIŞMANIN YÖNTEMİ	3
4. KAVRAMSAL ÇERÇEVE	4
5. ÇALIŞMANIN KAYNAKLARI.....	7

BİRİNCİ BÖLÜM

İSLÂMÎ İLİMLER VE ARAP NAHVİNDE ŞERH GELENEĞİ

İSLÂMÎ İLİMLER VE ARAP NAHVİNDE ŞERH GELENEĞİ	8
1.1. İSLÂMÎ İLİMLERDE ŞERH TELİFİ	8
1.2. ARAP NAHVİNDE ŞERHİ YAPILMIŞ BAŞLICA ESERLER.....	12
1.2.1. <i>el-Kitâb</i>	14
1.2.2. <i>el-Muktadab</i>	16
1.2.3. <i>el-Usûl fi'n-Nahv</i>	17
1.2.4. <i>el-Cumelu'l-Kubrâ</i>	18
1.2.5. <i>el-Luma' fi'n-Nahv</i>	19
1.2.6. <i>el-'Avâmilü'l-Mi'e</i>	20
1.2.7. <i>el-Cumel fi'n-Nahv</i>	20
1.2.8. <i>el-Mufasssal fi Sinâ'ati'l-İ'râb</i>	21

1.2.9. <i>el-Kâfiye fi'n-Nahv</i>	22
1.2.10. <i>el-Elfiyye</i>	23
1.2.11. <i>el-Âcurrûmiyye</i>	24
1.2.12. <i>el-'Î'râb 'an Kavâ'idi'l-'Î'râb</i>	25
1.2.13. <i>Muğnî'l-Lebîb 'An Kutubi'l-E'ârîb</i>	26
1.2.14. <i>Katru'n-Nedâ ve Bellu's-Sadâ</i>	27
1.2.15. <i>el'Avâmilü'l-Cedîd</i>	28
1.2.16. <i>İzhâru'l-Esrâr Fi'n-Nahv</i>	28

İKİNCİ BÖLÜM

ZEMAHŞERÎ, *el-UNMÛZEC* ŞÂRİHLERİ, *el-UNMÛZEC* ve ŞERHLERİ

2.1. ez-ZEMAHŞERÎ'NİN HAYATI	30
2.1.1. İlmî Kişiliği	32
2.1.2. Hocaları	33
2.1.3. Öğrencileri.....	34
2.1.4. Eserleri.....	34
2.2. <i>el-UNMÛZEC</i>'İN ŞÂRİH ve ŞERHLERİNİN TESPİTİ	35
2.2.1. Günümüze Nüshası Ulaşmayan Şerhler	35
2.2.2. Günümüze Ulaşan Şerhler ve Şârihleri	36
2.3. <i>el-UNMÛZEC</i> ve ŞERHLERİNİN ÖZELLİKLERİ	49
2.3.1. <i>el-Unmûzec</i>	49
2.3.2. <i>el-Unmûzec</i> Şerhleri.....	64

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

el-UNMÛZEC ŞERHLERİ BAĞLAMINDA MUHTEVA OLARAK KURUCU METİN İLE ŞERH İLİŞKİSİ

3.1. TANIMLARDA ŞERHLERİN ROLÜ	79
3.1.1. Tamamlayıcı Tutum	83
3.1.2. Tahlîlci Tutum.....	92

3.2. ŞERHLERDE İSTİŞHÂD	110
3.2.1. İstişhâd Unsurları.....	111
3.2.2. Şârihlerin İstişhad Yöntemleri.....	122
3.3. ŞÂRİHLERİN BİR KONU HAKKINDA ZİKRETTİKLERİ FARKLI GÖRÜŞLER KARŞISINDA TUTUMLARI	128
3.4. ŞÂRİHLERİN ZEMAŞERÎ'YE İTİRAZLARI	131
3.4.1. Konularda İtiraz.....	131
3.4.2. Zemaşerî'nin İfadelerine Yapılan İtirazlar	139
3.4.3. Zemaşerî'nin el-Unmuzeci'nde Kullanıp Kullanmadığına Dair Şüpheli İfadeler ve Bu İfadelere Yapılan İtirazlar.....	141
3.5. ŞÂRİHLERİN İ'RÂB YAPMALARI	148
3.6. ÖRNEKLEMELER	149
3.7. TA'LÎL	151
3.7.1. Tamamlayıcı Tutum	152
3.7.2. Açıklayıcı Tutum.....	153
3.7.3. Şârihlerin Kendi Vermiş Oldukları Bilgilere İlet Getirmeleri.....	154

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ŞERHLER İLE İLGİLİ BAZI DEĞERLENDİRMELER

4.1. BİR ESERE BİRDEN FAZLA ŞERHİN YAZILMASININ GEREKÇELERİ	157
4.1.1. Bir Şârihin Kendisinden Önce Yazılan Şerhleri Yetersiz Görmesi.....	158
4.1.2. Çevreden Gelen İstek	160
4.1.3. Şerhi Bir Şahsa Nispet Etmek	161
4.1.4. Aynı Metni Farklı Amaçla Şerh Etmek.....	162
4.1.5. Eleştirel Bir Şerh Yapmak.....	162
4.1.6. Kurucu Metin ve Yazarının Şöhreti	162
4.2. el-UNMÛZEC ŞERHLERİNİN YAZILIŞ AMAÇLARI.....	164
4.3. ŞERHLER BİRBİRİNİN TEKRARI MI?.....	167
SONUÇ	181
KAYNAKÇA	189

TABLULAR DİZİNİ

Tablo

Sayfa

Tablo 3.1. Şârihlerin tanımlardaki tutumlarının mukayesesi.....107-110

KISALTMALAR

b.	: Bin, İbn.
bkz.	: Bakınız.
c.	: Cilt.
Çev.	: Çeviren.
h.	: Hicrî.
Hz.	: Hazreti.
haz.	: Hazırlayan.
İ.Ü	: İstanbul Üniversitesi.
M.Ü	: Marmara Üniversitesi.
md.	: Maddesi.
nşr	: Neşr eden.
ö.	: Ölüm tarihi
sy.	: Sayı.
şrh.	: Şerh eden.
t.y	: Yayın tarihi yok.
thk.	: Tahkik eden.
tsh.	: Tashih eden.
vb.	: Ve benzerleri.
vd.	: Ve diğerleri.
vr.	: Varak.
y.y.	: Yayın yılı yok.
y.e.y.	: Yayın evi yok.

ÖN SÖZ

İslâmî İlimlerde bilgiyi kitlelere ulaştırma araçlarından biri de şerhlerdir. Şerherin ilmî değeri ve katkıları ancak muhtevalarına ve bizzat şerhlerdeki metinlere bakılarak tespit edilebilir. Bunun sonucunda her şerhin ilmî değerinin ve bilgi seviyesinin aynı derecede olmadıkları görülecektir. Zira bu, genelde her bir şerhin telif edilme felsefesine, muhatapların ihtiyaç ve bilgi seviyelerine göre değişebilir. Şerh kültürünün ana felsefesini göz önünde bulundurulmadıkça veya şerhleri yazıldıkları dönemin şartlarıyla değerlendirmedikçe, şerhler genel anlamda gereksiz bir uğraş olarak görülebilir. Şerhlerin bilime katkılarının olup olmadığını tespit etmek için bir takım analiz ve mukayeselere ihtiyaç duyulmaktadır. Arap Nahvi'nde telif edilen şerhlere yönelik genel düşüncemiz de bu yöndedir. Bazı nahiv şerhleri, kurucu metinlerin anlaşılması ve nahiv bilgilerinin gelişiminde müstakil eserler kadar etkili olmuşlardır. Nahvin zamana göre değişmeme olgusunu dikkate aldığımızda sonraki dönemlerde yazılan bazı şerhlerde, önceki eserler ve âlimlerden faydalanıldığının kaçınılmaz oluşu tespit edilmiştir. Hatta bazı şerhlerdeki birtakım malzemeler, bir önceki bilgilerin tekrarından ibaret olarak da görülebilir. Ancak bu hususun, her şerh için geçerli olmadığı da âşikardır. Bu çalışmada Arap Nahvi'nde önemli ve muhtasar eserlerinden olan *el-Unmûzec*'in şerhlerini örnekler üzerinden incelendi ve Arap Nahvi'nde telif edilen şerhlere ve aynı metne yazılan birden çok şerhe nasıl bir bakış açısıyla bakmamızı gerekliliği üzerine duruldu ve *el-Unmûzec* örneğinden Arap Nahvi'ne dair yazılan şerhlerin metodolojisinin tespitini yapmaya çalışarak bir nebze de olsa bu konuya katkı sunma amaçlandı.

el-Unmûzec şârihlerinin belli bir sistem dâhilinde eserlerini telif ettiklerini ve kurucu metne birtakım katkılar sunduklarını söylememiz mümkündür. Bu şerhlerden bir kısmının, yorumlayıcı ve analizci özelliklerini somut örneklerle ortaya koydukları; bir kısmının da günün şartları ve muhataplarının ihtiyacı göz önünde bulundurarak *el-Unmûzec* odaklı birer çalışma oldukları görülmektedir. Bu bağlamda şerhlerin kendilerine özgü belli metotları olduğu, şerh sahiplerinin de kendi ilmî birikimi nispetinde eğitim öğretim adına bir disiplin oluşturma gayretinde oldukları bizzat eserlerinden anlaşılmaktadır. Bize göre nahiv şerhleri ve zamana bağlı değişim ve gelişim gösteren disiplinlerdeki kurucu metinlerin şerhlerinden aynı katkı beklentisine

girilmesi de doğru değildir. Zira nahiv bilgilerinin zamana bağlı değişken olmadıkları bilinen bir gerçektir. Bu durumda nahiv şerhlerini, toplumsal ihtiyaç ve toplumun karşılaştıkları olay ve yaşam şartlarına göre yorum dairesi geniş olan bilimlerin şerhleriyle mukayese etmek doğru bir değerlendirme olmayacaktır. Özellikle son dönemlerde eğitim-öğretim malzemesi olarak kullanılan şerhler de vardır. Bu şerhlerin genel amacı, yeni bilgiler üretmek değil; var olan bilgileri daha etkin bir şekilde okuyucuya aktarmak olmuştur.

Arap Nahvi'nde Kurucu Metin İle Şerh İlişkisi Bağlamında Zemahşeri'nin el-Unmûzec Adlı Eseri ve Şerhleri Örneği adlı çalışmamız dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm'de, İslâm ilim kültüründe şerh telifi hakkında genel bilgiler verilmiştir. İkinci bölümde Zemahşerî ve şârihlerinin hayatı, *el-Unmûzec* ve şerhleri hakkında bilgiler verilmiştir. Üçüncü bölüm'de *el-Unmûzec* ve şerhleri metin-şerh ilişkisi çerçevesinde muhteva olarak ele alınıp şerhlerin metotları, kurucu metne katkıları ve kurucu metne yaklaşımları incelenmiştir. Dördüncü bölüm'de ise genelde şerhlerin yazılış amaçları, şerhlerden bazı kesitleri ve ikinci bölümde elde edilen bazı verileri merkeze alarak birbirinin tekrarı olup olmadıklarını incelenmiştir.

GİRİŞ

1. ÇALIŞMANIN KONUSU VE ÖNEMİ

İslâm ilim tarihinde önemli bir yeri olan şerh yazıcılığı, kurucu metinlerin yazılmasıyla birlikte başlamıştır. İslâm Dininin önde gelen âlimlerden biri olan ez-Zemahşerî'nin Arap Nahvi konusunda yazmış olduğu *el-Unmûzec* adlı eseri, Arap Gramerinde büyük bir yere sahip olup kısa ve öz şekilde kaleme alınmıştır. Bunun sonucunda Zemahşerî, eserine bazı Nahiv bilgilerine yer vermediği gibi eserinde yer yer mübtediler katında anlaşılması güç ifade ve açıklamalar da olmuştur. Şârihler ise ilave bilgiler ve herkesin kolay bir şekilde anlayamayacağı hususları genişletip açıklayan şerhler yazmışlardır. Bu şerhlerin hepsi mevcut olmamakla birlikte çoğu günümüze kadar gelmiştir. Çalışmada Kurucu metin olan *el-Unmûzec* ile bu şerhlerin ilişkisini incelemeyi amaçlamaktayız. Kısmen birbirinden farklı metotlarla ele alınan bu şerhlerden bazıları istişhâd ve yorumlarla metni daha anlaşılır bir düzeye taşıma eylemine ağırlık verirken bazı şerhler ise yer yer eleştiriler yapıp gramer konularında mezhepsel farklılıklara ağırlık vermiştir. Ayrıca bu çalışma, metin ve şerh ilişkisi bağlamında şerhlerin kurucu metne ne kattığını, bir esere birden çok şerhin yazılmasının amaç ve mantığının ne olduğunu açıklamakla birlikte şerhler birbirlerinin tekrarı mıdır gibi hususları örnekler üzerinden uygulamalı olarak ele almıştır.

Bazı kişilere göre şerh telifi, ilmin donukluğu, önceki bilgilerin veya örneklerin tekrarı, şerhlerde içerikten çok şekle önem verildiği, ihtiyaç duyulmadığı halde uzatmaların yapıldığı; bununla birlikte konunun daha anlaşılabilir hale getirildiği ve aynı konuyu ele alan farklı görüşlerin basit ifadeler ile bir araya getirildiği, kapalı ve anlaşılabilir bir yöntemle sahip oldukları gibi eleştirilere maruz kalmıştır.¹ Biz de bu çalışmamızda bu eleştirileri de göz ardı etmeden metin şerh ilişkisini *el-Unmûzec* ve şerhleri örneğinde uygulamalı olarak ele almaya çalışacağız.

İslâm ilim tarihinde bir eser üzerine birçok şerh yapılmıştır. Bu şerhler nicelik ve nitelik bakımında birbirinden farklılık arz etmekle birlikte ilmî değerleri yüksek olan şerhler de olmuştur. Bu tür telifler, yüzeysel değil ilmî ve uygulamaya dayalı bir

---

¹ Sedat Şensoy, "Şerh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 38 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 556; Ayrıca bkz. İsmail Kara, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz: Şerh ve Haşiye meselesine dair birkaç Not* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2013), 5-6.

düzlemde şerh konusunu daha anlaşılır ve sağlam bir şekilde değerlendirme ortamını oluşturma açısından son derece önemlidir. Bu çalışmanın önemini, aşağıda maddeler halinde sıralamak mümkündür:

- a) Şerhlerin muhteva bağlamında kurucu metne katkılarına dair bize bilgi verebilir. Bu bağlamda, şerhlerin ilim sahasında yeri ve değerini belirlemek son derece önemlidir.
- b) Şârihlerin Arap Gramerindeki mezhepsel tutumları ve farklılıklarıyla birlikte metni zengin kılan unsurlar hakkında bize bilgi sunabilir. Bu bilgilerle birlikte bir “telif türü” olan şerh yazıcılığının önemi ortaya çıkarılmaya çalışılacaktır.
- c) Kurucu metin sahibi, aynı zamanda önemli bir şârih olan ez-Zemahşerî'nin kısa ve öz olarak kaleme aldığı *el-Unmûzec* adlı eseri, ilim dünyasında şüphesiz büyük bir yere ve öneme sahiptir. Bu âlimin bu değerli eserinin ve şerhlerinin incelenmesinin, çalışmamızın değerini ve önemini artıracak nitelikte olduğunu düşünmekteyiz.

el-Unmûzec hakkında literatür çalışmalarına bakıldığında *el-Unmûzec* üzerine İmran ARSLAN tarafından “ez-Zemahşerî ve el-Unmûzec Adlı Eseri” ve Zübeyir ASLAN tarafından da *el-Unmûzec* şerhlerinden biri olan *Hadâ'iku'd-Dakâ'ik* üzerine “Sadullah el-Berde'î'nin *Hadâiku'd-Dakâik* adlı eseri” başlıkları altında yüksek lisans çalışmaları yapıldığı görülmektedir. Bunlar dışında bazı şerhlerin de tahkik çalışmaları yine yüksek lisans çalışması olarak hazırlanmıştır. Çalışmamız, yapılan bu çalışmalardan farklı olarak *el-Unmûzec* geleneğini ele alınmıştır. Dolayısıyla çalışmamızda metin-şerh ilişkisini bütüncül bir bakış açısıyla ele alıp birden çok şerh vasıtasıyla bir metodolojiye ulaşmaya çalışılacaktır. Ayrıca *el-Unmûzec*'in birçok şerhinin de ilmî bir disiplin çerçevesinde ele alınmadığını da görülmüştür. Bu da çalışmamızı daha önemli hale getirmektedir.

- e) Bir esere birden fazla şerh niçin yapılır, şerhler birbirlerinin tekrarı mı gibi soruların cevabını, *el-Unmûzec*'e yazılan şerhler vasıtasıyla bulmak, konumuzun bir diğer önemli yönünü oluşturmaktadır.

2. ÇALIŞMANIN AMACI VE KAPSAMI

Bu çalışmanın yapılmasındaki amaç, *el-Unmûzec* üzerine yazılan şerhlerin *el-Unmûzec* metnine nasıl bir katkı sunduğunu tespit ve tahlil etmektir. Dolayısıyla kurucu metinler üzerine yazılan şerhleri muhteva ve metot bakımından inceleyip şerh yazıcılığına yapılan eleştiriler ışığında birden çok şerhi ele alma ve değerlendirme de bu kapsama girecektir.

Aynı metin üzerine yazılan birçok şerhin konu olduğu çalışmalar mevcuttur. Ancak bu çalışmalar ya Hatice el-Hadîsî tarafından kaleme alınan “*Şurûhu kitâbi Sibeveyhi*”, eseri gibi genelde literatür bilgisi vermektedir yada Salim Mübârek Sa’îd el-Felak tarafından hazırlanan “*el-Hilâfu’n-Nahvî fi şurûhi’l-Mufasssal es-Selâse*” adındaki çalışmada olduğu gibi hem şerh sayısında hem de konu bakımından kısıtlamalara gidilmiştir. Aynı zamanda bu tür çalışmaların metin şerh ilişkisini incelediklerini söylemek te mümkün değildir. Dolayısıyla tam anlamıyla, Arap Nahvinde metin-şerh ilişkisini inceleyen ve muhteva olarak mukayeseli bir şekilde bir eserin birden çok şerhinden yararlanılarak ortaya bir şerh metodolisini sunan bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Bu eksikliği doldurmak amacıyla böyle bir çalışmayı amaç edindik. Şerh üzerine yapılan çalışmalar genellikle tek eser üzerine yapılmış; şerh için yapılan genel değerlendirmelere cevap vermede de eksik kaldıkları vâki olmuştur. Bu çalışmada *el-Unmûzec*’in ulaşılabilecek ve yazarı belli olan bütün şerhler değerlendirmeye alınacak, şerh yazıcılığı uygulamalı olarak olumlu ve olumsuz yönde değerlendirilecektir. Kurucu metinde tanımlar, örnek vb. eksik yerleri tespit etmek ve şerhlerin bu eksik yönlere cevap verip veremediği de tartışılacaktır.

İslâm ilim tarihinde şerh geleneği oldukça büyük bir yer tuttuğu için çalışmanın sınırlandırılması kaçınılmazdır. Arap Nahvinde sadece Sibeveyhi’nin *el-Kitab*’ı üzerine onlarca şerh yazıldığını göz önünde bulundurursak bu alandaki bütün şerhleri incelemenin bir doktora çalışması için imkânsız olacağı âşikârdır. Bu sebeple çalışmamızda, ez-Zemahşerî’nin *el-Unmûzec* adlı eserine yazılan şerhler bağlamında bir kurucu metnin şerh edilmesi, bu şerhlerin ilmî olarak kurucu metne katkıları ve şerhlerin ilmî değer taşıyıp taşımadığı göz önünde bulundurularak bunun üzerine bir çalışma yapılacaktır. Ele alacağımız *el-Unmûzec* şerhleri arasında, ulaşabildiklerimizi ve yazarı belli olanları seçtik. Böylelikle bir esas/temel metne yazılan şerhlerden ulaşabildiklerimiz aracılığıyla, bir kurucu metin olan *el-Unmûzec*’i anlama ve yorumlamadaki faktörleri gösteren bir çalışma ortaya konulmaya çalışılacaktır.

3. ÇALIŞMANIN YÖNTEMİ

Çalışmamızı gerçekleştirirken objektif bir tutum içerisinde olmaya gayret ettik. Çalışmamızda başvurduğumuz temel yöntem mukayese olmakla birlikte analiz, açıklama, betimleme ve yorum gibi yöntemler olmuştur. Metin-şerh ilişkisi dâhilinde

incelediğimiz *el-Unmûzec* ve şerhlerini muhteva olarak mukayeseli bir şekilde işledik. Buna bağlı olarak şerhlerin *el-Unmûzec*'e ilim ve yöntem açısından ne tür katkılarını olduğunu analiz ederek yorumlamaya çalıştık.

4. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Şerh

Şerh (الشَّرْح) kelimesi, (شَرَحَ، يَشْرَحُ) fiilinin mastarı olup birçok anlama gelmektedir.

“Basitleştirmek, ezberlemek, anlamak, açıklamak, bir meselenin içerisinde bulunan kapalılığı açığa kavuşturmak, bir uzuvdan veya kemik üzerindeki eti ince ince doğramak, açmak ve genişletmek” gibi anlamlara geldiği ifade edilmiştir.²

Şerh'in literatürdeki anlamı ise, “sözlü veya yazılı olarak bir konuda yapılan açıklamalar” şeklindedir. İlim tarihinde şerh bir *te'lîf türü* olarak ele alınmıştır. Şerhler genellikle kısa bir şekilde yazılmış metinlerin anlaşılmayan, kapalı ifadelerini açığa kavuşturmak ve asıl metinde zikredilmemiş bazı konuları zikreden ve konuların daha iyi anlaşılması için bol örnekler içeren eserlerdir. Muhtasar eserler üzerine şerh telifi yaygın olmakla birlikte bazı mutavval eserlere de şerhler yapılmıştır.³

Hâşiye

Hâşiye: “her bir şeyin kenarı, devenin küçüğü, kişinin ailesi” gibi anlamlara gelmektedir. Bir kavram olarak ise; bir kitaba açıklama ve eklemeler şeklinde not düşürmektir.⁴ Bu kelimeyle aynı anlamda kullanılan *hâmiş* ve *derkenâr* kelimeleri de mevcuttur. Hâşiye türü eserlerin en çok açıkladığı metinlerin başında Arap Grameri ve Belagâtına dair yazılan şerhler olmuştur. Bunun yansıra Kelâm, Tefsir Hadis Mantık gibi metinlere yazılan hâşiyeler azımsanmayacak sayıdadır.⁵

Ta'lik

² İsmâil b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh Tâcu'l-Luğa ve Sihâhu'l-'Arabiyye*, thk. Ahmed Abdulgafûr 'Attâr (Beyrût: Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, 1979), “ş-r-h” md., 378; Cemâluddîn Muhammed b. Mukrim İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab* (Beyrût, Dâru Sadır, 1990), “ş-r-h” md., II, 497-498; Ahmed b. Muhammed b. Alî el-Feyyûmî el-Mukrî, *el-Misbâhu'l-Munîr fî Ğarîb Şerhi'l-Kebîr*, thk. Abdulazîm (Kâhire: Dâru'l-Ma'ârif, t.y), “ş-r-h” md., 308; Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî, *Kâmûsu'l-Muhît*, thk. Muhammed Na'im el-'Arkasûsî (Beyrût: Muessesetu'r-Risâle, 2005), “ş-r-h” md., 226.

³ Şensoy, “Şerh”, 556.

⁴ İbrâhîm Enîs vd., *el-Mu'cemu'l-Vasît* (Kâhire: Mecme'u'l-Lugati'l-'Arabiyye-Mektebetu's-Şurûki'd-Devliyye, 2004), “Hâşiye”, md., 177.

⁵ Geniş bilgi için bkz. Tefvik Rüştü Topuzoğlu, “Hâşiye” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 16 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), 419-422

Ta'lik'in kelime anlamı “bir şeyi başka bir şeye İliştirme,⁶ iliştirilen nesne ve eklenen not” demektir. Terimsel bir ifade olarak ise; *Hâşiye amacıyla yapılan ilaveleri ve açıklamaları ifade eder.*⁷ Ta'lika olarak da kullanılan bu ifadenin çoğulu Ta'likât şeklindedir. Örneğin Sibeveyhi'nin *el-Kitâb*'ı gibi metinlere ilâve ve küçük notlar şeklindeki eser türüne verilen bir addır.⁸

Tefsir

ez-Zerkeşî (ö. 794/1392), *tefsir* kelimesinin sözlükte “keşfetmek, ortaya çıkartmak” gibi anlamlara geldiğini söyleyerek, terim anlamını ise şu şekilde ifade etmiştir: “Âyetlerin nuzûlüniün, sûrelerinin, kıssâlarının, iniş sebebi olan işâretlerin, Mekkî ve Medenî düzeninin, muhkem ve müteşâbihlerinin, nâsih ve mensûhlarının, hâss ve 'âmm'ının, mutlak ve mukayyetlerinin, mücmel ve müfesserlerinin ilmidir”⁹. el-Curcânî (ö. 816/1413) ise; Tefsir'i, “âyetin manasını, durumunu, kıssasını ve nuzûl sebebini açık bir şekilde ifade eden bir lafızla açıklamaktır.”¹⁰ şeklinde tanımlamaktadır. Tefsir'e yapılan tanımlar bunlar ile sınırlı değildir. Bu tanımlar dışında da yapılan tanımlar mevcuttur. Bazı tanımlarda tefsir, bir yönüyle şerhlerin kurucu metinde geçen ifadelerden ne kastedildiğininin açıklanması ve kapalı ifadelerin izah edilmesi gibi görevlerle de eşdeğer kabul edilmektedir.¹¹ Gerek diğer İlâhî metinler olsun gerekse Kur'ân-ı Kerîm olsun, bu metinlerin açıklanması ve yorumlanmasına da şerh denildiği ifade edilmiştir.¹² Bu durumda Tefsir kitapları bir açıdan, *şerh* adı altında yazılan eserler ile kısmen aynı görevi yerine getirmekteler. Kısmen dememizin sebebi şudur: Kur'ân dışında yazılan herhangi bir metin için kaleme alınan şerhlerin genel karakteristikleri, bir yönleriyle açıklama yapmaları, diğer bir yönüyle de metinde geçen bilginin doğruluğunu veya yanlışlığını inceleyerek analiz yapmalarıdır. Bu noktada Tefsir kitaplarının böyle bir gayesi olmadığı aşikârdır.

⁶ Kâdî Abdunnebî b. Abdurrahmân Ahmed Nekkî, *Dustûru'l-'Ulemâ*, (Beyrût: Dâru'l-Kutûbi'l-'İlmiyye, 200), “Ta'lik” md., I, 223.

⁷ Topuzoğlu, “Hâşiye”, 420.

⁸ Ahmed Muhtâr Ömer, *Mu'cemu'l-Luğati'l-'Arabiyeti'l-Mu'âsıra* (Kâhîre: 'Âlemu'l-Kutub, 2008), “Ta'lik” md., 1538.

⁹ Bedruddîn Muhammed b. Abdillâh ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Ebu'l-Fadl ed-Dimyâtî (Kâhîre: Dâru'l-Hadis, 2006), 415-416.

¹⁰ Alî b. Muhammed es-Seyyid eş-Şerîf el-Curcânî, *Mu'cemu't-Ta'rifât*, thk. Muhammed Sıddîk el-Miñşâvî (Kâhîre: Dâru'l-Fazile, 2004), “Tefsir”, md., 57.

¹¹ Bkz. Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *el-İtkân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Mustafâ Şeyh Mustafâ (Dîmeşk: Muessesetu'r-Risâle, 2008), 758-759.

¹² Bkz. Abdülhamit Birışık, “Tefsir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 40 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), 282.

Kur'ân ve diğerk ilâhî kaynakların “anlaşılması ve yorumlanması” adına *tefsir* ile eş değer olarak ifade edilen batı menşeli *hermenötik* kavramı da bazı kişiler tarafından kullanılmıştır. Türkçe’de “Anlambilim” ile aynı anlama gelen bu kavramın, bazı Kur'ân çalışmalarında kullanılması söz konusu olsa da tam olarak *tefsir* veya *te'vîl* kelimesini karşılamadığı ifade edilmiştir.¹³

Te'vîl

Sözlükte, “bir şeyin nihaî olarak vardığı nokta; bir sözün *tefsir* ve yorumu, rüya tabiri” gibi anlamlara gelir.¹⁴ Terim anlamına gelince *tefsir*'de olduğu gibi farklı şekillerde ifade edilmiştir. ez-Zerkeşî'nin zikrettiğine göre; kimi bilginlerce örfen *te'vîl*, *tefsir* ile aynı anlama gelmektedir. Ancak ikisinin arasında bir fark olduğunu beyan eden birçok kişiyi de zikretmektedir. ez-Zerkeşî de bu iki kavramın birbirinden farklı olduğu kanaatinde olmakla birlikte, *te'vîl*'i “Âyeti muhtemel olabilecek anlamlara götürmektir” şeklinde tanımlamaktadır.¹⁵ el-Curcânî, de *te'vîl*'i “Bir lafzı, zâhirî manasında kullanmayıp, Kitap ve Sünnet'e uygun muhtemel başka bir manada kullanılmaktır.” şeklinde tanımlamaktadır. *Tefsir* ile *te'vîl*'in farkını ortaya koymak için Yûnus Sûresi'nin 31. Ayetinde geçen {يُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ} ifadesine iki şekilde anlam vermektedir. Birincisi “kuşu yumurtadan çıkararak” olup bu manaya göre kişi *tefsir* yapmış oluyor. İkinci anlam ise bu ayetten “Mümini kâfirden çıkartarak veya âlimi cahilden çıkartarak” şeklinde düşünüldüğü takdirde kişi *te'vîl* yapmış olur.¹⁶ Bu durumda *te'vîl*, İslâm'da nihaî manasının Allah katında olduğu ifadelerin yorumu ve açıklama biçimi olarak telakki edilmektedir.

Kutsal metinlerin yorumlanması konusunda insanların daha temkinli olduğu görülmekle birlikte,¹⁷ İslâm geleneğine baktığımızda *tefsir* veyâ *te'vîl* yapacak olanın bazı hususlarda dikkatli olması ve bazı özelliklere sahip olması gerekliliği üzerine durulmuş, herkesin yorumda bulunmayacağına işaret edilmiştir.¹⁸ Burada anlaşılan odur

¹³ Birışık, “Tefsir”, 282. Hermenötik ifadesinin ilk kullanım yeri Hıristiyanlıkta dinî çalışmalar olmuştur. “Kutsal kitâbın” yorumlanması adına takip edilmesi gereken kuralları ifade edilmesi niyetiyle kullanılan bu terim daha sonraki dönemlerde anlam genişlemesine uğramış bütün beşerî ilimlerde kullanılmaya başlanmıştır. Bkz. Ebû Zeyd Nasr Hâmid, *İşkâliyyâtü'l-Kirâ'e ve Âliyyâtü't-Te'vîl* (Fas: Dâru'l-Beydâ, 2005), 13-14.

¹⁴ İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, “e-v-v-l”, md., XI, 33.

¹⁵ Geniş bilgi için bkz. Zerkeşî, *el-Burhân*, 416-419.

¹⁶ Curcânî, *Ta'rîfât*, “te'vîl”, md., 46. Ayrıca *tefsir* *te'vîl* ayrımı için bkz. Mustafâ b. Abdullâh Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-Zunûn 'an esâmi'-Kutub ve'l-Funûn* (Bejrût, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, t.y), I, 334-335.

¹⁷ Bkz. Umberto Eco, *Yorum ve Aşırı Yorum*, çev: Kemâl Atakay (İstanbul: Can yayınları, 2003), 62-63.

¹⁸ Bkz. Zerkeşî, *el-Burhân*, 419-420; Suyûtî, *el-İtkân*, 759.

ki, kutsal metinler dışında diğer herhangi metnin yorum sınırlaması bulunmamaktadır. En azından dinî bir metin kadar temkin gerektirecek düzeyde değildir. Bu durumda yorum yapan kişi, asıl metin yazarının niyetini kendi bilgi ve birikimi sınırında daha cesurca açıklayabilir. Zira bu tür metinlerde kişinin, düşüncesini açıkça ve çekinmeden serdetmesinin daha kolay olduğu kanaatindeyiz. Ayrıca normal bir metni yorumlayan kişinin çekineceği bir varlığın bulunmaması ya da hata yaptığı takdirde ileri derecede psikolojik bir baskıyı hissetme olasılığı düşük görmesi daha serbestçe davranmasını kolaylaştırabilir. Nitekim Arap Nahvinde yazılmış metinlerin şerhlerinde bu olgu az olsa da göze çarpmaktadır.

5. ÇALIŞMANIN KAYNAKLARI

Çalışmamızın kaynakları başta ez-Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *el-Unmûzec* isimli eseri ve *el-Unmûzec* üzerine yazılan şerhlerden oluşmaktadır. Bu şerhleri şu şekilde sıralayabiliriz: el-Muvaffak b. Ahmed b. Muhammed b. Sa'îd İshâk Ebu'l-Mu'eyyed el-Mekkî'nin (ö. 568/1173) *Kifâyetu'n-Nahv fî 'İlmi'l- İ'râb* isimli eseri, Cemâluddîn Muhammed b. Abdulganî el-Erdebîlî'nin (ö. 647/1249-50) *Şerhu'l-Unmûzec* isimli eseri, Alî b. 'Ubeydullâh b. Ahmed b. İmâm Zeynuddîn el-Mısırî'nin (ö. 758/1356-7) *Şerhu'l-Unmûzec* isimli eseri, Sa'duddîn Sa'dullah el-Berde'î'nin (ö. ?) *Hadâ'iku'd-Dekâ'ik fî Şerh Risâleti 'Allâmeti'l-Hakâ'ik* isimli eseri, Abdulazîz Muhammed b. Yûsuf eş-Şâzelî'nin (ö. 898/1492-3'den sonra) *Fî Şerhi Elfâzi'l-Unmûzec* isimli eseri, Mustafâ b. Yûsuf b. Murâd Eyyubîzâde el-Mostârî'nin (ö. 1119/1707) *el-Fevâ'idu'l-'Abdiyye* isimli eseri, Muhammed b. 'İsâ b. 'Asker el-Mısırî'nin (ö. 1307/1890'lerde hayattadır) *el-Feyrûzec adlı eseri*, İbrahîn b. Sa'îd el-Husûsî'nin (ö. 1312/1895 den sonra.) *'Umdetu's-Sırrî 'alâ Unmûzeci'z-Zemahşerî* adlı eseri. Ayrıca ez-Zemahşerî'nin *el-Mufassal fî Sinâ'ati'l-İ'râb* ve *el-Keşşâf 'an Hakâik Ğavâmidi't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvîl fî Vücûhi't-Te'vîl* adlı eserlerine de yer yer müracaat edilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

İSLÂMÎ İLİMLER VE ARAP NAHVİNDE ŞERH GELENEĞİ

1.1. İSLÂMÎ İLİMLERDE ŞERH TELİFİ

Metinler üzerinde açıklama, yorumlama, çözümleme gibi yöntemlerle eserlerin anlamını genişleten şerh geleneğinin İlahî kaynaklı eserlerin üzerine yapılan faaliyetlerle başladığı bilinmektedir. Örneğin *Kur'ân-ı Kerîm*, kendi tabiriyle “mübîn” bir niteliğe sahip olmakla birlikte herkes tarafından da kolayca anlaşılabilen bazı âyetleri hâizdir. Açıklanmaya muhtaç âyetler, diğer başka âyetler tarafından anlaşılır hale getirilmiştir. *Kur'ân-ı Kerîm*'i insanlara ulaştırma vazifesiyle görevlendirilen Hz. Muhammed, *Kur'ân*'ı tebliğ etmiş; kapalı ifade ve manaları da hadisleriyle açmıştır.¹⁹ Sahâbe her ne kadar *Kur'ân-ı Kerîm*'in dili olan Arapça'yı bilseler dahi *Kur'ân-ı Kerîm*'de derin manalı, mücmel, müşkil ve müteşâbih âyetlerin olmasından ötürü onları anlamakta zaman zaman zorlanmışlardır. Ayrıca Sahâbenin birbirlerinden bilgi bakımından farklı dercelerde olması, *Kur'ân-ı Kerîm*'i farklı seviyelerde idrak etmelerine sebebiyet vermiştir. Bu da bazı Sahâbenin Hz. Muhammed'e müracaat etmesi sonucunu doğurmuş ve Hz. Peygamber gerekli izahâtları yapmıştır.²⁰

Kimi zaman ise âyetleri açıklama görevini Sahabe üstlenmiştir. Tefsir yapan Sahabenin başında kuşkusuz İlk Dört Halife vardır. Bunların yanı sıra İbn Mes'ûd, İbn Abbâs, Ubey b. Ka'b, Zeyd b. Sâbit, Ebû Mûsâ el-Eş'arî ve Abdullâh b. ez-Zubeyr gibi önde gelen Sahabe de tefsir faaliyetinde bulunmuştur. Bu isimlerin dışında da *Kur'ân*'ı açıklama faaliyetini gerçekleştiren Sahabe de bulunmaktadır.²¹ Tabîîn ise gerek kendi içtihadıyla gerekse Sahabenin Hz. Peygamber'den naklettikleri rivayetlerle açıklama yapmışlardır.²²

Sözü edilen bu üç dönemde *Kur'ân*'ın yorumu ve şerhi sözlü olarak yapılmıştır. Ancak Emevilerin son zamanları ve Abbasilerin ilk yıllarında hadis tedvini yapılmaya

¹⁹ Topuzoğlu, “Hâşiye”, 420.

²⁰ Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, et-*Tefsir ve'l-Mufessirûn* (Kâhire: Mektebetü'l-Vehbe, 2000) I, 28.

²¹ Zehebî, et-*Tefsir ve'l-Mufessirûn*, I, 49.

²² Zehebî, et-*Tefsir ve'l-Mufessirûn*, I, 76.

başlanmış, Hz. Muhammed'in Kur'ân'a ait izahatı bu faaliyetle birlikte ele alınmıştır. Sonraki süreçlerde ise Tefsir, müstakil bir ilmî disiplin halini almıştır.²³

İslâm şerh geleneğinin yoğunlaştığı diğer bir alan ise Hadis'tir. Hadis şerhçiliğinin Hz. Peygamber zamanında ortaya çıktığını ifade etmek mümkündür. Nitekim Sahâbenin, Hz. Peygamber'in sözlerinden kavrayamadıkları hususları sormaları ve verilen cevaplar, bu faaliyetin ilk örnekleri arasında zikredilebilir.²⁴ Dağınık halde bulunan hadis rivayetinin bir araya getirilmeye başlandığı Hicrî I. Asrın sonları ile II. Asrın ortalarına kadar devam eden tedvîn dönemi²⁵ ile beraber yazılı hadis metinleri, yorumlama faaliyetinin konusu haline gelmiştir.²⁶

Hadislerin anlaşılması ve anlamlandırılmasına dair gayretin yöntem olarak şerh mahiyeti kazanması ve ilmî bir disiplin olarak ortaya çıkması, *Kütüb-i Sitte* ile diğer temel hadis kaynaklarının meydana gelmesinden sonra - Hicrî III. Asır ve sonrasında - ortaya çıkmıştır.²⁷

İslâm ilim tarihinde şerh geleneği sadece bu iki alan ile sınırlı kalmamıştır. Bununla birlikte başta Arap Grameri olmak üzere, kelâm, fıkıh, tasavvuf, belagât vb. ilim dallarında kaleme alınmış birçok metne şerhler yazılmıştır.²⁸

---

²³ Bkz. Zehebî, *et-Tefsir ve'l-Mufessirîn*, I, 104-107; Tefsir adlı eserlere şerhlerin te'lîfi az olmakla birlikte genellikle hacmi küçük tefsir kitaplarına şerhler yazılmıştır. Hacmi büyük olan tefsir eserleri ise ya kısaltılmıştır ya da hâşiye ve ta'lîk gibi te'lîfler ile açıklanmıştır. Şerhi yapılan kitabın tamamı değil kapalı ve şerhe muhtaç yerleri ele alınmıştır. Bu bağlamda şerhi yapılmış başlıca eserler Mâtürîdî'ye ait *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, Zemahşerî'nin *el-Keşşâfı*, Beyzâvî'nin *Envaru't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl'i*, Ebu'l-Berekât en-Nesefî'nin *Medârikut'-Tenzîl'i* gelmektedir. Kur'an ilimlerinden kırâat ilminde yazılan eserlere de birçok şerh yazılmıştır. Bkz. Abdülhamit Birişik, "Şerh (Tefsir)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 38, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 558-559.

²⁴ Mehmet Efendioğlu, "Şerh (Hadis)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* c. 38 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 559.

²⁵ Abdullah Aydın, *Hadis İstihlâları Sözlüğü* (İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2009), 314.

²⁶ Zişan Türcan, *Hadis Şerh Geleneği Doğuşu Gelişimi ve Dönüşümü* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), 22.

²⁷ Geniş bilgi için bkz. Türcan, *Hadis Şerh Geleneği*, 48-52. İlk hadis şerhlerinden ve ilk Buhârî şerhi olarak kabul edilen Hattâbî'nin (ö. 388/998) *A'lâmü's-Sünen'i* ile Ebû Dâvud'un *Sünen'ine* yazdığı *Meâlimü's-Sünen'i* zikredilebilir. Hattâbî her ne kadar her iki eserde de söz konusu eserlerdeki rivayetlerin tümünü şerh etme amacı taşıyor olsa da bu çalışmaların hadis şerhçiliğinin ilk ve kıymetli örneklerinden olduğunu ifade etmek mümkündür. Onun bu eserlerini hadis şerh geleneği açısından ön plana çıkaran önemli özelliklerinden birisi, kendinden önce hadisleri dil ve muhteva yönünden ayrı ayrı ele alan şerhe yönelik çalışmaların bir toplamı niteliğinde olmalarıdır. Nitekim o şerh metodunu, hadislerin lafzî manalarının tespiti ve muhtevalarının izahı şeklinde iki ana başlık altında cem etmiştir. Salih Karacabey, *Hattâbî'nin Hadis İlmindeki Yeri* (İstanbul: Sır Yayıncılık, 2002), 211-212; Hattâbî sonrası daha çok Buhârî üzerine gerçekleştirilen şerh çalışmaları, İbn Hacer'in *Fethu'l-bârî'si* ve Aynî'nin *Umdetü'l-kârî'si* ile h. 9. Yüzyılın sonlarında zirve noktaya ulaşmıştır. Efendioğlu, "Şerh", 559.

²⁸ Bkz. Şensoy, "Şerh", 555-557; Mustafa Sinanoğlu, "Şerh (Kelam)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* c. 38 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 564-565; Eyüp Said Kaya, "Şerh (Fıkıh)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 38 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 560-564.

İslâm geleneğinin önemli bir parçasını teşkil eden mantık ve felsefe ilimlerinde de şerhçiliğe büyük bir önem verilmiştir.

İnsan, düşünme ve kendisi üzerine katlanarak düşündüğünü düşünme yetisine sahip olma özelliğiyle diğer canlılardan ayrı bir konuma sahiptir. İslâm Dini, olay ve olguların incelenmesi adına kişiyi aklın ilkelerine bağlılığı teşvik etmiştir. İnsanın kendi benliğini ve eşyanın hakikatini anlama çabasına girmesini öngörmüştür. Bu, akıl gücünü ayrıcalıklı bir özellik olarak gören İslâm filozoflarının da temel felsefeleri haline gelmiştir. İslâm filozofların ilklerinden olan el-Fârâbî (ö. 339/950), İslâm düşünce tarihinin gelişimi hususunda önemli bir yer edinmiştir. Fârâbî, *el-Medînetu'l-Fâzıla*, *İhsâ'u'l-'Ulûm*, *el-Medhal ilâ 'İlmi'l-Mantık* ve *Tahsîli's-Sa'âde* gibi aklın ve mantığın ilkeleri doğrultusunda sistematik konular içeren önemli ve özgün eserler te'lif etmiştir. el-Fârâbî'nin eserleri Avrupa dillerine çevrilmiş olup günümüze dahi Avrupa bilim adamları tarafından benimsenmektedir. Mantık ilmine önem veren el-Fârâbî'nin aynı zaman çok iyi bir şârih olduğu bilinmektedir. Aristo'nun mantık ve felsefesini şerh edenlerin başında gelmektedir. Aristo'nun düşünce sisteminde kapalılık olan yerleri şerhlerinde açmıştır. Aristo mantığının en büyük şârihlerinden sayılan el-Fârâbî sayesinde İslâm ilim kültüründe mantık ilmi ilgi odağı olmuştur. El-Fârâbî, sadece bir şârih olarak kalmayıp özgün ve yeni düşünceleriyle günümüze kadar başvuru bir şahsiyet olmuştur.²⁹

İslâm ilim geleneğinde şerhçiliğin önemini bize gösteren diğer bir İslâm filozofu ise İbn Sînâ (ö. 428/1037)'dir. İbn Sînâ, hem dinî ilimler hem de Arap Dili, tıp, matematik, geometri, fizik, mantık, felsefe ve astronomi gibi ilimlerde yetişmiş önemli bir müslüman bilginidir. İbn Sînâ, özellikle hekimliğinin yanında mantık ve felsefe ile meşguliyetiyle öne çıkmaktadır. Nitekim bir süre mantık dersleri alan filozof, ders aldığı hocasından artık istifade edemeyeceğini anlayınca kendi başına bu alanla ilgili metin ve şerhleri okumaya çalışmıştır. İbn Sînâ'nın metin ve şerhlerini beraber okuması sadece mantık ilmiyle sınırlı kalmamış, fizik ve felsefe alanında yazılmış metin ve şerhlerine de yönelmiştir. Metafizik alanında Aristo tarafından yazılan *Metafizika* adlı eserin tercümesine yoğunlaşmış, birçok defa okumasına rağmen Aristo'nun vermiş olduğu bilgileri anlayamamıştır. Ancak el-Fârâbî'nin bu eser üzerinde yazmış olduğu *el-İbâne 'an Ğarad Aristotâlis fî Kitâbi mâ Ba'de't-Tabî'a* adlı çalışması sayesinde bunun

²⁹ Bkz. Ahmed Alî el-Mellâ, *Eseru'l-'Ulemâ'l-Müslimîn fî Hadâratî'l-Evrubiyye* (Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1981), 200-208. Ayrıca bkz. Mahmut Kaya, "Fârâbî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 2 (İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995),145-162.

üstesinden gelmiştir. Kendini birçok alanda yetiştiren ve yetkinlik kazanan İbn Sînâ, birçok alanda eser de telif etmiştir.³⁰ Bu eserlerin arasında şerh özelliğini taşıyan çalışmalarının da mevcut olduğu görülmektedir. *el-İnsâf* adında telif ettiği ansiklopedik eserinin bazı bölümlerini oluşturan, *Şerh Kitâb Ūsûlcyâ*, *Şerhu Kitâb Harfi'l-Lâm ve et-Ta'likât 'alâ Kitâbi'n-Nefs* gibi açıklayıcı ve yorumlayıcı nitelikteki eserleri günümüze ulaşmış çalışmaları arasındadır.³¹ Ayrıca İbn Sînâ'nın bizzat kendi eserleri de şerh ve haşiyelere konu olmuştur. Örneğin *el-İşârât ve't-Tenbihât* ve *el-Şifâ* adlı eserlerine birçok şerh ve hâşiyeye yazılmıştır.³²

Şerh telifinde büyük bir rol oynayan diğer bir düşünür de Nasîruddîn et-Tûsî (ö. 672/1274)'dir. İslâm bilim tarihi açısından önemli bir yere sahip olan et-Tûsî, kelâm, felsefe, mantık, ahlâk, matematik ve astronomi gibi birçok alanda önemli çalışmaları bulunmaktadır. Et-Tûsî'nin eserlerinin önemli bir kısmı şerhlerden oluşmaktadır. İbn Sînâ'nın *el-İşârât ve't-Tenbihât* adlı eserine, Batlamyûs'un *es-Semere* adlı eserine ve daha birçok esere şerh yazmıştır. İyi bir analizci ve münekkit olduğu özellikle İbn Sînâ'nın *el-İşârât ve't-Tenbihât* adlı eserine yazmış olduğu şerhte gözlemlenebilir. Bu eser açıklayıcı olmakla birlikte Fahrüddîn er-Râzî (ö. 606/1210)'nin *el-İşârât ve't-Tenbihât*'a yazmış olduğu tenkîtlî şerhe reddiye niteliği taşımaktadır. Râzî'nin İbn Sînâ'ya yapmış olduğu eleştirilerin eleştirisini yapmıştır. er-Râzî'nin *el-Muhassal* adlı eserine de *et-Telhîs* isminde kısmen eleştiriler içeren bir şerh yazmıştır.³³

İslâm ilim geleneğinde şerh konusunda önemli olan diğer bir sima ise İbn Rüşd (ö. 595/1198)'dür. Felsefe, tıp, mantık, astronomi ve fıkıh gibi alanlarda yetişmiş yetkin bir İslâm filozofu olan İbn Rüşd, başta mantık olmak üzere farklı alanlarda birçok eser yazmıştır. Bu eserlerin önemli bir kısmı şerhlerden oluşmaktadır. Eserleri ve özgün düşünce yapısıyla özellikle Batı dünyasında öne çıkmıştır. Gerek müstakil eserleri olsun gerekse şerhleri olsun birçok dile çevrilmiş olan filozof, modern düşünceye büyük etkiler bırakmıştır. Aristo'nun mantık külliyatı başta olmak üzere kelâm, tabiat bilimleri, metafizik, astronomi ve tıp gibi farklı alanlarda da şerh telifine önem verdiği görülmektedir. Özellikle Aristo'nun bazı eserlerine birden fazla şerh yazması, onun

---

³⁰ Ömer Mahir Alper, "İbn Sînâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 20 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999), 319-322.

³¹ İbn Sînâ'nın eserleri için bkz. Alper, "İbn Sînâ (Eserleri)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 20 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999), 337-345.

³² Bkz. Habeşî, *Câmi'u's-Şurûh*, I, 174-178, II, 1099-1101.

³³ Geniş bilgi için bkz. Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, I, 147-151; Ziriklî, *el-A'lâm*, VII, 29-31; Süheyl el-Huseynî, *el-Havâce Nasîruddîn et-Tûsî* (Beyrût: Ma'hadü'l-Ma'ârifü'l-Hükmiyye, 2005), 33-44, 87-114.

Aristo'nun en önemli şârihi konumunda olduğunu göstermektedir. Hatta Aristo şârihleri arasında Aristo'yu en iyi ve doğru yorumlayan kişi olarak zikredilmiştir. Şerhlerinde Aristo'nun düşüncelerini açıklamanın yanında kendi düşüncesini ve metodolojisini de özgün bir şekilde ortaya koyan bir şârih olarak karşımıza çıkmaktadır.³⁴ Düşünce yapısı ve ilmî birikimi zengin olan bir şâhsiyetin eserlerinin bir bölümü şerhlerden oluşması, şerhlerin de ilim tarihinde büyük bir rol oynadıklarını göstermektedir.

Mantık alanında, Esîruddîn Mufaddal b. Ömer el-Ebherî (ö. 663/1265-?)'nin *İsâğûcî* adlı eseri, el-Kazvinî (ö. 675/1277)'nin *er-Risâletü's-Şemsiyye* adlı eseri ve Abdurrahmân b. Muhammed b. 'Âmir el-Ahderî el-Bentiyûsî (ö. 983/1575-76)'nin *es-Sullemu'l-Murevnek* adlı eseri gibi metinlere de birçok şerh ve hâşiye yazılmıştır.³⁵

Biz konumuz gereğince kısaca Arap Nahvinde yazılan başlıca kurucu metin ve şerhlerinden bahsetmeye çalışacağız.

Burada maksadımız, Arap Dilinde temel eser kabul edilen belli başlı eserlere yazılmış olan ve Arap Dilinde iz bırakan bazı şerhleri zikretmektir. Zemahşerî'nin *el-Unmûzec* adlı eserine yapılan şerhler ise çalışmamızın ana konusunu oluşturduğundan ileriki bölümlerde ele alınacaktır.

1.2. ARAP NAHVİNDE ŞERHİ YAPILMIŞ BAŞLICA ESERLER

Kur'ân-ı Kerîm'in muhatapları tarafından anlaşılması, anlamının sağlamlığı, sınırları, doğruluğu, sıhhati gibi konular, İslâmî disiplinlerin tümü için ehemmiyeti haiz meselelerdir. İslâm coğrafyasının genişlemesiyle birlikte Arapçanın kullanımı da yaygınlaşmıştır. Ancak Fasih Arapça herkes tarafından iyi kullanılmamış, bu da "lahn" adı verilen dil ve gramer/irâb hatalarının yapılmasına sebebiyet vermiştir. Bu coğrafi genişlik, aynı zamanda insanların *Kur'ân-ı Kerîm*'i okuyuşunda da hatalar ve farklılıklar meydana getirmiştir. Bu hataları asgari seviyeye indirmek ve bir dil birliği sağlamak için *Kur'ân-ı Kerîm*'in doğru okuması ve Arap Dilinin ve Gramerinin yazılması önemli bir hale gelmiştir. Söz konusu ihtiyaçlar da nahiv ve sarf gibi disiplinlerinin tedvinine sebebiyet vermiştir.³⁶

³⁴ H. Bekir Karlığa, "İbn Rüşd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 20 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999), 257-288. Ayrıca bkz. Mevlüt Uyanık ve Aygün Akyol, "İslâm Felsefesinin Zirve Filozofu: İbn Rüşd -Faslu'l-Makâl Merkezli Bir İnceleme-", *İslâmî Araştırmalar* 30, sy. 1 (2019): 113-114.

³⁵ Bkz. Habeşî, *Câmi'u's-Şurûh*, I, 347-362, II, 1043-1050, 1116-1125.

³⁶ Şevkî Dayf, *el-Medârisu'n-Nahviyye* (Kâhire: Dâru'l-Ma'ârif, t.y.), 11-12.

Arap Nahvi'nin kimin tarafında vaz' edildiği ihtilafli bir konu olmakla birlikte kurucusunun Ebû el-Esved Zâlim b. 'Amr b. Sufyân b. Cendel ed-Du'elî'nin (ö. 69/688) olduğu, birçok araştırmacı tarafından kabul edilmektedir.³⁷ Bu noktada Arap Nahvinde yazılmış başlıca kurucu metin ve şerhlerinden bahsetmek, okuyucuyu konuya hazırlamak adına faydalı olacaktır.

Nahiv ilmi ilk olarak Basra Ekolü/Mektebi ile başlar. Bu ekolün gerçek anlamda ilk kurucusu Abdullah b. Ebî İshâk el-Hadramî (ö. 117/735) kabul edilir. Hadramî'den sonra İsa b. 'Umar es-Sekafi (ö. 149/766), Ebû 'Amr b. 'Alâ' el-Mâzinî (ö. 154/771) ve Ebû Abdurrahmân Yûnus b. Habîb (ö. 182/798) gibi bilginler de nahiv alanında görüşlerini kaleme alan kişilerdir. Yukarıda ismi geçen bilginler arasından sadece İsa b. 'Umar es-Sekafi'nin eserinin olduğu bilinmektedir. Kendisinin, *el-İkmâl* ve *el-Câmi'* adlı iki eser yazdığı bilinmekle beraber günümüze nüshaları ulaşmamıştır. Basra Ekolü'nün diğer bir müntesibi olan el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhidî'nin (ö. 175/791) de Arap Nahvine dair kaleme aldığı bazı risâlelerinin olduğu zikredilmektedir. Ancak risâle hacminde olan bu eserlerin dışında Arap Nahvinde kapsamlı bir telifi bulunmadığı belirtilmiştir.³⁸ Sîbeveyhî'ye kadar nahiv alanına ait bütün konuları ihtiva eden ve şerh-hâşiye gibi telif geleneği oluşturan bir metin günümüze ulaşmamıştır.

Şerh ve hâşiye türü çalışmalar, İslâm ilim geleneğinin bir parçası olduğu gibi diğer kültürlerde de varlığını göstermiştir.³⁹ Nitekim şerh, hâşiye ve ta'lîk gibi teliflerin Memlûk ve Osmanlı devletlerinin hüküm sürdüğü zaman diliminde yoğun olmakla birlikte hem islâm geleneğinin erken dönemlerinde hem de islâm öncesi kültürlerde var olduğu bilinmektedir.⁴⁰ Ayrıca Memlûk ve Osmanlı dönemlerinde Arap nahvinde şerh kültürünün yanında önemli metinlerin de telif edildiği görülmektedir.⁴¹

Sîbeveyhî ve sonrasında şerh-hâşiye-ta'lîk geleneği oluşturan başlıca nahiv kitapları şunlardır: *el-Kitâb*, *el-Muktadab*, *el-Uşûl*, *el-Cumelu'l-Kubrâ*, *el-Luma'*, *el-'Avâmilu'l-Mi'e*, *el-Cumel fi'n-Nahv*, *el-Mufasssal*, *el-Unmûzec*, *el-Kâfiye*, *el-Elfiyye*, *el-*

³⁷ Dayf, *el-Medârisu'n-Nahviyye*, 13; Şeyh Muhammed et-Tantâvî, *Neş'etu'-Nahv ve Târih Eşheri'n-Nuhât* (Kâhire: Dâru'l-Ma'ârif, 1995), 20; Ebu't-Tayyib Abdulvâhid, b. Alî, *Merâtibu'n-Nahviyyîn*, thk. Ebu'l-Fadl Muhammed İbrâhîm (Kâhire: Mektebetü'n-Nahda-i Mısır ve Matba'atuhâ, 1955), 6; Tantâvî, *Neş'etu'n-Nahv*, 33.

³⁸ Geniş bilgi için bkz. Dayf, *el-Medârisu'n-Nahviyye*, 22-34.

³⁹ Bkz. Kara, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz: Şerh ve Hâşiye meselesine dair birkaç Not*, 15.

⁴⁰ Bkz. Habeşî, *Câmi'u's-Şurûh*, I, 7; Şensoy, "Şerh", 556.

⁴¹ Bkz. Abdullâh b. 'Uveykil es-Sülemî, "el-Mutân ve's-Şurûh ve'l-Havâşî ve't-Takrîrât fî Te'lîfi'n-Nahvî", *Mevelletü Ahmediyye*, sy. 4 (1999): 250-255, 257.

Acurrûmiyye, el-Î'râb 'an Kavâ'di'l-Î'râb, Muğnî'l-Lebîb, Katru'n-Nedâ, el-'Avâmil'ül-Cedîd, İzhâru'l-Esrâr.

1.2.1. *el-Kitâb*

el-Kitâb, Sîbeveyhi lakabıyla meşhur olmuş Ebû Bişr 'Amr b. Osmân b. Kanber (ö. 180/796)⁴² tarafından telif edilmiştir. *el-Kitâb*, konuları itibarıyla belli bir düzene sahip değildir. Rivayete göre Sîbeveyhi, eserini İsâ b. Ömer es-Sekâfî, el-Halîl b. Ahmed gibi bilginlerin görüşlerinden almış ve bu bağlamda nahiv konuları üzerine bir eser kaleme almıştır.⁴³ Sîbeyveyhi'nin *el-Kitâb*'i, Arap Grameri konusunda günümüze kadar gelmiş en değerli eser olarak kabul edilmektedir.⁴⁴

el-Kitâb, nahiv ilminde büyük bir önem arz ettiği için üzerine şerh, hâşiye, ta'likât ve eleştiriler yazılmıştır. Bu da *el-Kitâb*'in sürekli gündemde olduğu gerçeğini bizlere göstermekle⁴⁵ birlikte aynı zamanda eser üzerine yapılan şerhler ile Arap Gramerine dair yorum ve açıklama sürecinin yoğun bir şekilde başladığını görmekteyiz.

1.2.1.1. *el-Kitâb*'in Başlıca Şerhleri

Hadîce el-Hadîsî; *el-Kitâb*'in üzerinde yapılan şerhleri incelerken ilk olarak Ebu'l-Hasan Sa'îd b. Mes'ade Ahfeş el-Evsat'a (ö. 215/830) ait bir çalışmanın olduğunu; ancak tabakât kitaplarında geçmediğini söylemektedir. Bu eseri gördüğünü söyleyen el-Hadîsî, eserin bir şerhten çok ta'likâta benzediğini de ifade etmektedir.⁴⁶ Bunun dışında *el-Kitâb*'in önemli şerhlerini şu şekilde sıralayabiliriz:

1. *Şerh Garîb Kitâb Sîbeveyhi*: Ebû 'Amr İshâk el-Cermî (ö. 225/840) tarafından kaleme alınmıştır.

⁴² Sîbeveyhî, Fars asıllı, Arap Gramerinin öncü isimlerinden bir şahsiyet olup doğum tarihi tam kesin olmamakla birlikte 135/752-140/757 tarihleri arasında Şîrâz civarında Beydâ köyünde dünyaya geldiği kabul edilir. İlk eğitimini bu civarda alan Sîbeveyhi, daha sonra Basra'ya geçmiş ve burada eğitimine devam etmiştir. Halîl b. Ahmed başta olmak üzere bazı şahıslardan nahiv derslerini alan Sîbeveyhi, bunun yanı sıra hadis, kıraât ve Arap Dili derslerini de almıştır. Sîbeveyhi, bir dönem Bağdat'ta da bulunmuştur. Sîbeveyhi'nin, 180/796 yılında Şîrâz'da vefat ettiği zikredilmekle birlikte Basra'da vefat ettiğine dair rivayetler de mevcuttur. Geniş bilgi için bkz. Ebu'l-Berekât Kemâleddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. 'Ubeydullâh el-Enbârî, *Nuzhetu'l-Elibbâ fî Tabakâti'l-Üdebâ*, thk. İbrâhîm es-Sâmîrîrâî (Ürdün: Mektebetu'l-Menâr, 1985), 54-58; Şemsuddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr b. Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâ-u Ebnâ-i'z-Zamân*, thk. İhsân Abbâs (Beyrût: Dâru Sâdır, 1978), III, 463-465; Mehmet Reşit Özbalkıç, "Sîbeveyhi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 37 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 130; Ahmed Ahmed Bedevî, *Sîbeveyhi: Hayâtuhu ve Kitâbuhu* (Birleşik Araplar: Müessesetu Hendâvî, 2017), 9-23.

⁴³ Kâtîb Çelebî, *Keşfu'z-Zunûn*, II, 1426-1427.

⁴⁴ Dayf, *el-Medârisu'n-Nahviyye*, 59.

⁴⁵ Tantâvî, *Neş'etu'n-Nahv*, 45.

⁴⁶ Hadîce el-Hadîsî, *Kitâbu Sîbeveyhi ve Şurûhuhu* (Bağdat: Dâru't-Tedâmun, 1967), 151-152.

2. *Şerh Ebyât Sîbeveyhi*: Ebû Osmân Bekr b. Muhammed el-Mâzinî el Basrî (ö. 248/862) tarafından kaleme alınmıştır.

3. *Tefsir Garîb mâ fî Kitâb Sîbeveyhi mine'l-Ebyât*: Ebû Hâtem Sehl b. Muhammed es-Sicistânî (ö.255/868) tarafından kaleme alınmıştır.

4. *Şerh Şevâhidi'l-Kitâb*: Ebu'l-‘Abbâs Muhammed b. Yezîd el-Ezdî el Müberred (ö.285/898) tarafından kaleme alınmıştır.

5. *Şerh Ebyât Sîbeveyhi*: Ebû İshâk İbrâhîm b. Sırrî b. Sehl ez-Zeccâc (ö. 311/923) tarafından kaleme alınmıştır.

6. *Şerh Kitâb Sîbeveyhi*: Alî b. Süleymân el-Ahfeş es-Sağîr (ö. 315/927) tarafından kaleme alınmıştır.

7. *Şerh Kitâb Sîbeveyhi*: Ebû Bekr Muhammed b. Sırrî b. Sehl, b. Serrâc (ö. 316/928) tarafından kaleme alınmıştır.

8. *Şerh Kitâb Sîbeveyhi ve Şevâhid Kitâb Sîbeveyhi*: Ebû Sa‘îd el-Hasan b. Abdullâh b. Merzubân es-Sîrâfî (ö. 368/978) tarafından kaleme alınmış iki eser.

9. *Şerh Kitâb Sîbeveyhi*: Ebu'l-Hasan, Alî b. İsâ b. Alî b. Abdullâh er-Rummânî el-Vâsîtî el-İhşîdî (ö. 384/994) tarafından kaleme alınmıştır.

10. *Şerh Kitâb Sîbeveyhi*: Ebû Muhammed Yusuf b. Ebî Sa‘îd el-Hasan b. Abdullâh el-Merzubânî es-Sîrâfî (ö.385/995) tarafından kaleme alınmıştır.

11. *Şerh Kitâb Sîbeveyhi*: Ebû Abdullâh Muhammed b. Abdullâh el-Luğavî el-Bağdâdî (ö. 420/1029) tarafından kaleme alınmıştır.

12. *Şerh Kitâb Sîbeveyhi*: Cârullâh Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemaşerî (ö. 538/1143) tarafından kaleme alınmıştır.

13. *Tenkîhu'l-Elbâb fî Şerh Ğavâmidi'l-Kitâb*: Ebu'l-Hasan Alî b. Muhammed b. Alî b. Harûf el-Hadremî el-İşbîlî el-Endelusî (ö. 609/1212) tarafından kaleme alınmıştır.

14. *Şerh Kitâb Sîbeveyhi*: Cemâlüddîn Ebû ‘Amr, Osmân b. Ebî Bekr İbn Hâcib (ö. 646/1249) tarafından kaleme alınmıştır.

15. *Şerh Kitâb Sîbeveyhi*: Ebû Abdullâh Muhammed b. Alî b. Muhammed el-Ensârî el-Mâlikî eş-Şelevbînî (ö. 660/1261) tarafından kaleme alınmıştır.

Bu şerhlerin dışında da *el-Kitâb* üzerine birçok şerh ve çalışma yapılmış; *el-Kitâb*'a Hicrî III. Yüzyıldan itibaren şerhler yazılmıştır. Tabakât kitaplarında geçen şârihlerin vefat tarihine bakıldığında şerhlerin yoğun olarak Hicrî III. ile VII. Yüzyıllar aralığında kaleme alındığı görülmektedir. *el-Kitâb* üzerine günümüze yakın tarihlerde

de yapılan şerh ve ilmî çalışmalar mevcuttur.⁴⁷ Eser üzerine çokça şerh, ta'lik gibi açıklayıcı unsurların yazılmasının bir nedeni, Arap Grameri alanında ilk kapsamlı eser olmasından ötürüdür. Ayrıca içerisinde çokça kapalı ifadelerin bulunması ve bu kapalılığın giderilmesine adına açıklamalara ihtiyaç duyulması, şerh-hâşiye-ta'likât geleneği oluşturmasına etken olmuştur.⁴⁸ Aslında bu, “Bir esere neden şerh yazılır?” sorusuna bir yönüyle cevap vermektedir. “Bir esere neden şerh yazılır?” ya da “Neden birden çok şerh yazılır?” gibi sorular çalışmamızın problematiğini oluşturan temel sorulardır.

1.2.2. *el-Muktadab*

Bu eserin yazarı el-Muberrred diye şöhret bulan Ebu'l-'Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdulkber b. 'Umeyr el-Ezdî es-Sumâlf'dir.⁴⁹ *el-Muktadab*, Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ından sonra Arap Gramer tarihinde en değerli eserler arasında sayılır. El-Muberrred, eserinde konuları basit ve anlaşılır bir dil ile ifade etmeyi tercih etmiştir. Konulara özet şeklinde giriş yapmış, daha sonra tafsilatlı bir şekilde açıklamıştır. Yazar, Basra Ekolü'ne mensubiyeti hasebiyle bu ekolün görüşlerini temel almaktadır. Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ındaki bazı görüşlerini eleştirmiş ve kendi fikirlerini belirtmiştir. *el-Muktadab*'ın, “Zındık” diye nitelendirilen İbnu'r-Râvendî'nin rivayetiyle günümüze kadar ulaşması esere ilgiyi azaltmıştır.⁵⁰

1.2.2.1. *el-Muktadab*'ın Başlıca Şerhleri

Muktadab'ın üzerine, Ebu'l-Hasan Alî b. İsâ er-Rummânî tarafından *Şerhu'l-Muktadab* ve Sa'îd b. Sa'd, el-Fârikî (ö.391/1000) tarafından *Ta'lik 'alâ Şerhi'l-*

⁴⁷ Geniş bilgi için bkz. Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, II, 1427-1428; Abdullâh, Muhammed, el-Habeşî, *Câmi'u's-Şurûh ve'l-Havâşî* (Abudâbî: el-Mecme'u's-Sekâfi, 2004), II, 1445-1451; Özbalkıç, “Sibeveyhi”, 132-133; Geniş bilgi için bkz. Hadîce el-Hadîsî, *Kitâbu Sibeveyhi*; Muhammed Abdulmuttalib, *el-Medhal ilâ Kitâbi Sibeveyhi ve Şurûhihi* (Bağdât Dâru's-Şu'ûni'l-'Âmme, 2001).

⁴⁸ Dayf, *Medârisu'n-Nahviyye*, 62.

⁴⁹ el-Muberrred'in, kesin olmamakla birlikte, nakledilen bilgilere göre 210/826 yılında Basra'da dünyaya geldiği tahmin edilmektedir. Burada ilk eğitimini alan el-Muberrred, Basra Dil Ekolünden olup başta Ebû 'Amr el-Cermî, Ebû Osmân el-Mâzinî ve Ebû Hâtem es-Sicistânî olmak üzere birçok Arap Dili hocalarından ders almıştır. Arap Dili ve Edebiyatına dair birçok eser kaleme almıştır. Ancak bunların sadece bir kısmı günümüze ulaşmıştır. Özellikle *el-Kâmil* adlı eseri Arap Edebiyatı alanında, el-Muktadab adlı eseri de Arap Grameri konusunda önemli eserlerdir. 285/898 yılında vefat etmiştir. Geniş bilgi için bkz. Enbârî, *Nuzhetu'l-Elibbâ'*, 164-173; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, IV, 313-322; İsmâil Durmuş, “el-Muberrred”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 31 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 432-434.

⁵⁰ Geniş bilgi için bkz. M. Sadi Çögenli ve Kenan Demirayak, *Arap Edebiyatında Kaynaklar* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1994), 178; Durmuş, “Müberra”, 433.

Muktadab adlı eserler kaleme alınmıştır.⁵¹ Bu iki şahsın yanında İbn Duresteveyhi'nin de bu esere bir şerh yazdığı söylenmektedir.⁵²

Görüldüğü üzere el-Muberred'in bu eserine fazla şerh yazılmamıştır. Bunun en büyük sebebi, konuları basit ve anlaşılır olarak ele alması gösterilebilir. Ayrıca yukarıda da belirtildiği üzere eserin İbnu'r-Râvendî'nin rivayetiyle günümüze ulaşmasının da olumsuz etkisi olabilir.

1.2.3. *el-Usûl fi'n-Nahv*

Ebû Bekr Muhammed b. es-Sırrî b. Sehl b. es-Serrâc⁵³ tarafından yazılan bu eser, kendinden önce yazılmış eserlerden farklı olarak nahiv usûlünden bahsetmiştir. Ayrıca önceki gramer kitaplarında olduğu gibi sarf ve nahiv konularını karışık değil birbirinden ayırarak sadece Nahvi ele alan ilk eserdir. İbn Serrâc, Sîbeveyhi, Ebû Osmân el-Mâzinî, el-Muberred, el-Ahfeş gibi âlimlerden istifade ederek nahivle ilgili konuları özetlemiştir. Eserini daha tertipli bir şekilde bölümlere ayırarak kaleme almıştır. İbn Serrâc, Basra Ekolünde olmamasına rağmen istişhâd olarak hem Basra hem de Kûfe Ekolünden faydalanmıştır.⁵⁴

1.2.3.1. *el-Usûl'ün Başlıca Şerhleri*

1. *Şerh Usûli'bni's-Serrâc*: Ebu'l-Hasan er-Rummânî tarafından kaleme alınmıştır.
2. *Şerh Usûli'bni's-Serrâc*: Ebu'l-Hasan Tahir b. Ahmed b. Bâbeşâz b. Davûd b. Süleymân (ö. 469/1076) tarafından kaleme alınmıştır.
3. *Şerh Usûli'bni's-Serrâc*: Alî b. Ahmed b. Halef b. Muhammed el-Ensârî b. Bâziş (ö. 528/1133) tarafından kaleme alınmıştır.

⁵¹ Kâtib Çelebî, *Keşfu'zunûn*, II: 1793; Habeşî, *Câmi'u's-Şurûh*, III, 1802.

⁵² Durmuş, "Müberred", 433.

⁵³ İbn Serrâc, yaklaşık olarak 265/878 yılında Bağdât'ta dünyaya gelmiştir. Önemli bir Arap dil bilimcisi olan İbn Serrâc, dönemin büyük âlimlerinden olan el-Muberred'den nahiv derslerini almıştır. Bunun yanı sıra farklı şahıslardan da ders aldığı kaynaklarda geçmektedir. Buna ilaveten Fârabî'den mantık ilmini okumuştur. Aynı zamanda Fârabî'ye de nahiv derslerini vermiştir. Başta *el-Usûl*'ü olmak üzere *el-Mûcez*, *el-'Arûz*, *el-İştikâk* gibi önemli eserler te'lif etmiştir. Bunların yanında başka eserleri de bulunan yazar 316/929 yılında vefat etmiştir. Geniş bilgi için bkz. Cemalüddîn Ebu'l-Hasan Alî b. Yûsuf el-Kıfî, *İnbâhu'r-Ruvât 'alâ Enbâhi'n-Nuhât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm (Kâhire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 1982), III, 145-149; Hüseyin Yazıcı, "İbnu's-Serrâc", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 21 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 205-206.

⁵⁴ Çögenli ve Demirayak, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, 178; Yazıcı, "İbnu's-Serrâc", 205.

4. *Şerh Usûli'bnî's-Serrâc*: Ebû Mûsâ İsâ b. Abdülazîz b. Yalalbaht b. İsâ el-Cezûlî el-Merakıpsî (ö. 607/1210) tarafından kaleme alınmıştır.⁵⁵

1.2.4. *el-Cumelu'l-Kubrâ*

el-Cumel, Ebu'l-Kâsım Abdurrahmân b. İshâk ez-Zeccâcî⁵⁶ tarafından telif edilmiştir. Kitap, çok sayıda örnek göstermek suretiyle sözü uzattığı için eleştirilmiş ise de faydalı bir eser olarak nitelendirilmiştir.⁵⁷ Yazar sade bir dille Arap Gramerinin başlıca konularını baplara ayırmış, *Kur'ân-ı Kerîm*, şiir ve *emsâl*'lerden çokça istişhâd vererek hazırlamıştır. Yazar anlattığı konuyla ilgili farklı görüşleri verdikten sonra kendi görüşünü de dile getirmiştir.⁵⁸

1.2.4.1. *el-Cumel*'in Başlıca Şerhleri

Eserin birçok şerhi vardır. Kâtib Çelebî (ö. 1067/1657), Ebû Muhammed Abdullâh b. Seyyid el-Batalyevsî (ö. 521/1127) tarafından yazılan *Islahu'l-Haleli'l-Vâki' fi'l-Cumel* adlı şerhin bunların en iyilerinden olduğunu ifade etmiştir. Bu eserin diğer başlıca şerhleri de şöyledir:

1. *Şerhu'l-Cumel el-Kebîr li'z-Zeccâcî*: Ebu'l-Kâsım el-Huseyin b. Velîd b. Nasr el-Kurtûbî (ö. 390/999) tarafından kaleme alınmıştır.
2. *Şerhu'l-Cumel li'z-Zeccâcî*: Ebu'l-Futûh Sâbit b. Muhammed el-Curcânî el-Endelusî (ö. 431/1039) tarafından kaleme alınmıştır.
3. *Şerhu'l-Cumel*: Tahir b. Ahmed b. Bâbeşâz tarafından kaleme alınmıştır.
4. *Şerhu'l-Cumel*: Zeynuddîn Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Abdulmu'tî ez-Zevâvî (ö. 628/1230) tarafından kaleme alınmıştır.

⁵⁵ Kâtib çelebî, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 111; Habeşî, *Câmi'u's-Şurûh*, I, 194-195.

⁵⁶ ez-Zeccâcî, Saymere'de dünyaya gelmiş Arap nahvinde önemli bir konuma sahip Fars asıllı bir bilgidir. Ebû İshâk ez-Zeccâcî, Ebû Bekr b. Serrâc gibi önemli dilcilerden dersler almıştır. Özellikle Arap Edebiyatı, Arap nahvi ve Arap dili alanlarından önemli eserler vermiştir. *el-Cumel*, *el-İdâh*, *el-Emâlî* ve *Şerhu Risâleti Edebi'l-Kitâb* adlı eserleri sadece bunlardan birkaç tanesidir. Vefat tarihi tam kesin olmamakla birlikte genel kanaat, 337/949 yılında vefat ettiği yönündedir. Bunun yanında 339/951 ya da 340/952 yıllarında vefat ettiğine dair rivayetler de mevcuttur. Geniş bilgi için bkz. Enbârî, *Nuzhetüü'l-Elibbâ*, 227; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, III, 136; Ebû Gays Muhammed Hayruddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris ez-Ziriklî, *el-A'lâm Kâmûs Terâcim li Eşheri'r-Ricâl-i ve'n-Nisâ' mine'l-'Arabi ve'l-Muste'ribîn ve'l-Musteşrikîn* (Beyrût: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn 2002), III, 299; Musa Yıldız, "ez-Zeccâcî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 44 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 175-176.

⁵⁷ Kâtib çelebî, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 603.

⁵⁸ Geniş bilgi için bkz. Çögenli ve Demirayak, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, 179; M. Sadi Çögenli, "el-Cumelu'l-Kubrâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 9 (İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 114-115.

5. *Şerh Şevâhidi'l-Cumel*: Cemâluddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Hişâm (ö. 762/1360) tarafından kaleme alınmıştır. Eser üzerine bu şerhler dışında da birçok şerh telif edilmiştir. Bu şerhler arasında beyit ve şevâhidlerini açıklayan şerhler de mevcuttur.⁵⁹

1.2.5. *el-Luma' fi'n-Nahv*

Ebu'l-Feth 'Usâme b. Cinnî el-Mevsilî (ö. 392/1001)⁶⁰ tarafından telif edilen bu eser, İbni Cinnî'nin, Ebû 'Alî Hasan b. Ahmed b. Abdulgaffâr el-Fârisî (377/987)'nin bilgi ve birikiminden yararlanarak oluşturduğu bir eser olarak nitelendirilmektedir.⁶¹ Eserin hacmi küçük olmasına rağmen Arap Gramerinin temel konularını ele almış ve üzerine yaklaşık yirmi kadar şerh yazılmıştır.⁶²

1.2.5.1. *el-Luma'ın Başlıca Şerhleri*

1. *Şerhu'l-Lüma'*: Ebu'l-Kâsım Ömer b. Sabi el-Cezerî (ö. 442/1050) tarafından kaleme alınmıştır.
2. *Şerhu'l-Luma'*: İbrâhîm b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el -Kûfî (ö. 466/1073) tarafından kaleme alınmıştır.
3. *Şerhu'l-Luma'*: Ebû Nasr el-Kâsım b. Muhammed b. Nazır el-Vâsitî (ö. 469/1076) tarafından kaleme alınmıştır.
4. *Şerhu'l-Luma'*: Nureddîn Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Hamza el-Kirmânî, (ö. 500/1106) tarafından kaleme alınmıştır.
5. *Şerhu'l-Luma'*: Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Alî el-Hafîb et-Tibrîzî (ö. 502/1108) tarafından kaleme alınmıştır.

⁵⁹ Kâtib çelebî, *Keşfü'z-Zunûn*, I, 603-604; Habeşî, *Câmi' u'ş-Şurûh*, II, 771-778.

⁶⁰ İbn Cinnî'nin doğum tarihi tam belli olmamakla birlikte Musulda dünyaya gelen yazarın doğum yılı, 300/913 veya 321/933 veya 322/934 veya 330/ 942 bir birinden farklı tarihler verilmiştir. İlk eğitimini Musul'da alan İbn Cinnî, Ebu'l-Abbâs Muhammed el-Mevsilî, Ebû Alî el-Fârisî gibi bilginlerden dersler almış; başta nahiv ve sarf ilimleri olmak üzere dil ilimleriyle iştigal olmuş ve bu minvalde birçok eser kaleme almıştır. İbn Cinnî, 392/1002 yılında vefat etmiştir. Geniş bilgi için bkz. Enbârî, *Nuzhetu'l-Elibbâ*, 244-246; Ebû Abdillâh Şihâbuddîn Yâkût el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, (*İrşâdu'l-Erîb İlä Ma'rifeti'l-Edîb*), thk. İhsân Abbâs (Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1993), IV, 1584-1601; Mehmet Yavuz, "İbn Cinnî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 19 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999), 398-400.

⁶¹ Kâtib çelebî, *Keşfü'z-Zunûn*, II, 1562.

⁶² Bkz. Çögenli ve Demirayak, *Arap Edebiyatında Kaynakları*, 180; Yavuz, "İbn Cinnî", 398.

6. *Şerhu'l-Luma'*: Ebu'l-Berakât Ömer b. İbrâhîm el-'Alevî (ö. 536/1141) tarafından telif edilmiştir. Bunlardan hariç de *el-Luma'*ın bir kısım şerhleri mevcuttur.⁶³

1.2.6. *el-'Avâmilü'l-Mi'e*

Ebû Bekr Abdulkâhir b. Abdurrahman b. Muhammed el-Curcânî (ö. 471/178)⁶⁴ tarafından kaleme alınmıştır. Bu eser âlimler arasında mütedavil özelliğiyle toplumda rağbet görmüş, üzerine birçok çalışma yapılmıştır.⁶⁵ Eserin genel muhtevası yüz *âmil*'den oluşmaktadır.⁶⁶

1.2.6.1. *el-'Avâmilü'l-Mi'e'nin Başlıca Şerhleri*

1. *Şerhul-'Avâmil'il-Curcanîyye*: Ebu'l-Huseyin Sa'îd b. Hibetullâh b. Hüseyin er-Ravendî (ö.573/1177) tarafından telif edilmiştir.
2. *Şerhul-'Avâmil'-il-Curcanîyye*: Sa'duddîn Mes'ûd b. Ömer b. Abdillâh et-Teftezânî (ö. 793/1390) tarafından telif edilmiştir.
3. *Şerhul-'Avâmil*: Ebû Muhammed Bedruddîn Mahmûd Ahmed el-'Aynî (ö. 855/1451) tarafında yazılmıştır.
4. *Şerhul-'Avâmil*: Ahmed b. Mustafâ Taşköprüzâde (ö. 968/1560) tarafından yazılmıştır.⁶⁷

1.2.7. *el-Cumel fî'n-Nahv*

Abdulkâhir el-Curcânî tarafında telif edilmiştir. *el-Curcânîyye* ismiyle de bilinir. Eser küçük hacimli olup beş bölümden oluşmaktadır. Üzerine birçok şerh yazılmış eserlerden birisidir.⁶⁸

⁶³ Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-Zunûn*, II, 1562-1563; Habeşî, *Câmi'u's-Şurûh*, II, 1526-1528.

⁶⁴ el-Curcânî, Curcân'da dünya gelmiş, İrân kökenli önemli bir dil âlimidir. Curcân'da hayatını ilme adanmış, burada dersler vermiş ve şöhret kazanmıştır. 471/1078-9 yılında Cürçân'da vefat ettiği rivayet edilmektedir. Arap grameri ve belagâtı açısından önemli bir şahsiyet olup bu alanlarla ilgili birçok eseri mevcuttur. *Esrâru'l-Belâğa*, *Delâil-'l-İcâz* ve *el-'Avâmil* adlı eserleri oldukça şöhret kazanmış başlıca eserleridir. Geniş bilgi için bkz. Enbârî, *Nuzhetu'l-Elibbâ*, 264-265; Mecduddîn Muhammed b. Ya'kûb. b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî, *el-Bulğa fi Terâcim E'immeti'n-Nahvi ve'l-Luğa*, thk. Muhammed el-Mısri (Dimeşk: Dâr Sa'duddîn, 2000), 185-186; Nasrullâh Hacımüftüoğlu, "Abdülkâhir el-Curcânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 1 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988), 247-248.

⁶⁵ Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-Zunûn*, II, 1179.

⁶⁶ İsmâil Durmuş, "el-'Avâmilü'l-Mi'eh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 4 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), 107.

⁶⁷ Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-Zunûn*, II, 1179-1180; Habeşî, *Câmi'u's-Şurûh*, II, 1242-1248.

⁶⁸ Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 602.

1.2.7.1. *el-Cumel*'in Başlıca Şerhleri

1. *Şerhu'l-Cumel*: Ebû Muhammed Abdullâh b. Muhammed İbn Seyyid el-Batalyevsî tarafından yazılmıştır.
2. *el-Murtecel*: Ebû Muhammed Abdullâh b. Ahmed b. el-Haşşâb el-Bağdâdî (ö. 567/1171) tarafından yazılmıştır.
3. *Şerhu'l-Cumel*: Ebû Abdullâh Muhammed b. Ca'fer el-Ensârî (ö. 586/1190) tarafından yazılmıştır.
4. *Şerhu'l-Cumel*: Ebu'l-Hasan Alî b. Muhammed İbnü'l-Harûf el-Hadremî tarafından yazılmıştır.⁶⁹

1.2.8. *el-Mufassal fî Sinâ'ati'l-İ'râb*

ez-Zemahşerî tarafından kaleme alınmıştır ve dört temel kısımdan ibarettir. Birinci kısım isim konusunu, ikinci kısım fiil konusunu, üçüncü kısım harf konusunu ve dördüncü kısım ise bu üç kısmın ortak oldukları bazı konuları incelemektedir. Eser üzerine birçok şerh, hâşiye ve ta'lik yazılmıştır.⁷⁰ Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ını merkeze alarak eserinin muhtevasını oluşturan ez-Zemahşerî, nahiv kurallarını âyet, şiir ve Arap söz ve vecizeleriyle teyit etmiştir. Eser, hem müellifi hem de bazı âlimler tarafından ihtisar edilmiştir. Zemahşerî, kendi özetine *el-Unmûzec* adını vermiştir.⁷¹

1.2.8.1. *el-Mufassal*'in Başlıca Şerhleri

el-Mufassal'ın ilk şerhi bizatihi müellif tarafından yapılmıştır. Bunun dışında *el-Mufassal*'ın bazı şerhleri de şunlardır:⁷²

1. *Şerhu'l-Mufassal*: Fahrüddîn Muhammed b. Ömer er-Râzî (ö 606/1209) tarafından yazılmıştır. Bu şerhin üzerine de Ömer b. Muhammed b. Ömer b. Abdullâh el-Ezdî el-İşbilî eş-Şevlebinî'nin (ö.645/1247) *Havâşî 'alâ Şerhi'l-Mufassal li'r-Râzî* adlı bir hâşiyesi mevcuttur.
2. *Şerhu'l-Mufassal*: Nasîruddîn b. Abdusseyyid el-Mutarriżî (ö. 610/1213) tarafından kaleme alınmıştır.

⁶⁹ Bkz. Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 602-603.

⁷⁰ Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-Zunûn*, II, 1774.

⁷¹ Geniş bilgi için bkz. Mehmet Sami Benli, "el-Mufassal", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 30 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2005), 368-369.

⁷² Bkz. Habeşî, *Câmi'u's-Şurûh*, III, 1782-1788.

3. *el-Îdâh fî Şerhi'l-Mufassal*: Ebu'l-Bekâ Abdullâh b. Hüseyin b. Abdullâh el-'Ukberî (ö. 616/1219) tarafından kaleme alınmıştır.

4. *Şerhu'l-Mufassal*: Ebu'l-Bekâ Muvaffakkuddîn Ya'îş b. Alî b. Ya'îş b. Muhammed el-Esedî el-Mevsîlî el-Halebî (ö. 643/1245) tarafından kaleme alınmıştır.

5. *el-Îdâh fî Şerhi'l-Mufassal*: Ebû 'Amr Cemâlüddîn Osmân b. Ömer b. Ebî Bekr b. el-Hâcib (ö. 646/1248) tarafından kaleme alınmıştır.⁷³

1.2.9. *el-Kâfiye fî'n-Nahv*

Bu eserin yazarı Ebû 'Amr Cemâlüddîn Osmân b. Ömer b. Ebî Bekr b. Yûnus b. Hâcib'tir.⁷⁴ Söz konusu eser Arap Gramerine dair kısa ve öz bir şekilde yazılmasına rağmen büyük şöhret kazanmış ve nahiv ilmine dair hemen hemen bütün konuları ihtiva etmiştir. Arap Grameri alanında büyük önem arz eden bu eser,⁷⁵ silsile olarak ez-Zemahşerî'nin Sîbebeveyhi'den yararlanarak oluşturduğu *el-Mufassal*'ından sonra üçüncü eser olarak karşımıza çıkmaktadır. Osmanlı Eğitim Kurumlarındaki Arapça eğitim sisteminin de önemli bir parçası olan bu eser günümüzde halen okutulmaktadır.⁷⁶

1.2.9.1. *el-Kâfiye* 'nin Başlıca Şerhleri

ez-Zemahşerî'nin yaptığı gibi İbn Hâcib de kendi eserine şerh yazmıştır. Bu şerh müellifin olması hasebiyle büyük bir önem arz etmektedir. Bu şerhin de hâşiyeleri mevcuttur. Müellifin yapmış olduğu şerh dışında, *el-Kâfiye* üzerinde yazılan şerhlerin başında Radiyyuddîn Muhammed b. Hasan el-Esterâbâdî'nin (ö. 686/1287) *Şerhu'l-Kâfiye*'si ve Abdurrahmân b. Ahmed el-Câmî'nin (ö. 898/1492) *el-Fevâidu'd-Diyâ'iyye*

⁷³ Burada zikrettiğimiz şerhler sadece bir kaçtaneden ibarettir. Bkz. Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-Zunûn*, II, 1774-1777; Habeşî, *Câmi'u's-Şurûh*, III, 1782-1788.

⁷⁴ İbnu'l-Hâcib, 570/1175 veya 571/1176 yılında Mısır'ın İsnâ kasabasında dünyaya gelmiştir. Daha ömrünün ilk yıllarında Kâhire'ye geçen İbnu'l-Hâcib burada başta Arap dili ve edebiyatı olmak üzere çeşitli ilimler okumuştur. Burada yeterince eğitim almış daha sonra çeşitli İslâm beldelerine gitmiştir. İlim yönünde çok yönlü olan İbnu'l-Hâcib, şöhretinde büyük bir etkisi olan *el-Kâfiye* başta olmak üzere *el-Îdâh fî Şerhi'l-Mufassal*, *Şerhu'l-Kâfiye*, *Şerhu'l-Vâfiye*, *eş-Şâfiye* ve daha birçok eser ilim dünyasına kazandırmıştır. 646/1249 yılında vefat etmiştir. Geniş bilgi için bkz. İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, III, 248-250; Salahuddîn Halîl b. Aybek es-Safedî, *Kitâbu'l-Vâfi bi'l-Vefâyât*, thk. Ahmet el-Arnâ'ût ve Türkî Mustafâ (Beyrût: Dâru İhyâ'i't-Turâsi'l-'Arabî, 2000), XIX, 321-326; Ziriklî, *el-A'lâm*, IV, 211; Hulusi Kılıç, "İbnu'l-Hâcib", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 21 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 55-58.

⁷⁵ Çögenli ve Demirayak, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, 181.

⁷⁶ Geniş bilgi için Bkz. Hulusi Kılıç, "el-Kâfiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 24 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 153-154.

adlı şerhleri gelmektedir. Bunların dışında *el-Kâfiye*'nin bazı önemli şerhlerini şu şekilde sıralayabiliriz:

1. *en-Nihâye fî Şerhi'l-Kâfiye*: Ahmed b. Hüseyyin b. Ahmed b. Me 'âlî b. Mansûr (ö. 643/1245) tarafından telif edilmiştir.
2. *Şerhu'l-Kâfiye*: Ebu'l-Bekâ Muvaffakkuddîn Ya 'îş b. Alî el-Halebî tarafından telif edilmiştir.
3. *Şerhu'l-Kâfiye*: Şemseddîn Mahmûd b. Abdurrahmân el-İsfehânî (ö. 749/1348) tarafından yazılmıştır.
4. *Eyfa'l-Vâfiye fî Şerhi'l-Kâfiye*: Hacı Baba b. İbrâhîm b. Osmân et-Tosyevî (ö. 870/1445) tarafından telif edilmiştir.
5. *Şerhu'l-Kâfiye*: Alî b. Muhammed es-Semerkindî, el-Kuşcî (ö 879) tarafından telif edilmiştir. Bunlar dışında da *el-Kâfiye* üzerinde başta Arapça olmak üzere Türkçe ve Farsça birçok şerh yazılmıştır. *El-Kâfiye*, şerh ve hâşiye gibi teliflere konu olma konusunda kendisinden önce yazılan birçok metni geride bırakmıştır.⁷⁷ İbn Hâcib'in sarf ilmine dair yazmış olduğu *eş-Şâfiye* adlı eserine de birçok şerh yazıldığı görülmektedir.⁷⁸ Bu da müellife ait eserlerin çok ilgi ve itibar gördüğü anlamına gelmektedir.

1.2.10. *el-Elfiyye*

İbn Mâlik künyesiyle şöhret olan Cemâluddîn Ebî Abdillâh Muhammed b. Abdullâh et-Tâyî el-Ceyyânî⁷⁹ tarafından telif edilmiştir. *Elfiyye* hem Arap dünyasında hem de dünyanın farklı bölgelerinde sürekli bir eğitim malzemesi olarak kullanılmıştır. Asıl ismi *el-Hulâsa* olduğu söylenen *Elfiyye*, bin beyitten oluştuğu için bu isimle meşhur olmuştur.⁸⁰

⁷⁷ *el-Kâfiye*'nin şerhleri için bkz. Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-Zunûn*, II, 1370-1376; Habeşi, *Câmi'u's-Şurûh*, II, 1416-1441.

⁷⁸ Bkz. Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-Zunûn*, II, 1020-1022.

⁷⁹ İbn Mâlik, 600/1204 yılında Kurtuba yakınlarındaki Ceyyân'da doğmuştur. Bazı kaynaklarda 598/1202, 601/1205, 602/1206 tarihlerden birinde doğduğu da ifade edilmektedir. İbn Mâlik doğduğu yerde dil ve kıraât derslerini aldıktan sonra Kuzey Afrikay'a geçmiştir. Daha sonra da çeşitli İslâm beldelerine giden İbn Mâlik bu süreçte de birçok âlimle karşılaşmış onlardan istifade etmiştir. İbn Mâlik'in yoğun olarak çalıştığı alan Arap dil bilimleri olmuştur. Aynı zamanda bu alanlarda dersler de vermiştir. Özellikle Arap dil ve gramerine ait eserler te'lif etmiştir. *Teshîlu'l-Fevâid* ve *Tekmilu'l-Mekâsîd*, *Şerhu't-Teshîl*, *el-Kâfiyetu's-Şâfiye*, *el-Elfiyye* ve daha birçok eseri mevcuttur. Kaynaklarda 672/1274 yılında Dimeşk'te vefat ettiği zikredilmektedir. Geniş bilgi için bkz. Firûzâbâdî, *el-Bulğa*, 269-270; Ziriklî, *el-A'lâm*, VII, 233; Abdülbâki Turan, "İbn Mâlik et-Tâî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 20 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999), 169-171.

⁸⁰ Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 151.

İbn Mâlik tarafından Arap Grameri alanında 2794 beyitlik *el-Kâfiyetu's-Şafiye* adlı bir eser telif edilmiştir. İbn Mâlik *Elfiyye*'yi, öğrencilerin daha kolay ezberlemeleri adına 1000 beyitlik bir *urcûze* şeklinde nazmetmiştir. Bir mukaddimeyle birlikte seksen kadar bap ve fasıldan meydana gelmektedir. Eser medreselerde ders kitabı olarak okutulmuş ve üzerine birçok şerh yazılmıştır.⁸¹

1.2.10.1. *el-Elfiyye*'nin Başlıca Şerhleri

1. *ed-Durretu'l-Mudiyye fî Şerhi'l-Elfiyye*: Ebû Abdullâh Bedruddîn Muhammed b. Muhammed b. Abdullâh b. Mâlik et-Tâ'î el-Endelusî (ö. 686/1287) tarafından telif edilmiştir. Bu şerh künyesinden de anlaşıldığı gibi musannifin oğlu tarafından yapılmıştır. Şerh üzerine birçok hâşiye kaleme alınmıştır.

2. *Şerhu Elfiyyeti'bni Mâlik*: Şemseddîn Muhammed b. Yûsuf b. Abdullâh b. Muhammed el-Cezerî (ö. 711/1311) tarafından telif edilmiştir.

3. *Evdahu'l-Mesâlik*: Abdullâh b. Yûsuf b. Hişâm tarafından kaleme alınmıştır. *Elfiyye*'nin en meşhur şerhlerindedir.

4. *İrşâdu's-Sâlik İlâ Elfiyyeti'bni Mâlik*: İbrahim b. Muhammed b. Ebî Bekr b. Kayyim el-Cevziyye (ö. 767/1365) tarafından telif edilmiştir.

5. *el-Kitâbu'l-Celîl (Şerhu Elfiyyeti'bni Mâlik)*: Bahauddîn Abdullâh b. Abdurrahmân b. Abdullâh b. Mahmûd b. 'Akîl el-Mısırî (ö. 769/1367) tarafından telif edilmiştir.

6. *Menhecu's-Sâlik İlâ Şerhi Elfiyyeti'bni Mâlik*: Ebu'l-Hasan Nureddîn Alî b. Muhammed b. İsâ el-Eşmûnî (ö. 900/1494) tarafından telif edilmiştir.

7. *el-Behcetü'l-Merdiyye fî Şerhi Elfiyye*: Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Suyûtî (ö. 911/1505) tarafından telif edilmiştir.⁸²

1.2.11. *el-Âcurrûmiyye*

Ebû Abdullâh b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Davûd es-Senhacî, ibn Âcrrûm (ö. 723/1323)⁸³ tarafından telif edilmiştir. Yazar eserini Mekke'de

⁸¹ Çögenli ve Demirayak, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, 183; Abdalbaki Turan, "el-Efiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 11 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995), 28-29. İbn Mâlik'in *Teshîlü'l-Fevâid* ve *Tekmilü'l-Makâsid* adlı eserine de birçok şerh yazılmıştır. Bkz. Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 405-407.

⁸² Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 151-155; Habeşî, *Câmi'u's-Şurûh*, I, 222-256.

telif etmiştir. Küçük bir hacme sahip olan eser, özellikle başlangıç seviyesindekiler için yazılmıştır. Eser üzerine birçok şerh ve Ta'lik yazılmıştır.⁸⁴

1.2.11.1. *el-Acurrûmiye*'nin Başlıca Şerhleri

1. *Şerhu'l-Âcurrûmiyye*: Muhammed b. Ahmed b. Ya'lâ el-Hasanî (ö. 723/1326) tarafından telif edilmiştir.

2. *Şerhu'l-Âcurrûmiyye*: Ebû Zeyd Abdurrahmân b. Alî Sâlih el-Mekkûdî (ö. 807/1405) tarafından telif edilmiştir.

3. *Şerhu'l-Âcurrûmiyye*: Zeynuddîn Halid b. Abdullâh b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Cercâvî el-Ezherî (ö. 905/1499) tarafından telif edilmiştir. Bu şerh *el-Acurrûmiyye*'nin en meşhur şerhlerinden biri olup birçok haşiyesi bulunmaktadır.

4. *Şerhu'l-İsâmî 'ala'l-Âcurrûmiyye*: Abdullâh b. Cemaliddîn el- İsâmî b. Sadreddîn b. Usameddîn el-İsferâyînî (ö. 1037/1627) tarafından telif edilmiştir.

5. *et-Tuhfetu's-Seniyye fî Şerhi'l-Âcurrûmiyye*: Nureddîn Alî b. Burhaneddîn İbrâhîm b. Ahmed b. Alî b. Ömer el-Halebî (ö. 1044/1634) tarafından telif edilmiştir. Bunların dışında birçok şerh bulunmaktadır.⁸⁵

1.2.12. *el-İ'râb 'an Kavâ'idi'l-İ'râb*

Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Hişâm⁸⁶ tarafından telif edilmiştir. Eser, Arap Gramerine dair yazılmış meşhur metinlerden olup dört temel bölümden oluşmaktadır. Eserin birçok şerhi mevcuttur.⁸⁷

⁸³ İbn Âcurrûm, 672/1273-4 yılında Fas'ta dünyaya gelmiş ve burada çeşitli ilimleri tahsil etmiştir. Hac farızası için sefere çıkan İbn Âcurrûm, bu sefer sırasında Kâhire'ye gitmiş ve ordan Ebû Hayyân el-Endelüsî'den (ö.745/1344) dersler almıştır. Hacdân sonra Fas'a dönmüş burada dil ve kıraât dersleri vermiştir. *el-Âcurrûmiyye*'nin yanında başka eserleri de olduğu kaynaklarda geçmektedir. 723/1323 yılında Fas'ta vefat etmiştir. Bkz. Celâlüddin Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât fi Tabakâti'l-Luğaviyyîn ve'n-Nuhât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm (Mısır: Matba'atu İsâ el-Bâbî el-Halebî, 1965), I, 238-239; Ziriklî, *el-A'lâm*, VII, 33; Hulusi Kılıç, "İbn Âcurrûm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 19 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999), 295-296.

⁸⁴ Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-Zunûn*, II, 1796; Habeşî, *Câmi'u's-Şurûh*, I, 16.

⁸⁵ Bkz. Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-Zunûn*, II, 1796-1798; Habeşî, *Câmi'u's-Şurûh*, I, 16-55.

⁸⁶ İbn Hişâm, 708/1309 senesinde Kâhire'de dünyaya geldi. Arap dilinde önemli bir konuma sahip olan İbn Hişâm, burada eğitimini görmüş ve devrin önemli şahsiyetlerinden olan Muhammed İbnu'l-Serrâc ve Ebû Hayyân el-Endelüsî gibi âlimlerden dersler aşmıştır. Bazı medreselerde hocalık da yapan İbn Hişâm, Arap Gramerinde birçok eser 'telif etmiştir. 761/1360 senesinde Kâhire'de vefat etmiştir. Geniş bilgi için bkz. Selâhüddîn Halîl b. Aybek es-Safedî, *A'yânu'l-Asr ve A'vâni'n-Nasr*, thk. Alî Ebû Zeyd vd. (Beyrût: Dâru'l-Fikri'l-Mu'asıra, 1998), III, 5-6; Ziriklî, *el-A'lâm*, IV, 147-148; Mehmet Reşit Özbalkıç, "İbn Hişâm en-Nahvî"i *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 20 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999), 74-77.

1.2.12.1. *el-İ'râb*'in Başlıca Şerhleri

1. *Şerh Kavâ'idi'l-İ'râb*: Abdullâh b. Muhammed b. Fehûn el-Ya'merî (ö. 769/1367) tarafından kaleme alınmıştır.

2. *Şerhu'l-İ'râb 'an Kavâ'idi'l-İ'râb*: Muhyeddîn Muhammed b. Süleymân el-Kâfiyecî (ö. 879/1474) tarafından telif edilmiştir. Bu eser *el-İ'râb*'in en önemli şerhlerinin başında gelmektedir.

3. *Şerhu'l-İ'râb 'an Kavâ'idi'l-İ'râb*: Kâdı Burhânüddîn İbrâhîm b. Muhammed b. Ebî Şerîf el-Makdisî (ö. 900/1494) tarafından yazılmıştır.

4. *Mûsilu't-Tullâb ilâ Kavâdi'l-İ'râb*: Hâlid b. Abdullâh (ö. 905/1499) tarafından kaleme alınmıştır.

5. *Hallu Me'âkidi'l-Kavâ'id*: Ebû Senâ Ahmed b. Muhammed ez-Zîlî (ö. 1006/1597) tarafından yazılmıştır.⁸⁸

1.2.13. *Muğnî'l-Lebîb 'An Kutubi'l-E'ârîb*

el-Muğnî İbn Hişâm tarafından telif edilmiştir. Eser sekiz bölümden oluşmaktadır. Kitap, cümlelerin irâbını odak noktası olarak nahivdeki irâb olgusunu ihata etmeye çalışmıştır. İbn Hişâm'ın *el-İ'râb 'an Kavâ'idi'l-İ'râb* adlı çalışması *el-Muğnî*'nin bazı bölümlerine kaynaklık etmiştir. *el-İ'râb 'an Kavâ'idi'l-İ'râb* adlı eseri yoğun ilgi görmesi sonucunda *el-Muğnî* adlı eserini ilk olarak Mekke'de 749/1348 yılında telif etmiştir. Ancak *el-Muğnî*'nin bir yolculuk esnasında kaybolması sonucunda söz konusu eserini daha anlaşılır bir usulüyle yeniden Mekke'de 756/1355 yılında telif etmiştir.⁸⁹

1.2.13.1. *Muğnî*'nin başlıca şerhleri

1- *Şerh Muğnî'l-Lebîb*: Ebu'l-Bekâ Nureddîn Muhammed b. Halîl b. Hilâl el-Halebî (ö. 824/1421) tarafından kaleme alınmıştır.

2. *Tuhfetu'l-Ğarîb bi Şerh Muğnî'l-Lebîb*: Muhammed b. Ebî Bekr ed-Demâmînî (ö. 828/1424) tarafından kaleme alınmıştır.

⁸⁷ Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 124.

⁸⁸ Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 124-125; Habeşî, *Câmi'u's-Şurûh*, II, 1393-1400.

⁸⁹ Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-Zunûn*, II, 1751-1752; Mehmet Reşit Özbalkıç, "Muğnî'l-Lebîb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 30 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2005), 384-386.

3. *el-Munsif Mine'l-Kelâmi 'alâ Muğni'bnî Hişâm*: Ebu'l-Abbâs Takiyuddîn Ahmed b. Muhammed eş-Şemtenî (ö. 872/1467) tarafından kaleme alınmıştır.

4. *Şerh Şevâhid Muğni'l-Lebîb*: Celaluddîn Abdurrahmân es-Suyûtî tarafından kaleme alınmıştır.

5. *Şerh Muğni'l-Lebîb*: Mollâ Alî b. Sultân el-Kârî (ö. 1014/1605) tarafından kaleme alınmıştır. Bu şerhler dışında eser üzerine birçok şerh, hâşiye, ta'lîk ve muhtasar çalışmalar yapılmıştır.⁹⁰

1.2.14. *Katru'n-Nedâ ve Bellu's-Sadâ*

İbn Hişâm'a ait olup temelde Arap Nahvini içermesiyle birlikte sarf ilminini de ihtiva etmektedir. Bir ders kitabı olarak okutulan eser, bizzat müellifin kendisine yapmış olduğu şerh ile birlikte de Arapça öğretiminde önemli bir yer tutmuştur.⁹¹ Dil ve uslûbu oldukça sade olan eser günümüzde de bazı Arapça öğretimi yapan kurumlarda es-Suyûtî'nin *el-Behcetü'l-Merdiyye*'sinden önce sıra kitabı olarak okutulmaktadır. Bunun yanında bazen de bu eserin yerine çalışma konumuzun bir şerhini teşkil eden el-Berdeî'nin *Hadâ'iku'd-Dakâ'ik* adlı şerhi de okutulmaktadır.

1.2.14.1. *Katru'n-Nedâ'nın başlıca şerhleri*

1. *Şerh Katru'n-Nedâ*: Yukarda da belirtildiği gibi müellifin kendi eserine yapmış olduğu şerhtir. İbn Hişâm, eserini şerh etme gerekçesi ise kısa ve öz olan bu eserin bazı kapalı yerlerini açıklamaktadır.

2. *Şerh Katru'n-Nedâ*: Ebu'l-Yesr Sirâcuddîn Mu'ammer b. Yahyâ b. Ebi'l-Hayr b. Abdillkavî el-Mâlikî (ö. 882/1477'den sonra) tarafından yazılmıştır.

3. *Şerh Katru'n-Nedâ*: Muhammed b. Ebî's-Sifâr İbrâhîm b. Alî b. Abdirrahîm el-Ensârî el-Halîlî el-Makdisî (ö. 907/1501) tarafından yazılmıştır.

4. *Mucîbu'n-Nedâ*: Ahmed b. Cemâl Abdullâh b. Ahmed b. Alî el-Fâkihî (ö. 972/1564) tarafından yazılmıştır.

⁹⁰ Geniş bilgi için bkz. Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-Zunûn*, II, 1752-1754; Habeşî, *Câmi'u's-Şurûh*, III, 1760-1768.

⁹¹ Bkz. Mehmet Reşit Özbalıkcı, "Katru'n-Nedâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 25 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002), 59-60.

5. *Delîlu'l-Hudâ*: Muhammed b. Alî b. Ahmed el-Harîf (ö. 1059/1649) tarafından yazılmıştır.⁹²

1.2.15. *el'Avâmilü'l-Cedîd*

Muhammed Takiyuddîn b. Biralî el-Birgivî tarafından kaleme alınmıştır.⁹³ Bu eserde Arap Nahvinin 'âmil, ma'mûl ve i'râb alemleri gibi konular karmaşık olmayan bir usulde işlenmiştir.⁹⁴

1.2.15.1. 'Avâmil'in Başlıca Şerhleri

1. *Şerhu'l-'Avâmil el-Cedîd*: Yahyâ b. Nasûh b. İsrâil Yahyâ Çelebî (ö. 950/1543) tarafından yazılmıştır.

2. *Tuhfetu'l-İhvân Şerhu'l-'Avâmilü'l-Birgivî*: Mustafâ b. İbrâhîm el-Gelibolî er-Rûmî (ö.1176/1762) tarafından yazılmıştır.

3. *et-Tuhfetu'n-Nahviyye, Şerhu'l-'Avâmilü'l-Birgiviyye*: Muhammed b. Alî el-Mar'âşî (ö.1312/1894) tarafından yazılmıştır. Bunların dışında eser üzerine çok sayıda şerh ve ta'lîk yapılmıştır.⁹⁵

1.2.16. *İzhâru'l-Esrâr Fi'n-Nahv*

Bu eser de yukarıda ismi geçen Muhammed b. Biralî el-Birgivî tarafından kaleme alınmıştır. Eser nahiv ilminde yazılmıştır ve yararlı teknik bilgileri içermektedir. Temelde üç kısma ayrılır; birinci kısım amil, ikinci kısım mamul, üçüncü kısım da amel başlıklarını ihtiva etmektedir. Eserin el yazmaları dünyanın hemen hemen her yerinde mevcuttur. Ayrıca birçok kez matbu olarak basılmıştır.⁹⁶ Müellifin bu eseri, daha önce kaleme aldığı '*Avâmil* adlı çalışmasının bir şerhi gibi telakki edilmekle birlikte *İzhâr*'ın daha kapsamlı, açıklayıcı ve bol örneklî bir metin olduğu görülmektedir. *İzhâr*, Osmanlı

⁹² Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-Zunûn*, II, 1352; Habeşî, *Câmi'u's-Şurûh*, II, 1379-1387.

⁹³ el-Birgivî, 929/1523 senesinde Balıkesir'de dünyaya gelmiştir. İlk eğitimini babasından alan el-Birgivî, sonra İstanbul'a gitmiş, burada dönemin meşhur hocaların yanında eğitimine devam etmiştir. Eğitimini tamamladıktan sonra müderrislik de yapan yazar, *el-'Avâmil*, *el-İzhâr*, *İmânu'l-Enzâr* ve daha birçok eser telif etmiştir. Yazarın çalışmaları sadece gramer eserlerinden ibaret olmayıp diğer İslâmî ilimlerde de eserler vermiştir. el-Birgivî, 981/1573 senesinde vefat etmiştir. Bkz, İsmâil Pâşâ b. Muhammed Emîn b. Mîr Selîm el-Bâbânî el-Bağdâdî, *Hediyyetu'l-'Arifîn Esmâu'l-Mu'ellifîn ve Âsâru'l-Musannifîn* (Beyrût: Dâru İhyai't-Türâsi'l-'Arabî, t.y), II, 252; Ziriklî, *el-A'lâm*, VI, 61; Emrullah Yüksel, "Birgivî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 6 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), 191-194.

⁹⁴ Durmuş, "el-'Avâmilü'l-Mi'eh", 107.

⁹⁵ Habeşî, *Câmi'u's-Şurûh*, II, 1248-1250.

⁹⁶ Habeşî, *Câmi'u's-Şurûh*, I, 201.

coğrafyasında en çok tutulan nahiv eserlerinden olmuştur. Söz konusu eser üzerine birçok şerh yazılmıştır.⁹⁷

1.2.16.1. *İzhâr*'ın Başlıca Şerhleri

1. *Keşfu'l-Esrâr fî Şerhil-İzhâr*: Musannifin öğrencisi Muslihuddîn el-Ulamişî (ö. 1000/1592) bu eseri telif etmiştir.

2. *Şerhu'l-İzhar li'l-Birgivî*: İbrâhîm Kassâb er-Rûmî (ö. 1029/1620) tarafından kaleme alınmıştır.

3. *Netâicu'l-Efkâr*: Mustafâ b. Hamza b. İbrâhîm b. Veliyuddîn b. Muslihuddîn er-Rûmî, el-Adalî (ö. 1085/1674) tarafından kaleme alınmıştır. Bu şerhin diğer şerhlere oranla daha çok sayıda hâşiye ve talikalara konu olduğu görülmektedir.

4. *Hall Esrâri'l-Ahyâr fî İ'râbi'l-İzhâr*: Hüseyin b. Ahmed Zeynizâde er-Rûmî (ö.1168/1754) tarafından kaleme alınmıştır.

5. *Şerhu'l-İzhâr*: Muhammed Davûd el-Karsî (ö.1169/1756) tarafından kaleme alınmıştır.⁹⁸

---

⁹⁷ Geniş bilgi için bkz. Hüseyin Elmalı, “İzhâru'l-Esrâr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 23 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 506-507.

⁹⁸ Habeşî, *Câmi'u's-Şurûh*, II, 201-205.

İKİNCİ BÖLÜM

ZEMAHŞERÎ, *el-UNMÛZEC* ŞÂRİHLERİ, *el-UNMÛZEC* ve ŞERHLERİ

2.1. ez-ZEMAHŞERÎ'NİN HAYATI

Müellif doğduğu yere nispetle Zemahşerî⁹⁹ diye ün kazanmıştır. Tam ismi Ebu'l-Kâsım Mahmud b. Ömer b. Muhammed b. Ahmed'tir.¹⁰⁰ Bölge olarak yaşadığı Hârezm, itikâdî olarak da mensup olduğu Mutezile mezhebini belirtilmek için isim silsilesine el-Hârezmî¹⁰¹ el-Mutezili¹⁰² kelimeleri eklenmektedir. Mekke'ye gidip bir dönem orada yaşadığı için de *Cârullâh* lakabını almıştır.¹⁰³ ez-Zemahşerî 467/1075 yılında Hârezm bölgesinde bulunan Zemahşer köyünde doğmuştur.¹⁰⁴ Hayatının ilk senelerini burada geçiren¹⁰⁵ Zemahşerî öğrenimini bu beldede yer alan bilginlerden ders alarak gerçekleştirdikten sonra tedrisatına devam etmek için dönemin önemli bir ilim merkezi olan Buhâra'ya geçmiştir.¹⁰⁶ Buradan sonra Horasân'a geçen Zemahşerî devlet erkânıyla iletişime geçmiş ancak yeterli ilgiyi görmeyince Horasan'dan sonra İsfahan'a gitmiştir. Burada ciddi bir hastalık geçirse de iyileşmiş ve ilmî çalışmalarına devam etmiştir.¹⁰⁷ Zemahşerî, buradan da Bağdât'a geçerek Ebû Hattâb b. Batar, Ebû Sa'd eş-Şakkânî, Ebu Mansûr el-Harisî gibi bilginlerin derslerine katılmıştır.¹⁰⁸ ez-Zemahşerî, buradan da ayrılarak hac vazifesini yerine getirmek maksadıyla kutsal topraklara gitmiştir. Bir süre

⁹⁹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Üdebâ*, VI: 2688; İbn. Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, V, 171.

¹⁰⁰ Suyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât*, II, 279.

¹⁰¹ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, V, 168.

¹⁰² Suyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât*, II, 279.

¹⁰³ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, V, 169; Suyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât*, II, 279; Şemsuddîn Muhammed b. Alî Ahmed ed-Dâvûdî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn*, haz.: Komisyon (Beyrût: Dâru kitâbi'l-İlmiyye, 1983), II, 315.

¹⁰⁴ Hamevî, *Mu'cemu'l-Üdebâ*, VI, 2688; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, V, 173; Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehabî, *Siyeru A'lâmu'n-Nubelâ*, thk. Şu'ayb Arnâ'ût ve Muhammed Nâ'im el-'Arkasûsî (Beyrût: Müessesetu'r-Risâle, 1996), XX, 154; Dâvûdî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn*, II, 315.

¹⁰⁵ Ebu'l-Ferec Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed b. el-Cevzî, *el-Muntazam fî Tarihi'l-Muluki ve'l-Umem*, thk. Muhammed Abdulkadir 'Atâ-Mustafâ Abdulkadir 'Atâ (Beyrût: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye 1995), XVIII, 38; Rihâb Hudr 'Akâvî, *Mevsû'atu 'Abâkiri'l-İslâm fî'n-Nahv ve'l-Lüğa ve'l-Fıkh* (Beyrût: Dâru'l-fikri'l-'Arabî, 1993), III, 177.

¹⁰⁶ 'Akâvî, *Mevsû'at-ü 'Abâkiri'l-İslâm*, III, 177.

¹⁰⁷ Mehmet Kaya, "İrâb Değerlendirmelerinin Kur'anın Anlaşılmasındaki Rolü: Zemahşerî örneği", (Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2014), 47.

¹⁰⁸ Dâvûdî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn*, II, 315.

burada ikamet eden Zemahşerî orda bulunan meşhur nahiv bilgini Ebubekr Abdullâh b. Talha el-Yabirî (ö. 516/1123)'den Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ını ders almıştır¹⁰⁹. Zemahşerî, nahiv bilgisini sadece kitap veya ders hocalarından almakla yetinmemiştir. Semâî olarak bilgi toplamak için kutsal topraklardan sonra Arap beldelerine seyahat edip buradaki çeşitli Arap kabilelerinin örflerini ve dil özellikleri öğrenmeye çalışmıştır.¹¹⁰ Bu süreçten sonra Zemahşerî doğduğu topraklara geri dönmüştür. Bu esnada Sultan Harzemşâh tarafından ilgi görmüştür. Bundan sonra kutsal torakların özlemine çeken Zemahşerî, Mekke'ye doğru yola çıkmıştır. Bu yolculukta Şâm'a da uğrayan Zemahşerî yoluna devam ederek 526/1132 senesinde Mekke'ye varmıştır. Burada meşhur tefsirini, *el-Keşşâf*'ı telif etmiştir. Yaklaşık yedi sene kutsal topraklarda ikamet eden Zemahşerî, 533/1139 yılında tekrar vatanına dönmek istemiştir. Bu esnada Bağdat'a da uğrayan yazar vefatına kadar Hârezm'in Cürcan kentinde ikamet etmiştir.¹¹¹

Zemahşerî, total olup ayağına tahta eklediği bilinmekle birlikte nasıl total olduğu hakkında farklı rivayetler mevcuttur. Zemahşerî'nin bir tümör yüzünden veya başka bir görüşe göre de kış soğuşundan yolculuk yapıp hastalandığı söylenmektedir. Kimine göre de attan düşerek ayağını kırmış ve neticesinde ayağı kesilmiştir. Kaynaklarda Zemahşerî'nin, bu olayı annesin kendisine yapmış olduğu bedduaya bağladığı geçmektedir.¹¹² Yazar, 538/1144 yılında Cürcân'da vefat etmiştir.¹¹³

Zemahşerî, gençlik yıllarında makam mevki peşinde koşsa da kırklı yıllarından sonra yakalandığı bir hastalıktan sonra dünya hayatından uzaklaştığı ve daha mütedeyyin bir ömür geçirme arzusu içerisinde olduğu vurgulanmaktadır.¹¹⁴

Zemahşerî, itikadî olarak mensup olduğu Mu'tezile Mezhebini aşırı bir şekilde benimsemiş, koruyuculuğunu üstelemiş ve dışardan herhangi birinin Mu'tezile mezhebine giriş isteğini onaylayan merci hâline gelmiştir.¹¹⁵ Sonraki hayatında

¹⁰⁹ Abdulkakî b. Abdulmecîd el-Yemânî, *İşâretu't-Ta'yîn fi Terâcimi'n-Nuhâti ve'l-Lüğaviyyîn*, thk. Abdülmeccid Diyâb (Suûdi Arabistan: Merkezü'l-Melik Faysal, 1986), 345; Fîrûzâbâdî, *el-Bulğa*, 291.

¹¹⁰ Kiftî, *İnbahu'r-Ruvât*, III: 266; Mustafâ es-Savî el-Cüveynî, *Menhecu'z-Zemahşerî fi Tefsiri'l-Kur'ani ve Beyâni'l-câzihi* (Kâhire: Dâru'l-Ma'ârif, 1984), 37.

¹¹¹ Mehmet Kaya, "İ'râb Değerlendirmelerinin Kur'anın Anlaşılmasındaki Rolü: Zemahşerî örneği", 48.

¹¹² Hamevî, *Mu'cemu'l-Üdebâ*, VI, 2688; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, V, 169-170; Yemânî, *İşâretu't-Ta'yîn*, 345-346.

¹¹³ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, V, 173; Zehebî, *Siyeru A'lâmü'n-Nübelâ*, XX, 155.

¹¹⁴ Bkz. Mehmet Kaya, "İ'râb Değerlendirmelerinin Kur'anın Anlaşılmasındaki Rolü: Zemahşerî örneği", 49.

¹¹⁵ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, V, 170.

Mu'tezile mezhebinin haklılığı ve gerçekliğini yaymaya çalışmıştır.¹¹⁶ Fıkhî olarak da Hanefî mezhebine mensuptur.¹¹⁷

2.1.1. İlmî Kişiliği

ez-Zemahşerî'nin ilim sevgisi daha küçükken ortaya çıkmıştır. Babası kendisine terzilik mesleğini önerse de o ilmi tercih etmiş ve medreseye başlamıştır.¹¹⁸ Bu bağlamda ilim yolculuğu başlamış, öğrenme ve öğretme isteği ölene kadar devam etmiştir.

Döneminde birçok alanda *İmam* ününe sahip olan Zemahşerî; dil, hadis, tefsir ve diğer islâmî ilimlerde derin bilgiye sahip olmuş, bu alanlarda değerli eserler kaleme almıştır.¹¹⁹ Sibeyveyhi'nin el-Kitâb'ında geçen meseleleri *el-Mufassal* adlı eseri vasıtasıyla en iyi işleyen âlimlerden olmuştur. Bu olguyu red eden olsa da Zemahşerî bu konuyu layıkıyla izah etmiştir.¹²⁰ *el-Kitâb*'i, *el-Mufasal*'ında ustalıkla işleyen Zemahşerî sonraki süreçte bu ustalığını *el-Unmûzec*'de de göstermiştir. İleriki bölümlerde de değinileceği gibi sistematik bir şekilde el-Mufassal'ındaki Nahiv bilgileri farklı ve veciz sunuş teknikleriyle *el-Unmûzec*'de ortaya koymuştur. Bu eylemi, onun ilmî ve edebî olarak ne kadar mahir bir kişilik olduğunu gösteren emarelerden sadece biridir.

"*Fahru'l-Harezmi*" lakabına mazhar olan Zemahşerî,¹²¹ daha önceden de belirtildiği gibi birçok ilimde yüksek bir mertebeye erişmiştir. Ancak bu ilimlerin arasında Arap gramerin özel bir yeri olmuştur. Hem Arap gramer ekollerinden yararlayan hem de yeri geldiğinde kendine ait görüş ve düşünceleri bulunan ender kişiliklerdendir.¹²²

¹¹⁶ Özek, Zemahşerî ve Arap Lügatçılığındaki yeri, 40; Mehmet Kaya, "İ'râb Değerlendirmelerinin Kur'anın Anlaşılmasındaki Rolü: Zemahşerî örneği", 50. Zemahşerî'nin ömrünün son zamanlarında Mu'tezile mezhebinden döndüğü de rivayet edilmektedir. Bkz. Mustafâ b. Yûsuf b. Murâd el-Mostârî el-Bosnevî, *el-fevâidu'l-'Abdiyye Şerhu Unmûzeci'z-Zemahşerî*, thk. Fâlih Bedâh Abdullâh el-'Acemî (Yüksek Lisans Tezi, Câmî'atu's-Şarki'l-Evset, 2015), 281.

¹¹⁷ Suyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât*, II, 279.

¹¹⁸ Mehmet Kaya, "İ'râb Değerlendirmelerinin Kur'anın Anlaşılmasındaki Rolü: Zemahşerî örneği", 52.

¹¹⁹ Ebû Muhammed Abdullâh b. Es'ad b. Alî b. Süleymân el-Yâfi'î el-Yemenî el-Mekkî, *Mirâtu'l-Cenân ve 'İbratu'l-Yakzân fi Ma'rifeti ma Yu'teberu min Havâdisi'z-Zamân*, thk. Halîl Mansûr (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1997), III, 206.

¹²⁰ Bkz. *Nuzhetu'l-Elibbâ*, 290.

¹²¹ Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, VI, 1961.

¹²² Mustafa Öztürk ve Mehmet Suat Mert Oğlu, "Zemahşerî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 44 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 236.

Arap olmayan en meşhur âlimlerden olan¹²³ Zemahşerî'nin Araplara seslenerek “*babalarınızın, dedelerinizin dilini gelin benden öğrenin*” sözüyle Arap dilindeki yetkinliğini ve bu alandaki konumunu en iyi ifade eden yine bizzat kendisi olduğu görülmektedir.¹²⁴

2.1.2. Hocaları

Zemahşerî, ilk olarak eğitimini babası Ömer b. Ahmed (ö.495/1101) den almış,¹²⁵bu süreçten sonra ilim için birçok sayıda yolculuk yapmış ve birçok âlimin yanında bulunmuştur.¹²⁶ Ebû Mudâr Mahmûd b. Cerîr ed-Dabbî el-İsbahânî (ö. 507/1113), Zemahşerî'nin yetişmesinde çok büyük katkıda bulunmuştur. Ayrıca Mu'tezilî mezhebine yönelmesi ve bu mezhebinin bir üyesi olma hususunda onu etkilemiştir. Bu zat aynı zamanda Zemahşerî'nin kendisinden Arap Edebiyatı dersi aldığı hocalarındandır.¹²⁷ Zemahşerî'nin diğer hocalarını şu şekilde sıralayabiliriz: Ebu'l-Hitâb Nasr b. Ahmed Abdullâh el-Batar (ö. 495/1101),¹²⁸ Ebu'l-Hasen Alî b. el-Muzâffer en-Neysâbûrî (ö. 493/1100),¹²⁹ Ebû's-Sa'id eş-Şakkânî (ö.?),¹³⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî ed-Dâmeğânî (ö. 478/1085),¹³¹ Ebu's-Se'adat Hibetullâh b. Alî eş-Şecerî (ö. 542/1148),¹³² Ebû Mansûr Mevhûb b. Ahmed el-Cevâlikî (ö. 540/1145),¹³³ Ebûbekr Abdullâh b. Talha el-Yabirî,¹³⁴ Ebû'l-Hasen Ali b. Hamza b. Vehhâs b. Ebi't-Tayyib (ö. 508/1156). Ebu'l-Hasen Ali, Zemahşerî ile müzakerede bulunduğundan öğrencisi de sayılabilir.¹³⁵

¹²³ Kiftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, III, 270.

¹²⁴ Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, (İstanbul: Bilmen yayınevi, 1947), II, 464.

¹²⁵ Nuri Yüce, “Zemahşerî (Hayatı ve Eserleri)”, *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 26 (1993): 290.

¹²⁶ Suyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât*, II, 279.

¹²⁷ Bkz VI, 2688; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, V, 168; Suyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât*, II, 279; Cüveynî, *Menhecu'z-Zemahşerî*, 27; Ali Özek, *Zemahşerî ve Arap Lugatçılığındaki Yeri* (İstanbul: İslâmî İlimler Araştırma Vakfı Yayınları-Ensar Neşriyat, 2006), 48; Mehmet Kaya, “İ'râb Değerlendirmelerinin Kur'anın Anlaşılmasındaki Rolü: Zemahşerî örneği”, 53.

¹²⁸ Cüveynî, *Menhecu'z-Zemahşerî*, 35.

¹²⁹ Hamevî, *Mu'cemu'l-Üdebâ*, VI, 2688; Suyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât*, II, 279.

¹³⁰ Hamevî, *Mu'cemu'l-Üdebâ*, VI, 2688; Suyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât*, II, 279; Özek, *Zemahşerî ve Arap Lugatçılığındaki Yeri*, 50.

¹³¹ Hamevî, *Mu'cemu'l-Üdebâ*, VI, 2688; Cüveynî, *Menhecü'z-Zemahşerî*, 35; Özek, *Zemahşerî ve Arap Lugatçılığındaki Yeri*, 51.

¹³² Cüveynî, *Menhecu'z-Zemahşerî*, 35; Özek, *Zemahşerî ve Arap Lugatçılığındaki Yeri*, 51.

¹³³ Kiftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, III, 270; Özek, *Zemahşerî ve Arap Lugatçılığındaki Yeri*, 51.

¹³⁴ Cüveynî, *Menhecu'z-Zemahşerî*, 37; Suyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât*, II, 46; Özek, *Zemahşerî ve Arap Lugatçılığındaki Yeri*, 52.

¹³⁵ Kiftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, III, 268; Cüveynî, *Menhecu'z-Zemahşerî*, 46; Mehmet Kaya, “İ'râb Değerlendirmelerinin Kur'anın Anlaşılmasındaki Rolü: Zemahşerî örneği”,53-54.

2.1.3. Öğrencileri

Zemahşerî'nin birçok öğrencisi olmakla birlikte en önde geleni el-Muvaffak b. Ahmed b. Muhammed b. Sa'id İshâk Ebu'l-Mu'eyyed el-Mekkî'dir.¹³⁶ Bu şahıs aynı zamanda *el-Unmûzec*'in şârihlerinden biridir. İlerde hayatı ve eserleri hakkında bilgi verilecektir.

Diğer önde gelen öğrencileri arasında Nasır b. Ebi'l-Mekârim Abdi's-seyyid b. Alî b. Mutarrizî (ö. 626/1213) ve Muhammed b. Ebi'l-Kâsım Baycuk Ebu'l-Fadl el-Bakkâlî el-Harezmî (ö. 562/1167) yer almaktadır.¹³⁷

2.1.4. Eserleri

Zemahşerî ilim açısından çok yönlü özelliğiyle bilinmektedir. Tefsir, lügat, nahiv, hadis, belagât, fıkıh, fıkıh usulü, tarih, coğrafya gibi birçok alanda eserler vermiştir. Başlıca eserleri şunlardır:

A) İslâmî İlimler

1. *el-Keşşâf 'an Hakâik-ı Ğavâmidi't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîl fî Vücûhi't-Te'vîl*: Sünnî geleneğinde bile takdir görmüş bir eser niteliğini taşıyan el-Keşşâf, Zemahşerî'nin ömrünün son evrelerinde kaleme aldığı ve en önemli eserlerinin başında geldiği telifidir. Aynı zamanda Zemahşerî'nin, ününü daha da yaygınlaştıran eseri olmuştur.

2. *Nuketü'l-A'râb fî Ğarîbi'l-İ'râb fî'l-Kur'ân*: *Kur'ân-ı Kerim*'de geçen bazı özel ve garip olarak nitelendirilen lafızların irâbını konu edinen bir eserdir.

3. *İ'câz Sûreti'l-Kevser*.

4. *el-Keşf fî'l-Kırâ'ât*.

5. *el-Fâik fî Ğarîbi'l-Hadis*: Hadislerde açıklanması gereken kelimeleri konu edinen, derli toplu sunumuyla *Ğarîbu'l-Hadis* alanında ender kitaplardan biridir.

6. *el-Muhtasar min Kitâbi'l-Muvâfaka Beyne Ehli'l-Beyt ve's-Sahâbe*.

7. *el-Minhâc fî Usûli'd-Dîn*.

8. *Makâmât fî'l-Mevâiz/en-Nesâihu'l-Kibâr*.

9. *Atvâku'z-Zeheb fî'l-Mevâizi ve'l-Hitâb*.

¹³⁶ Muhyeddîn Ebû Muhammed Abdulkâdir b. Muhammed b. Muhammed b. Nasrullâh b. Sâlim b. Ebi'l-Vefâ el-Kureşî el-Hanefî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, thk. Muhammed Abdulfettâh (Riyâd: Hicr Yayınları,1993), III, 523; Cüveynî *Menhecu'z-Zemahşerî*, 46; Bağdâdî, *Hediyetu'l-Ârifîn*, II, 482; Kıfî, *İnbahu'r-Ruvât*, III, 332.

¹³⁷Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, III, 528; Mehmet Kaya, "İ'râb Değerlendirmelerinin Kur'anın Anlaşılmasındaki Rolü: Zemahşerî örneği", 55.

10. *Ru'ûsu'l-Mesâil*.

B) Arap Dili, Gramer ve Edebiyat

1. *el-Mufasssal fî Sinâ'ati'l-Î'râb*.

2. *el-Unmûzec fî'n-Nahv*.

3. *Esâsu'l-Belâğa*: Lügat konusunda telif edilen önemli bir çalışmadır.

4. *Dîvânu'z-Zemahşerî*.

5. *Mukaddimetu'l-Edeb*: Nahiv, sarf ve lügat konuları işleyen bir eserdir.

6. *Nevâbiğu'l-Kelim*. Hacmi küçük ancak veciz bir şekilde edebî metinleri ele alan bir telifdir.

7. *Şerh Ebyât Kitâb Sibeveyhi*.

8. *el-Mustaksâ fî'l-Emsâl*.

9. *Kitâbu'l-Emkine ve'l-Cibâl ve'l-Miyâh*: Coğrafya ve tarih alanında telif edilen bir lügat çalışmasıdır.¹³⁸

2.2. *el-UNMÛZEC*'İN ŞÂRİH ve ŞERHLERİNİN TESPİTİ

2.2.1. Günümüze Nüshası Ulaşmayan Şerhler

Ez-Zemahşerî'nin *el-Unmûzec* adlı eserine, *el-Mufasssal* kadar olmasa da birçok şerhin yazıldığını görmekteyiz. Bu şerhleri şu şekilde sıralayabiliriz:

1. *Şerhu'l-Unmûzec fî Nahv*: Bu isimdeki bir şerhin, Ebu'l-Feth Muhammed ed-Dîbâcî tarafından telif edildiği kaynaklarda geçmektedir.¹³⁹

Ancak yaptığımız araştırmalar neticesinde bu eserin ne matbû ne de elyazma bir nüshasına erişilememiştir.

¹³⁸ Bkz. Hamevî, *Mu'cemu'l-Üdebbâ*, VI, 2691; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, V, 168-169; Yemânî, *İşâretu't-Ta'yîn*, 346; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XX, 155-156; Fîrûzâbâdî, *el-Bulğa*, 291; Suyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât*, II, 280; Dâvûdî, *Tabakâtu'l-Müfesssîn*, II, 315-316; Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-Zunûn*, II, 1022; Bağdâdî, *Hediyetu'l-Ârifîn*, II, 402,403 Cüveynî *Menhecu'z-Zemahşerî*, 49-51; Özek, *Zemahşerî ve Arap Lugatçılığındaki yeri*, 57-65; Öztürk ve Mert Oğlu, "Zemahşerî", 236-238.

¹³⁹ Yazarın tam ismi Ebu'l-Feth Muhammed b. Sa'd b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed ed-Dîbâcî el-Mervezî en-Nahvî'dir. 517/1123 yılında doğmuştur. Babasından nahiv dersleri alan şârih, Zemahşerî ile karşılaşmış, öğrencisi Ebu'l-Fadl Muhammed el-Bakkâlî'den ders almıştır. Kaynaklarda Merv'de büyük câmide kütüphanecilik yaptığı zikredilmekle birlikte farklı alanlarda eser telif etmiştir. *El-Muhassal fî Şerhi'l-Mufasssal*, *Şerhu'l-Unmûzec*, *el-Kânunu's-Salâhî fî Edeviyeti'n-Nevâhî*, *Menâfi' A'dâi'l-Hayevân*, *Tehzib Mukaddimeti'l-Edeb li'z-Zemahşerî*, *Fulku'l-Edeb* veya *Mulku'l-Edeb* şârihin eserleri olarak zikredilmektedir. 609/1212 yılında Merv'de vefat etmiştir. Bkz. Hamevî, *Mu'cemu'l-Üdebbâ*, VI, 2538; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, III, 76; Ebu'l-Fidâ İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr ed-Dimeşkî, *el-Bidâye ve'n-Nihâye* (Beyrût: Mektebetu'l-Ma'arif, 1988), XIII, 64; Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî *Muhtasaru Târihi İbni'd-Debîsî*, thk. Mustafâ Cevâd (Bağdât: Matba'atu'l-Ma'arif, 1951), I, 51; Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-Zunûn*, II, 1310, 1775, 1820, 1834; Bağdâdî, *Hediyetu'l-Ârifîn*, II, 108; Ziriklî, *el-A'lâm*, VI, 137.

2. *Şerhu'l-Unmûzec*: Kaynaklarda Ebu'l-Kâsım b. Hüseyin et-Tarâ'îfi tarafından telif edildiği zikredilmektedir.¹⁴⁰ Bu şerhin de herhangi bir matbû veya elyazma bir nüshasına ulaşılammıştır.

3. *Şerhu'l-Unmûzec*: Abdulazîz b. Zeyd el-Mevsilî, tarafından telif edilmiştir.¹⁴¹ Günümüze ulaşan herhangi bir nüshası tespit edilememiştir.

2.2.2. Günümüze Ulaşan Şerhler ve Şârihleri

1. *Kifâyetu'n-Nahv fî 'İlmil- İ'râb*. Bu şerh, ez-Zameşerî'nin öğrencisi olan Diyâuddîn el-Mekkî tarafından yazılmıştır. Kaynaklardan elde ettiğimiz bilgiler doğrultusunda *el-Unmûzec* üzerine yapılan ilk çalışmadır.

2. *Şerhu'l-Unmûzec*: Cemâluddîn Muhammed b. Şemseddîn Abdulganî el-Erdebîlî tarafından telif edilmiştir.¹⁴²

3. *Şerhu'l-Unmûzec*: Alî b. Ubeydullâh b. Ahmed el-Mısırî Zeynu'l-'Arab tarafından telif edilmiştir.

4. *Hadâ'iku'd-Dekâ'ik fî Şerhi'r-Risâleti 'Allâmeti'l-Hakâik*: Sa'duddîn Sa'dullâh el-Berde î tarafından telif edilmiştir.

5. *Halâvetu'l-Fâlûzec fî Şerhi Elfâzi'l-Unmûzec*, Abdulazîz b. Muhammed b. Yûsuf eş-Şâzelî tarafından telif edilmiştir.

¹⁴⁰ Şârihin tam ismine baktığımızda, Meciduddîn ve Sadru'l-Efâdıl lakaplarıyla meşhur olmuş Ebû Muhammed Kâsım b. Hüseyin Ahmed el-Harezmi et-Tarâ'îfi en-Nahvî el-Hanefî şeklinde olduğunu görmekteyiz. Dönemin önemli edebiyatçılarından olan Sadru'l-Efâdıl, 555/1160'de doğmuştur. Ebu'l-Feth Nâsır b. Abdusseyid el-Mutarrizi'den nahiv dersleri okumuştur. 617/1220 yılında Harezmi'de Tatarlar tarafından öldürülmüştür. Özellikle Arap Grameri ve Arap Edebiyatı alanlarında birçok eser kaleme almıştır. Bu eserlerin bir kısmı Zameşerî'nin eserlerine yapılan şerhlerden ibarettir. Başlıca eserlerini şu şekilde sıralayabiliriz: *Bedâi'u'l-Milh, et-Tahmîr fî Şerhi'l-Mufasssal, el-Mucmere fî Şerhi'l-Mufasssal, es-Sebike fî Şerhi'l-Mufasssal, et-Tavdîh fî Şerhi'l-Makâmât, Şerhu'l-Mufred ve'l-Mu'ellef, Halvetu'r-Reyâhîn fî'l-Muhâdarât, ez-Zevâyâ ve'l-Habâyâ fi'n-Nahv, Şerhu'l-Ebniye fi'n-Nahv, Şerhu'l-Ehâcî, Şerhu'l-Unmûzec, Şerhu'l-Yemînî, Dirâmu's-Sakt fî Şerhi Sakti'z-Zend, 'Ucâletu's-Sefer, 'Acâibu'n-Nahv, es-Sırru fî 'İlmi'l-İ'râb, Lehcetü's-Şer' fî Şerhi Elfâzi'l-Fıkh, el-Muhassil li'l-Muhassile fi'l-Beyân*. Bkz. Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, V, 2191-2198; Kemâluddîn Ebu'l-Berakât el-Mubârek b. Şa'ar el-Mevsilî, *Kalâidu'l-Cumân fî Ferâidi Şu'arâ'i Hâza'z-Zamân*, thk. Kâmil el-Cubûrî (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2005), IV, 358-361; Kâtib Çelebî, *Keşfu'zunûn*, I, 185, II, 1775; Bağdâdî, *Hediyyetu'l-Ârifîn*, I, 828.

¹⁴¹ Şârihin tam ismi Abdülaziz b. Zeyd b. Cum'a b. Zeyd el-Mevsilî, ibn Kavvâs şeklindedir. Şârih 628/1230 yılında Musûl'da doğmuştur. Bir dönem Bağdât'ta ikamet etmiştir. Nahiv, edebiyat, fıkıh gibi alanlarda önemli bir konuma sahip bir şahsiyettir. *el-Kâfiye, el-Unmûzec* ve İbn Mu'tî'nin *Elfîyye*'sine şerh yazmıştır. 696/1296 yılında vefat etmiştir. Bkz. Ebu'l-Fadl Kemâluddîn Abdürrezzâk b. Ahmed el-Fuvatî eş-Şeybânî, *Telhîs Mecma'i'l-Âdâb fî Mu'cemi'l-Elkâb*, thk. Muhammed Kâzım (Tahrân: Vizâretu's-Sekâfe, h.1416), I, 228-229; Suyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât*, II, 99; Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 156; Ziriklî, *el-A'lâm*, IV, 16; Nâcî Ma'rûf, *Târîhu 'Ulemâ'i'l-Mustensiriyye* (Bağdât: Matba'atu'l-'Ânî, 1959), 157.

¹⁴² Diyarbakır Ziya Gökalp Yazma Eser Kütüphanesi'nde 781 numaralı yazma *Şerhu'l-Unmûzec* adı altında kayıtlıdır. Eser, Muhammed b. Alî isimli bir kişiye nispet edilmiştir. Buna bağlı olarak *Unmûzec*'in farklı bir şerhi olarak algılanan bu eserin yaptığımız incelemeler sonucunda el-Erdebîlî'nin eseri olduğunu tespit ettik. Dolayısıyla kütüphane katalog kaydında bir hata olduğu görülmüştür.

6. *el-Fevâ'idu'l-'Abdiyye (Şerhu Unmûzeci'z-Zemahşerî)*: Mustafâ b. Yûsuf b. Murâd el-Mostârî el-Bosnevî tarafından telif edilmiştir.

7. *el-Feyrûzec (Şerhu'l-Unmûzec)*: Muhammed İsâ 'Asker el-Mısırî en-Nahvî tarafından telif edilmiştir.

8. *'Umdetu's-Sırrî 'alâ Unmûzeci'z-Zemahşerî*: İbrahim b. Sa'id el-Husûsî tarafından telif edilmiştir.¹⁴³

9. *Î'râbu'l-Unmûzec*: Yazarı belli olmayan *el-Unmûzec* üzerine yapılan bir çalışmadır. Bazı kütüphanelerde yazma nüshaları mevcuttur.

10. *Buğyetu'l-'Abkarî min Unmûzeci'z-Zemahşerî*: Günümüzde Nu'mân eş-Şâvî tarafından yazılan derleme bir şerhtir. Yazarının da ifade ettiği gibi bu eserin kaynakları *el-Unmûzec*'in bazı şerhleri ve haşiyeleridir. Yazar buna ilaveten diğer önemli nahiv metinlerinin şerh, hâşiye ve takrirâtlarından faydalanmıştır. Muhammed Alî b. Murâd Alî (ö. 1407/1987) tarafından *el-Unmûzec* üzerine kaleme alınan bir talikten de yazar faydalanmıştır. Bunun yanında *el-Unmûzec*'in sadece isim konusunu şerh eden ve Yesriye Muhammed İbrâhîm Hasan tarafından yazılan günümüze ait bir çalışmayı da yazar dikkate almıştır.¹⁴⁴ eş-Şâvî'ye ait şerhin derleme olması hasebiyle çalışmamıza dahil etmedik.

Bu şerhler dışında Carl Brockelmann, *el-Unmûzec*'e yazılan ve yazarı belli olmayan iki şerhin varlığından daha bahsetmektedir. Bunlardan birincisinin Leiden'de 168 numarada olduğunu, ikincisinin ise Petersburg 198 numaralı bölümde kayıtlı olduğunu, muhteva olarak da şevâhid şerhi şeklinde yazıldığını ifade etmiştir.¹⁴⁵

Leiden 168 numaralı eser günümüzde Or. 1047 yer numarasıyla kayıtlıdır. Brockelmann'ın belirttiği üzere eser *el-Unmûzec*'e yazılan bir şerhtir. Ancak eserin kime ait olduğu belli değildir. Eser 60 varaktan ibaret olup sonu eksiktir. Yazarı belli olmayan bu eseri çalışmamıza almadık. Petersburg 198 numarada bulunan esere ulaşamadık.

el-Habeşî, de zikrettiğimiz şerhlerden farklı olarak *el-Unmûzec* üzerine yazıldığını ifade ettiği iki şerhten bahsetmektedir. Bu şerhlerden biri yazarı belirlenemeyen *Besmetu'l-Unmûzec* adlı eser olup diğeri ise Muhammed b. Muhammed

¹⁴³ Bkz. Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 185; Habeşî, *Câmi'u's-Şurûh*, I, 306-307.

¹⁴⁴ Nu'mân eş-Şâvî, *Buğyetu'l-'Abkarî min Unmûzeci'z-Zemahşerî* (Ammân: Dâru'l-Feth, 2015), 10-11.

¹⁴⁵ Carl Brockelmann, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî*, çev.: Abdülhalîm Neccâr, (Kâhire, Dâru'l-Ma'ârif, 1977), V, 228.

b. Ömer er-Ravzî el-Mâlikî (ö. 1102/1690'dan sonra)'nin telif ettiği *Tahkîku'l-Makâl fî Şerhi'l-Unmûzec* adlı eserdir. el-Habeşî, ikinci olarak zikrettiğimiz eser ve yazarın ismini Ziriklî'den nakletmiştir.¹⁴⁶ Ancak Ziriklî, bu eserin Suyûtî'nin *el-Unmûzec* adlı esrine yazılan bir şerh olduğu ifade etmiştir.¹⁴⁷ Bu bilgilerin karşılaştırılması sonucunda el-Habeşî'nin bu konuda hatalı bir bilgi naklettiği görülmüştür. *Besmetu'l-Unmûzec* adlı eserin ise herhangi bir nüshasına ulaşılammıştır. Dolayısıyla çalışmamızı, yazarı belli olan ve ulaşabildiğimiz; el-Mekkî, el-Erdebîlî, Zeynu'l-'Arab, el-Berde î, eş-Şâzelî, el-Mostârî, Muhammed 'Asker ve el-Husûsî'nin şerhleri ile sınırlı tutacağız. Nitekim *el-Unmûzec*'in şerhleri ve şerhlerin genel metotları hakkında yeterli bilgiye ulaşmamızın söz konusu eserlerle mümkün ve yeterli olacağı kanaatindeyiz.

2.2.2.1. el-Mekkî

Şârihin tam ismi Diyâuddîn el-Muvaffak b. Ahmed b. Ebî Sa'îd İshâk el-Mekkî el-Hârezmî Ebu'l-Mu'eyyed'tir.¹⁴⁸ Doğum tarihi tam belli olmasa da h. 484 Yılında dünyaya geldiği kaynaklarda rivayet edilmektedir.¹⁴⁹ Ebu'l-Velîd künyesiyle de anılmakta olan şârih Hanefî Mezhebine mensuptur.¹⁵⁰

Hitabet yeteneğinin güçlü olmasından ötürü çevresi tarafından Hatîbu'l-Hârezm lakabıyla anılan şârih; fıkıh, edebiyat, hitâbet ve şiir alanlarında meşhur olmuştur.¹⁵¹ Hârezm Mescidi'nde bir dönem hutbe veren yazar, burada Arap Dili ve Belagatı dersleri de vermiş; aralarında Ebu'l-Feth Nâsır b. Ebî Mekârim el-Mutarrizî el-Hârezmî (ö. 610/1213)¹⁵² adlı âlimin de bulunduğu öğrenciler yetiştirmiştir.

¹⁴⁶ Habeşî, *Câmi'u's-Şurûh*, I, 307.

¹⁴⁷ Ziriklî, *el-A'lâm*, VII, 65.

¹⁴⁸ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, III, 523; Suyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât*, II, 308; Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 185, 815; Kiftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, III, 332; Bağdâdî, *Hediyyetu'l-'Ârifîn*, II, 482; Şârih'in isim silsilesinde el-Muvafik yerine, Müvafikuddîn olarak da geçmektedir. Bkz. Ebu'l-Hasenât Abdulhay el-Kenevî el-Hindî, *el-Fevâidu'l-Behiyye fî Terâcimi'l-Hanefiyye*, tsh. Muhammed Bedruddîn Ebû Ferâs en-Ne'ânî (Kâhire: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, h.1324), 41.

¹⁴⁹ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, III, 523; Suyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât*, II, 308; Bağdâdî, *Hediyyetu'l-'Ârifîn*, II, 482; Takiyyuddîn Muhammed b. Ahmed el-Hasanî el-Fâsî el-Mekkî, *el-'İkdu's-Semîn fî Târîhi'l-Beledi'l-Emîn*, thk. Fuad Seyyid (Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1986), VII, 311; Hindî, *el-Fevâidu'l-Behiyye*, 41.

¹⁵⁰ Bağdâdî, *Hediyyetu'l-'Ârifîn*, II, 482.

¹⁵¹ Kiftî *İnbâhu'r-Ruvât*, III, 332; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, III, 523; Fâsî, *el-'İkdu's-Semîn* VII, 310; Suyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât*, II, 308; Hindî, *el-Fevâidu'l-Behiyye*, 41; Bağdâdî, *Hediyyetu'l-'Ârifîn*, II, 482.

¹⁵² Kiftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, III, 332; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, III, 523; Fâsî, *el-'İkdu's-Semîn*, VII, 311; Hindî, *el-Fevâidu'l-Behiyye*, 41.

Şârih, h. 568 yılında Hârezm’de vefat etmiştir. Bu tarih birçok eserde geçmekle beraber,¹⁵³ 598 yılında vefat ettiğine dair bilgiler de mevcuttur.¹⁵⁴

İlmî Kişiliği:

Şârih, ilk eğitim-öğretimini başta babası olmak üzere farklı âlimlerden almış,¹⁵⁵ Arap Dili ve Edebiyatını ise hocası Zemahşerî’den öğrenmiştir.¹⁵⁶ Zemahşerî’nin en sevdiği öğrencisi olmuş,¹⁵⁷ onun halifesi lakabına dahi mazhar olmuştur. el-Mekkî, Hadis ve diğer ilimler için birçok yolculuk yapmış, İran, Irak, Hicaz, Mısır, Şâm vb. İslam şehirlerine giderek birçok büyük âlim ile tanışmış, derslerine katılmıştır. Şârihin ilim yolculuğu bunlarla ile sınırlı kalmayıp, görüşmek istediği âlim şahsiyetlerle iletişime geçerek onların yanına uğramış ilmî alışverişte bulunmuştur.¹⁵⁸

Yukarda da bahsettiğimiz gibi şârihin istifade ettiği birçok bilgin olmuştur. Ancak tabakât kitapları, hocası olarak Zemahşerî’yi ve Necmeddin Ömer Neseffî’yi (ö. 537/1142) zikretmekle yetinmişlerdir. Şârihin Neseffî’den aldığı derslerin fıkıh dersleri olduğu zikredilmektedir.¹⁵⁹ *Kifâyetu’n-Nahv fi ‘İlmi’l-İ’râb*’ın muhakkiki Muhammed Osmân’ın ifade ettiği üzere, şârihin eserlerine bakıldığı takdirde birçok hocası ve öğrencisi olduğu bilgisine ulaşılabacaktır.¹⁶⁰

Eserleri:

1. *Menâkibu’l-İmâm Ebî Hanîfe*
2. *Reddu’s-Şems li Emîri’l-Mu’minîn*
3. *el-Erbe’ûn fi Menâkibi’n-Nebiyi’l-Emîn ve Vassiyihi Emîri’l-Mu’minîn*
4. *Kadâyâ Emîri’l- Mu’minîn*
5. *Maktel Emîri’l-Mu’minîn*
6. *Maktelu’l-İmâmi’s-Sibt eş-Şehîd*
7. *el-Mesânid ‘ala’l-Buhârî*
8. *Divânu’s-Şi’r*

¹⁵³ Kıfî, *İnbâhu’r-Ruvât*, III, 332; Kureşî, *el-Cevâhiru’l-Mudiyye*, III, 523; Fâsî, *el-’İkdu’s-Semîn*, VII, 310; Suyûtî, *Buğyetu’l-Vu’ât*, II, 308; Kâtib Çelebî, *Keşfu’z-Zunûn*, II, 815; Bağdâdî, *Hediyyetu’l-’Ârifîn*, II, 482; Hindî, *el-Fevâidu’l-Behiyye*, 41.

¹⁵⁴ Fâsî, *el-’İkdu’s-Semîn*, VII, 311; Hindî, *el-Fevâidu’l-Behiyye*, 41.

¹⁵⁵ Muvaffak b. Ahmed b. Ebî Sa’id el-Mekkî el-Hârezmî Ebu’l-Mu’eyyed, *Kifâyetu’n-Nahv fi ‘İlmi’l-İ’râb*, thk. Muhammed Osmân, “muhakkikin notu” (Kahire: Mektebetu’s-Sekâfeti’d-Dîniyye, 2016), 7.

¹⁵⁶ Suyûtî, *Buğyetu’l-Vu’ât*, II, 308.

¹⁵⁷ Brockelmann, *Târîhu’l-Edebi’l-Arabî*, V, 238.

¹⁵⁸ Mekkî, *Kifâyetu’n-Nahv*, “muhakkikin notu”, 7.

¹⁵⁹ Kureşî, *el-Cevâhiru’l-Mudiyye* III, 523; Fâsî, *el-’İkdu’s-Semîn*, VII, 311; Hindî, *el-Fevâidu’l-Behiyye*, 41.

¹⁶⁰ Geniş bilgi için bkz. Mekkî, *Kifâyetu’n-Nahv*, “muhakkikin notu”, 8-11.

9. *Fedâilu'l-Îmâm Emîri'l-Mu'minîn Ali (el-Menâkıb)*
10. *Kifâyetu'n-Nahv fi 'İlmi'l-I'râb*.¹⁶¹

2.2.2.2. el-Erdebîlî

Şârihin ismi Cemâluddîn Muhammed b. Abdulganî el-Erdebîlî'dir.¹⁶² Şârihin gerek yaşadığı dönem ve gerekse kendisine nispet edilen eserlerin yazılış tarihleri temel alındığında kendisi hakkında verilen bazı bilgiler karmaşık ve çelişkili olarak karşımıza çıkmaktadır.

Keşfu'z-Zunûn'da yazar hakkında verilen bilgi ez-Zemahşerî'nin *el-Unmûzec*'ine şerh yazan şârihlerin isim ve şerhleri bağlamında olup şârihin eseri, ismi, künyesi ve ölüm tarihleridir. *Keşfu'z-Zunûn*'da ölüm tarihi h. 647 olarak verilmiştir.¹⁶³ Hayruddin ez-Ziriklî (ö. 1976) de şârihin *Şerhu'l-Unmûzec* eserini zikrederek şârih hakkında *Keşfu'z-Zunûn*'da verilmiş bilgileri tekrarlar.¹⁶⁴ İhtilaf konusu olan şey, şârihin yaşadığı yüzyıl ve buna bağlı olarak ölüm-doğum tarihi ve kendisine nispet edilen eserlerin ona aidiyeti sorunudur. Zira şârihin vefat tarihini farklı zikredenler de olmuştur. Bunların başında İsmâil Pâşâ el-Bağdâdî (ö. 1920) gelmektedir. Bağdâdî, el-Erdebîlî'nin ismini Muhammed Cemâluddîn b. Şemseddîn Abdulganî el-Erdebîlî er-Rûmmî Ganîzâde Nâdirî olarak zikretmektedir. Bu eserde şârihin doğum yılı h. 980 vefat yılı ise 1036 verilmektedir. Eserler'ini de *Hâşiye 'alâ Envâri't-Tenzîl, Divân, Risâletu'l-Kalemiyye, Şerhu'l-Unmûzec, Zafernâme Manzûmesi*; ayrıca çeşitli şiirlerinin bulunduğu mecmua ve *Münşeât* olarak zikretmiştir.¹⁶⁵ Ömer Rızâ Kehhâle (ö. 1987) ise el-Erdebîlî'nin ismi ve vefat tarihi hakkında neredeyse el-Bağdâdî ile aynı bilgileri vermiştir. Sadece babasının künyesi olan Şemseddîn ifadesini zikretmemiştir. Eserlerini ise *Hâşiye 'alâ Envâri't-Tenzîl, el-Envâr, Şerhu'l-Unmûzec ve Risâletu'l-Kalemiyye* olmak üzere kaydetmiştir.¹⁶⁶

Bağdâdî ve Kehhâle'nin, Kâtib Çelebî'nin ayrı iki kişi olarak vermiş olduğu şahısları tek bir kişi olarak ele aldıkları görülmektedir. Nitekim Kâtib Çelebi, Kâdî

¹⁶¹ Bkz. Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-Zunûn*, II, 1837; Bağdâdî, *Hediyyetu'l-Ârifîn* II, 482; Corcî Zeydân, *Târîh Âdâbi'l-Luğâti'l-'Arabiyye* (Kahire: Muessesetu Hendâvî, 2012), III, 852; Mekkî, *Kifâyetu'n-Nahv*, "muhakkikin notu", 12-13.

¹⁶² Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 185.

¹⁶³ Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 185-186.

¹⁶⁴ Ziriklî, *el-A'lâm*, VI, 211.

¹⁶⁵ Bağdâdî, *Hediyyetu'l-Ârifîn*, II, 275.

¹⁶⁶ Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemu'l-Mu'ellifîn: Terâcim Musannifi'l-Kutubi'l-'Arabiyye* (Beyrût: Muessesetu'r-Risâle, 1993), III, 417.

Beyzavî'nin *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl* adlı eserine yazılan Ta'likât sahiplerinin isimleri verirken Muhahammed b. Abdulganî adlı bir şahsa nispet ederek Bakara Sûresi'nin yarısına kadar Ta'lik yazdığını söylemekle birlikte bu şahsın vefat tarihini h. 1036 olarak vermektedir.¹⁶⁷

Kâtip Çelebi, Muhammed b. Abdulganî adlı iki kişiyi tefrik etmiş, h. 647 ölüm tarihli şahıs için Erdebîlî nispetini kullanmış, h. 1036 ölüm tarihli şahıs için ise bu nispeyi kullanmamıştır. Kâtip Çelebi'nin tefrikini, *Şerhu'l-Unmûzec*'in günümüze ulaşan nüshaları teyit etmektedir. 45 Hk 2356/1 yer numaralı, Manisa İl Halk Kütüphanesi'nde bulunan nüshada eserin h. 860 yılında istinsâh edildiği bilgisi yer almaktadır.¹⁶⁸ Diğer bir nüsha ise Afyon yazmaları arasında 03 Gedik 17834 yer numarasındadır. Eserin h. 974 yılında istinsâh edildiği bilgisi yer almaktadır.¹⁶⁹ *Şerhu'l-Unmûzec*'in nüshalarının Muhammed b. Abdulganî isimli ve Nâdirî mahlaslı şahsın doğumu olan 980/1572 olan tarihinden önce istinsâh edildiği görülmektedir. Nâdirî'nin Osmanlı Döneminde meşhur bir kişiliğe sahip olduğu kaynaklarımızda geçmektedir. Buna bağlı olarak bu kaynaklarda hayatı ve eserleri incelenirken bu şahsın, şiir, fıkıh ve tefsir gibi alanlarda eser veren bir kâdı olmakla birlikte *Şerhu'l-Unmûzec* adlı bir eser kendisine nispet edilmemektedir. Bu kaynaklarda Nadirî mahlaslı yazarın isim künyesine el-Erdebîlî nispetine de rastlamadık.¹⁷⁰ Oysa el-Erdebîlî *el-Unmûzec*'i şerh ederken bu nispeti kullanmıştır.¹⁷¹ el-Erdebîlî'nin eserleri üzerine çalışma yapan bazı araştırmacıların görüşü de *el-Unmûzec*'in yazarı ile Ganizâde Nâdirî mahlaslı kişinin birbirinden farklı kişiler olduğu yönündedir.¹⁷²

¹⁶⁷ Bkz. Kâtip Çelebî, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 185-186, 192.

¹⁶⁸ Erdebîlî, *Şerhu'l-Unmûzec*, Manisa İl Halk Kütüphanesi, 45 Hk 2356/1, vr. 51b.

¹⁶⁹ Erdebîlî, *Şerhu'l-Unmûzec*, Afyon Gedik İl Halk Kütüphanesi, 03 Gedik 17834, vr. 54a.

¹⁷⁰ Bkz. Nevizade Atai, *Hadâ'iku'l-Haka'ik fi Tekmîleti's-Şekâ'ik*, haz.: Abdülkadir Özcan (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989), II, 702-704; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı müellifleri*, hazırlayanlar; Mustafa Tatcı ve Cemâl Kurnaz (Ankara: Bizim Büro Basımevi 2000), II, 349; Numan Külekçi, *Ganî-Zâde Nâdirî ve Dîvânından Seçmeler* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989), 1-16; Mustafa İsmet Uzun, "Gânizâde Mehmed Nâdirî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 13 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996), 355-356.

¹⁷¹ Bkz. Erdebîlî, *Şerhu'l-Unmûzec*, thk. Hüsnî Abdulcelîl Yûsuf (Kâhire: Mektebetu'l-Âdâb, ty), 1. Erdebîlî'nin *Şerhu'l-Unmûzec*'in birden çok tahkikli şekli bulunmaktadır. Metin şerh çerçevesinde ele aldığımız bu eserin, Hüsnî Abdulcelîl Yûsuf tarafından tahkik edilen baskısı kullanılacak.

¹⁷² Bkz. Erdebîlî, *Şerhu'l-Unmûzec*, thk. el-Ahdar Şa'lâl, "muhakkikin notu" (Yüksek Lisans Tezi, Câmî'atu'l-Cezâir, 1984), 8-9; Erdebîlî, *Şerhu'l-Unmûzec*, thk. Abdurrahmân b. Abdullâh el-Hudayrî, "muhakkikin notu" (Yüksek Lisans Tezi, Câmî'atu İmâm Muhammed b. Su'ûd el-İslâmiye, 1984), 17, 19-22; Erdebîlî, *Şerhu'l-Maksûre*, thk. Salûh bint Muslih b. Sa'îd es-Suveyhî, "muhakkikin notu" (Yüksek Lisans Tezi, Câmî'atu Cidde, 1992), 115-117.

Bu nüshalar dışında da Nâdiri'nin doğum yılından önce ya da doğum yılına çok yakın bir tarihte istinsâh edildiği, birçok nüsha çeşitli kütüphane kataloglarında geçmektedir. Bu kütüphaneleri ve nüshaları şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Mısır el-Ezheriye Kütüphanesi, yer numarası: 97242/7209, İstinsâh tarihi: h. 885.
2. Kastamonu İl Halk Kütüphanesi, yer numarası: 37 Hk 2545, İstinsâh tarihi: h. 917.
3. Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, Yer numarası: 44 Dar 41/3, İstinsâh tarihi: h. 949.
4. Suriye Evkâfi Haleb Kütüphanesi, Yer numarası: 15623/113, İstinsah tarihi: h. 953.
5. Balıkesir İl Halk Kütüphanesi, yer numarası: 10 Hk 1079/02, İstinsâh tarihi: h. 953.
6. Ankara Milli Kütüphane, yer numarası: 01 Hk 635, İstinsah tarihi: h. 991.
7. Ankara Milli Kütüphane, yer numarası: 60 Hk 45/2, İstinsah tarihi: h. 995.
8. Balıkesir İl Halk Kütüphanesi, yer numarası: 10 Dur 28, İstinsâh tarihi: h. 996.
el-Erdebîlî'nin *el-Unmûzec*'deki ifadelerinden *Şerhu'l-Unmûzec*'in dışında sarf ilmine dair yazdığı bir şerhi olduğunu anlaşılmaktadır.¹⁷³ *Şerh Maksûret İbn Dureyd* adlı bir eseri de mevcuttur.¹⁷⁴

2.2.2.3. Zeynu'l-'Arab

Zeynu'l-'Arab lakabıyla meşhur olmuş şârihin tam ismi Alî b. 'Ubeydullah b. Ahmed b. İmâm Zeyniddîn Ebu'l-Mefâhir el-Mısrî'dir. Nahiv, hadis¹⁷⁵ve tıp¹⁷⁶ âlimi olan Zeynu'l-'Arab'ın babasının adı bazı kaynaklarda Abdullah olarak geçmektedir¹⁷⁷. Ancak hem tabakât kitapların çoğunda¹⁷⁸ hem de kendisine ait *Şerhu'l-Mesâbih* adlı eserinin çoğu nüshalarında -bu nüshalardan biri Zeynu'l-'Arab hayattayken 719 yılında

¹⁷³ Erdebîlî, *Şerhu'l-Unmûzec*, thk. Hüsnî Abdulcelîl Yûsuf, 211.

¹⁷⁴ Habeşî, *Câmi'u's-Şurûh*, III, 1826.

¹⁷⁵ Ziriklî, *el-A'lâm*, IV: 310.

¹⁷⁶ Kehhâle, *Mu'cemu'l-Muellifîn*, II, 466, 467.

¹⁷⁷ Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-Zunûn*, II, 1699; Bağdâdî, *Hediyyetu'l-Ârifîn*, I, 720; Kehhâle, *Mu'cemu'l-Muellifîn*, II, 466.

¹⁷⁸ Bkz. Şihâbuddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Ahmed İbnu'l-Hacer el-'Askalânî, *ed-Dureru'l-Kâmine* (Haydarâbâd: Dâiretu'l-Me'ârifî'l-'Usmâniyye, 1931), III, 80; Ziriklî, *el-A'lâm*, IV, 310; Kehhâle, *Mu'cemu'l-Muellifîn*, II, 427.

istinsâh edilmiştir- 'Ubeydullah olarak geçmektedir.¹⁷⁹ Doğum tarihi beli olmayan¹⁸⁰ şârihin vefat tarihinde ihtilaf mevcuttur. Hayruddîn ez-Ziriklî, onun vefat tarihinin h. 758 olduğunu söylemektedir.¹⁸¹ Mısırlı olan şârih, bir dönem Azerbaycan-Nahçıvan bölgesinde bulunmuş, *el-Unmûzec* şerhini de Nahçıvan'da telif etmiştir.¹⁸²

Temel kaynaklarda hayatı, hocaları, öğrencileri, ilmî kişiliği ve ailesi hakkında yeterli bilgi olmamakla birlikte, *Şerhu'l-Mesâbih* muhakkiki Nuhâ bint Usâme Abdullah, şârihin ilim çalışmalarını Mısır, Şâm ve Azerbaycan-Nahçıvan'da gerçekleştirdiğini, fikhî olarak Şâfiî, itikadî olarak ise Eş'arî olduğunu zikretmektedir.¹⁸³

Eserleri

Kaynaklarda şârihe ait üç eser zikredilmektedir.¹⁸⁴

- 1- *Şerh Mesâbîhi's-Sunne*.
- 2- *Şerhu'l-Unmûzec*.
- 3- *Şerh Kulliyâti'l-Kânun*. Şârih, 751 yılında bu eserin telifini bitirmiştir.¹⁸⁵

2.2.2.4. el-Berde'î

Yaptığımız araştırmalar sonucunda bu şârihin hakkında herhangi bir bilgiye rastlayamadık.

Şârih, ismini *Hadâ'iku'd-Dakâ'ik* eserinin dibacesinde Sa'duddîn Sa'dullah şeklinde ifade edip, nispet olduğu bölgenin Berde' olduğu kaydetmiştir.¹⁸⁶ *Îdâhu'l-Meknûn* yazarı İsmâîl Pâşâ el-Bağdâdî *Hadâ'iku'd-Dekâ'ik* kitabını Sa'duddîn Sa'dullah el-Berde'î'ye nispet etmiş ve bunun dışında herhangi bir bilgi vermemiştir.¹⁸⁷

Berde'î nispesine bazı bibliyografik eserlerde ve yazma kütüphanelerinin kataloglarında rastlanmaktadır. Dolayısıyla *Hadâ'iku'd-Dakâ'ik* adlı eseri dışında da

¹⁷⁹ Zeynü'l-'Arab, *Şerhu'l-Mesâbih*, thk. Nuhâ bnt. 'Usâme Abdullâh, "muhakkikin notu" (Yüksek Lisans Tezi, Câmî'atu Ummu'l-Kurâ, 2011), 34.

¹⁸⁰ Zeynü'l-'Arab, *Şerhu'l-Mesâbih*, "muhakkikin notu", 37.

¹⁸¹ Ziriklî, *el-A'lâm*, IV, 310; Zeynü'l-'Arab, *Şerhu'l-Mesâbih*, "muhakkikin notu", 44.

¹⁸² Bkz. Zeynü'l-'Arab, *Şerhu'l-Mesâbih*, "muhakkikin notu", 34-36.

¹⁸³ Muhakkik Şârihin mezhep bilgisini şârih'in eserlerinden bir çıkarım sonucunda ulaşımıştır. Bkz. Zeynü'l-'Arab, *Şerhu'l-Mesâbih*, "muhakkikin notu", 37,40.

¹⁸⁴ 'Askalânî, *ed-Dureru'l-Kâmine*, III, 80; Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-Zunûn*, II, 1313; Bağdâdî, *Hediyyetu'l-'Ârifîn*, I, 720; Ziriklî, *el-A'lâm*, IV, 310; Kehhâle, *Mu'cemu'l-Muellifîn*, II, 467.

¹⁸⁵ Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-Zunûn*, II, 1313.

¹⁸⁶ Sa'duddîn Sa'dullah el-Berde'î, *Hadâ'iku'd-Dekâ'ik fî Şerh Risâlet 'Allâmeti'l-Hakâik*, haz.: 'Afifüddîn Hasan (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 2014), 4.

¹⁸⁷ Bağdâdî, *Îdâhu'l-Meknûn fî'z-Zeyli 'alâ Keşfu'z-Zunûn 'an Esâmi'l-Kutub ve'l-Funûn* (Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, t.y.), I, 395.

kendisine nisbet edilen bazı eserler mevcuttur. Bu eserlerden biri Sa'duddîn et-Teftâzânî'nin (ö. 792/1390) *el-'İzzî'*ye yazmış olduğu şerhin hâşiyesidir. *Keşfu'z-Zunûn*'da söz konusu eserin yazarı Sa'dullah el-Berde'î şeklinde verilmiştir.¹⁸⁸ Diğer bir eser ise Curcânî'nin *el-'Avâmil*'ine yazılan şerhlerinden birisidir. Bu eserin yazar ismi, bazı yazma eser kütüphanelerinde Sa'duddîn Sa'dullah el-Berde'î şeklinde kaydedilmiştir.¹⁸⁹ Brockelmann ise yazarın ismini Sa'dullâh es-Sağîr olarak vermektedir.¹⁹⁰ Berde'î'ye ait oldunu ifade edilen diğer bir eser de *el-Kasîdetu'l-İydiyye* adında bir risaledir.¹⁹¹ Ancak bu eserleri incelediğimizde şârihe aidiyetlerini gösteren herhangi bir delile rastlanılmamaktadır.

Berde'î'ye ait olan *Hadâ'iku'd-Dakâ'ik* adlı şerhi, bazı yazma kütüphane kayıtlarında *el-Unmûzec*'in başka bir şârihi olan Ebu'l-Muhammed b. Sa'd ed-Dîbâcî'ye nispet edilmektedir. Bazı kayıtlarda ise ed-Dîbâcî'nin isim silsilesine el-Berde'î nispeti de eklenmiştir.¹⁹² Oysa el-Berde'î ile ed-Dîbâcî'nin aynı şahıs olduklarını gösteren somut bir delil bulunmamakla birlikte ikisinin farklı kişiler olduğunu gösteren deliller mevcuttur:

1- İsim silsilelerinde geçen Sa'd ve Sa'dullah ifadeleri benzeştiğinden iki ayrı kişi tek bir şahıs olarak anlaşılmıştır. Daha önceden de belirttiğimiz gibi Dîbâcî'nin tam künyesi Ebu'l-Feth Muhammed b. Sa'd b. Muhammed b. Muhammed. b. Muhammed ed-Dîbâcî el-Mervûzî şeklindedir. Doğum tarihi 517/1123, vefat tarihi 609/1212'dir. Diğer tarafta sadece isim ve eserin ismi bize ulaşan el-Berde'î vardır. Her iki şârihin isimlerine baktığımızda "Sa'd" kelimesi dışında isim silsilelerinde ortak bir ifade görülmemektedir. "Sa'd" ismi ed-Dîbâcî'nin babasının ismi olarak zikredilmektedir. Dolayısıyla bu şahısların isimlerinde de gerçek anlamda aslında herhangi bir ortaklık bulunmamaktadır.

¹⁸⁸ Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-Zunûn*, II, 1140. el-Hâbeşî ise bu ismi Sa'dullâh el-Berde'î el-Mahmûdî şeklinde ifade etmektedir. Hâbeşî, *Câmi'u'ş-Şurûh*, I, 594.

¹⁸⁹ Bkz. Ankara Milli Kütüphanesi, *Şerhu 'Avâmilil-Mi'eh*, no: 06 Hk 4995, İstinsâh Tarihi, h. 1280, vr. 1a-36b; Ankara Milli Kütüphanesi, *Şerhu 'Avâmilil-Mi'eh*, no: 06 Hk 1478, İstinsâh Tarihi, h. 1312, vr. 1a-22b; Ankara Milli Kütüphanesi, *Şerhu 'Avâmilil-Mi'eh*, no: 06 Hk 5004, İstinsâh tarihi, ?, vr. 1b-29a; Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, *Şerhu 'Avâmilil-Mi'eh*, no: 15 Hk 987/2, İstinsâh tarihi, h. 1125, vr. 87b-100a; Amasya Beyazıt İl Halk Kütüphanesi, *Şerhu 'Avâmilil-Mi'eh*, no: 05 Ba 1856/1, İstinsâh tarihi, h. 1043, vr. 1b-11b; Diyarbakır İl Halk Kütüphanesi, *Şerhu 'Avâmilil-Mi'eh*, no: 21 Hk 672/2, İstinsâh tarihi, h. 1174, vr. 51b-63a.

¹⁹⁰ Carl Brockelmann, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî*, V, 203.

¹⁹¹ Bkz. Kütühya Vahit Pâşâ İl Halk Kütüphanesi, no: 43 Va 310/7, İstinsâh tarihi, h. 994, vr. 83b-91b.

¹⁹² Bkz. Abdurrahmân b. Ebi'l-Harâm ve Leys b. Sa'd, *Mu'cemu Târîhi't-Turâsi'l-İslâmî fi Mektebâti'l-'Alem (el-Mahtûtât ve'l-Matbû'ât)*, haz.: Ali Rıza Karabulut ve Ahmet Turan Karabulut (Kayserî: Dâru'l-'Akabe, 2001), IV, 2746-2747; Melik Su'ûd Üniversite Kütüphanesi, no: 6103.

2- İsmâil Pâşâ el-Bağdâdî bu iki şahsı birbirinden ayrı olarak ele almıştır. *İdâhu'l-Meknûn*'da el-Berde'î hakkında vermiş olduğu bilgide şârihin ismi ve *Hadâiku'd-Dekâik* adlı şerhinin ismi belirtilmiştir. *Hediyyetu'l-Ârifîn* adlı eserinde ise ed-Dîbâcî'nin doğum tarihini, vefat tarihini, *Şerhu'l-Unmûzec* adlı şerhini ve eserlerini zikretmektedir.¹⁹³ Bu iki şahsın birbiriyle karıştırılma sebeplerinden biri de her ikisinin de *el-Unmûzec*'e şerh yazmalarıdır. Ancak ed-Dîbâcî'yi ele alan tabakât eserleri, ona ait olan şerhi *Şerhu'l-Unmûzec* olarak vermişlerdir.

3- *Hadâiku'd-Dekâ'ik* şerhinde Berde'î, 688/1289 yılından sonra vefat eden Necmu'l-E'imme Radiyuddîn Muhammed b. el-Hasen el-Esterâbâdî'den bahsetmektedir.¹⁹⁴ Bununla birlikte el-Berde'î, yer yer isim vermeden bazı görüşleri zikredip hatalı addettiği düşünceleri de tenkit etmiştir. Şârihin tenkit ettiği kişilerden birinin h. 717 yılında vefat¹⁹⁵ eden Seyyid Rukneddîn Hasan b. Muhammed el-Esterâbâdî olduğu şerh üzerine yazılan bir hâşiyede ifade edilmiştir.¹⁹⁶ Şârihin isim vermeden tenkit ettiği diğer bir isim ise *el-Unmûzec*'in başka bir şârihi ve hicri 647 yılında vefat eden el-Erdebîlî'dir. Berde'î'nin tenkidinin Erdebîlî'ye yönelik olduğu yine bir hâşiyede mevcuttur.¹⁹⁷

Bunların yanında şârihin h. 626 yılında vefat eden¹⁹⁸ Ebû Ya'kûb es-Sekkâkî¹⁹⁹ ve h. 646 yılında vefat eden İbn Hâcib'den de bahsettiği görülmektedir.²⁰⁰ Bu tarihlere bakıldığında ed-Dîbâcî'nin vefat tarihi es-Sekkâkî'den önce 17, İbn Hâcib'den önce 37 yıl öncedir. Burada ihtimal dâhilinde olsa da bir kişinin kendisinden sonra vefat eden bir şahıstan alıntı yapması olağan karşılanabilir. Ancak Radiyuddîn (ö. 688) ve Seyyid Rukneddîn'in (ö. 717) vefat tarihleri ile ed-Dîbâcî (ö. 609)'nin vefat tarihi arasındaki uzun sayılabilecek aralık, bu ihtimali düşürmektedir. Bu şahısların hepsinin h. 609 yılında vefat eden ed-Dîbâcî'den sonra vefat eden kişiler olmaları, Berde'î ve Dîbâcî'yi birbirinden ayırmaktadır. Bu delillere binaen şârihin en geç 8. Yüzyılda yaşadığı ortaya çıkmaktadır. Biz de şârih ve şerhini diğer şârih ve şerhleri arasında kronolojik olarak sıralarken bu çıkarımları göre kullandık.

¹⁹³ Bkz. Bağdâdî, *İdâhu'l-Meknûn*, I, 395; Bağdâdî, *Hediyyetu'l-Ârifîn*, II, 108.

¹⁹⁴ Berde'î, *Hadâ'iku'd-Dakâ'ik*, 17, 46, 51, 73, 74, 96, 115, 251.

¹⁹⁵ Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-Zunûn*, III, 1370.

¹⁹⁶ Bkz. Berde'î, *Hadâ'iku'd-Dakâ'ik*, (Dip not), 46.

¹⁹⁷ Bkz. Berde'î, *Hadâ'iku'd-Dakâ'ik*, (Dip not), 89.

¹⁹⁸ Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-Zunûn*, III, 1762.

¹⁹⁹ Berde'î, *Hadâ'iku'd-Dakâ'ik*, 140, 321.

²⁰⁰ Berde'î hem şerhin girişinde İbn Hâcib'in *el-İdâh* adlı eserinde yararlandığını açıkça ifade etmiş hem de şerhin bazı bölümlerinde açıkça İbn Hâcib'in ismini zikretmiştir. Bkz. Berde'î, *Hadâ'iku'd-Dakâ'ik*, 6, 39, 202, 271, 281, 307.

2.2.2.5. eş-Şâzelî

Yazar hakkında *Îdâhu'l-Meknûn*'da geçen eser ve eser yazarının ismi dışında herhangi bir bilgiye ulaşamadık. *îdâhu'l-Meknûn*'da şârihin ismi, Abdulazîz Muhammed b. Yûsuf eş-Şâzelî eş-Şâfi'î, eserin ismi ise *Halâvetu'l-Fâlûzec* şeklinde geçmektedir.²⁰¹ Ancak söz konusu şerhi 898/1492'de telif ettiği bilgisi mevcuttur.²⁰²

2.2.2.6. el-Mostârî

Şârihin tam ismi Mustafâ b. Yûsuf b. Murâd Eyyubî Zâde el-Hanefî el-Mostârî'dir. Şârih, 1061/1651 yılında Bosna-Hersek'in Mostâr şehrinde doğmuştur.²⁰³ Babası bir âlim olan şârih küçük yaşlardayken babasını kaybetmiştir. Bununla birlikte ilk tahsiline bu beldede başlayan el-Mostârî, dönemin önemli âlimlerinden dersler okumuş, 1088/1677 yılında İstanbul'a gitmiştir.²⁰⁴ Burada da ilmî çalışmalarına devam eden şârih, dönemin önemli ilim adamlarından ders alıp ilim noktasında mümtaz bir yer edinmiş, hocalarının ve çevresinin takdirini kazanmıştır. Mostârî yaklaşık 15 sene İstanbul'da kalmıştır. Bu tarihten sonra Mostâr'ın müftüsü vefat edince şehir halkı kendisinin müftü olarak görev yapmasını istemiştir. Şârihin çevresindeki kişiler onun İstanbul'da müderris olarak kalıp görevine devam etmesine ısrar etmişlerdir. Ancak o, 1104/1692 yılında memleketi Mostâr'a dönmüş ve ömrünün geri kalan kısmını burda sürdürmüştür. 1119/1707 yılında vefat etmiştir.²⁰⁵ Bir dilci olarak Basra Ekolü'nü benimsemiş, ancak yer yer bu ekole muhalefette bulunmuştur.²⁰⁶

İlmî kişiliği

Yukarıda da belirttiğimiz gibi el-Mostârî, gerek Mustâr'da gerekse İstanbul'da hayatını ilimle meşgul olarak geçirmiş ve birçok âlimin tedrisatından geçmiştir. Başlıca hocaları şu şekildedir.²⁰⁷

²⁰¹ Bağdâdî, *Îdâhu'l-Meknûn*, I, 415.

²⁰² Eserin telif tarihi şârih tarafından kitâbın temmet kısmında ebcet hesabıyla şiirsel bir üslupla yazılmıştır. Bkz. Şâzelî, *Halâvetu'l-Fâlûzec fî Şerhi Elfâzi'l-Unmûzec* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi Hüsrev Paşa Bölümü, no: 670), vr. 1b, 48b.

²⁰³ Muhammed b. Muhammed el-Busnevî, *el-Cevheru'l-Esnâ fî Terâcim 'Ulemâ' ve Şu'arâ' Busne*, thk. Abdulfettâh Muhammed (Mısır: Hicr, 1992) 179.

²⁰⁴ Busnevî, *el-Cevheru'l-Esnâ*, 179; Mostârî, *el-Fevâidu'l-'Abdiyye*, thk. Fâlih Bedâh Abdullâh el-'Acemî, "muhakkikin notu" (Yüksek Lisans Tezi, Câmî'atu's-Şarki'l-Evsat, 2015), 25-26.

²⁰⁵ Busnevî, *el-Cevheru'l-Esnâ*, 179, 180; Mostârî, *el-Fevâidu'l-'Abdiyye*, "muhakkikin notu", 26, 28.

²⁰⁶ Mostârî, *el-Fevâidu'l-'Abdiyye*, "muhakkikin notu", 30.

²⁰⁷ Hocalarından ilk ikisi Mustâr'da diğer üçü ise İstanbul'da ders aldığı dönemin büyük âlimleriydi. Bkz. Busnevî, *El-cevheru'l-Esnâ*, 179; Mostârî, *el-Fevâidu'l-'Abdiyye*, "muhakkikin notu", 27.

1. Ahmed Ubyâczade
2. İsmâil b. Sâlih
3. İsmâil el-Kâdı
4. Karabekir
5. Arapzâde
6. Sâlih

Öğrencileri:

Mostârî, hem Mostâr'da hem de İstanbul'da birçok öğrenci yetiştirmiştir. Bunların en meşhurları olan Abdullâh b. Abdurrahmân Pâşâ diğeri ise İbrahim b. İsmâil el-Mostârî'dir. Abdullah b. Abdurrahman Pâşâ adlı öğrencisi kendisinden *el-Unmûzec*'e şerh yazmasını talep etmiş, onu çok seven hocası da öğrencisine ithafen söz konusu şerhini öğrencisine nispet ederek *el-Fevâidi'l-'Abdiyye* adını vermiştir.²⁰⁸ Öğrencisi İbrâhîm b. İsmâil el-Mostârî hocasının hayatını kaleme almıştır.²⁰⁹

Eserleri:

Mostârî, nahiv, mantık, münazara, fıkıh, kelim ve belagât alanlarda eserler kaleme almıştır. Başlıca eserleri şunlardır:²¹⁰

1. *Miftâhu'l-Husûl*. Bu eserini daha öğrenciyken Mollâ Hüsrev'in *Mir'ât'i-Usûl* adlı eserine hâşiye olarak yazan şârih, bu çalışmasından ötürü dönemin ilim erbabının takdirini kazanmıştır.
2. *el-Fevâidu'l-'Abdiyye Şerh Unmûzeci'z-Zemahşerî*. Çalışmamızın bir şerhi olan eseridir.
3. *Bedru'l-Me'âlî Şerh Bed'i'l-Emâlî*. Akâid ilmine dair kaleme aldığı eseridir.
4. *Hâşiye 'alâ şerh 'Usâm 'ala'r-Risâleti'l-'Adudiyye*. Vaz' ilmine dair kaleme aldığı çalışmasıdır.
5. *Şerh 'alâ'r-Risâleti's-Semerkandiyye*. Münazâra ilmine dair yazdığı eseridir.
6. *Şerh 'alâ' Şerhi'r-Risâleti's-Semerkandiyye*. Mes'ûd er-Rumî (ö. h.1090 civarında)'nin şerhine şerh olarak yazan eseridir.
7. *Şerh 'ala Havâşi Şerhi'r-Risâleti's-Semerkandiyye*.

²⁰⁸ Busnevî, *el-Cevheru'l-Esnâ*, 179; Mostârî, *el-Fevâidu'l-'Abdiyye*, "muhakkikin notu", 28.

²⁰⁹ Busnevî, *el-Cevheru'l-Esnâ*, 179.

²¹⁰ Busnevî, *el-Cevheru'l-Esnâ*, 180-182.

8. *Şerh 'ala Havâşi Şerh Mes'ûd er-Rûmî 'ala's-Semerkandiyye.*
9. *Hulâsatu'l-Âdâb.* Münâzâra ilmine dair kaleme aldığı eseridir.
10. *Şerh Muhtasar 'alâ Hulâsati'l-Âdâb*
11. *Şerh Mutavvel 'alâ Hulâsati'l-Âdâb*
12. *Şerh 'ala'r-Risâleti'l-Hanefiyye.* Münâzâra ilmine dair kaleme almıştır.
13. *Hâşiye 'ala'r-Risâleti'l-Hanefiyye.*
14. *Hâşiye 'alâ Şerhil-Heravî 'ala'l-Muhtasar.* Mantık ve me'anî ilimlerine dair bir eserdir.
15. *Şerh 'alâ Dibâceti'l-Muhtasar.* Me'anî ilmine dair bir eserdir.
16. *eş-Şerhu'l-Cedîd 'ala's-Şemsiyye.*
17. *Şerhu'l-Muğnî.* Celâl el-Hucendî'nin Usûl ilmine dair yazdığı eserine şerhtir.
18. *Şerh 'alâ Muntahab.* Usûl ilmine dair Husam el-Ahsikettî tarafından yazılan esere şerhtir.
19. *Lubbu'l-Ferâ'iz.*
20. *Şerh Lubbi'l-Ferâ'iz.*
21. *Nefâ'isu'l-Mecâlis.* Vaz' ile ilgili bir eserdir.
22. *Şerh 'alâ Şâhidiyye.* Fars Diline dair yazılmış bir eserdir.
23. *Şerhu mâ Ketebehu'l-'Allâme eş-Şerîf fi Âdabi'l-Bahs ve'l-Munâzâra.*
24. *Şerh İsâğocî*
25. *Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Lâmiyye.* Kârabağî'nin şerhine yapmış olduğu hâşiyedir.
26. *Şerh Tehzîbi'l-Mantuk.* Sa'duddîn et-Teftezânî'nin mantığa dair eserine şerhtir. Şârih ömrünün son yıllarında h. 1118 yılında yazdığı son eseridir.

2.2.2.7. 'Asker

İsmâil Pâşâ el-Bağdâdî, şârihin ismini Muhammed b. İsa b. 'Asker el-Mısırî en-Nahvî şeklinde kaydetmiştir. Nahiv âlimi olan yazarın, doğum ve vefat tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte vefat tarihi Miladî 1890 sonrası olarak verilmektedir. Yazara ait ulaştığımız tek eser *el-Feyrûzec Şerhu'l-Unmûzec*'tir.²¹¹ Şerhin ilk sayfasında yazarın

²¹¹ Bkz. Bağdâdî, *Hediyyetu'l-Ârifîn*, II, 380; Bağdâdî, *Îdahu'l-Meknûn*, II, 213. Zirikli Şarihin isim ve künyesini, Muhammed İsa 'Asker en-Nahvî el-Mısırî şeklinde veriyor. Bkz. Zirikli, *el-'Alam*, VI, 324.

ismi, Muhammed İsa 'Asker şeklinde yazılmakla birlikte Mülkiyye Medreseleri'nde Arap Dili hocalığı yaptığı bilgisi mevcuttur.²¹²

2.2.2.8. el-Husûsî

el-Habeşî, şârihin ismini İbrahîm b. Sa'îd el-Husûsî eş-Şâfi'î olduğunu söylemektedir.²¹³ Şârihin kendi şerhinin mukaddimesinde ise; ismi İbrâhîm el-Husûsî Ebû Sa'id şeklinde zikredilmiştir.²¹⁴ Şârih, 1312/1895 yılında hayattadır.²¹⁵ Resmi Gazete'yi tashîh etmiştir.²¹⁶

2.3. el-UNMÛZEC ve ŞERHLERİNİN ÖZELLİKLERİ

2.3.1. el-Unmûzec

el-Unmûzec, sözlükte "bir şeyin özü" anlamına gelen ve sonradan arapçalaştırmış bir kelimedir.²¹⁷ Doğru kullanımının *Unmûzec* mi yoksa *Nemûzec* mi olduğu konusunda ihtilaf mevcuttur. Fîrûzâbâdî, doğrusunun *Nemûzec* olduğunu, *Unmûzec* kullanımının hatalı bir kullanım olduğunu zikretmektedir.²¹⁸ Ancak Arap Dili ve Belâgatı âlimi olan ez-Zemahşerî, *Unmûzec* şekliyle Arapçalaştırılmış bir sözcük/terim olarak kullanmış ve bu, bir hüccet haline gelmiştir.²¹⁹ Sadece ez-Zemahşerî bu isimle eser yazmamış, kendisinden başka Ebu'l-Fadl Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm el-Meydânî (ö. 518/1124), Ebû Alî el-Hasan b. Raşîk el-Kayravânî (ö. 456/1064), Şemsuddîn Muhammed b. Hamza el-Fennârî (ö. 834/1431), Ebû Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Es'ad b. Muhammed ed-Devvânî (ö. 908/1502), Celâluddîn Abdurrahmân es-Suyûtî gibi bilginler başta olmak üzere farklı alanlarda bu isimle eser telif eden birçok kişi olmuştur.²²⁰ Zemahşerî, *el-Unmûzec*'ini *el-Mufassal* adlı eserinden yola çıkarak kısaltmıştır. Buna bağlı olarak *el-Mufassal*'dan bağımsız olmamakla birlikte yeni bir sistemle kaleme almıştır.

²¹² Muhammed 'İsâ 'Asker, *Feyrûzec Şerhu'l-Unmûzec* (Mısır: el-Medârisu'l-Mulkiyye, 1872), 1.

²¹³ Hâbeşî, *Câmi' u'ş-Şurûh*, I, 307.

²¹⁴ İbrahîm b. Sa'îd el-Husûsî, *'Umdetu's-Sirrî 'alâ Unmûzeci'z-Zemahşerî* (Bûlâk: Matba'atu'l-Kubrâ el-Emîriye, 1895), 2.

²¹⁵ Hâbeşî, *Câmi' u'ş-Şurûh*, I, 307.

²¹⁶ Muhammed Hüsnü Efendi el-'Âmirî, *Nuzhetu'l-Elbâb fî Târih Mısır* (Mısır: Matba'atu Hilâl, h. 1314), 192.

²¹⁷ Mukrî, *el-Misbâhu'l-Munîr*, "Unmûzec", md., 625.

²¹⁸ Fîrûzâbâdî, *Kâmûsu'l-Muhîr*, "Nemûzec", md., 208.

²¹⁹ Abdusselâm Ahmed er-Râğîb, *Vazîfetu's-Sûreti'l-Fenniyye fî'l-Kur'an* (Halep, Fussilet, 2001), 297.

²²⁰ Bkz. Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 184-185

2.3.1.1. *el-Unmûzec'in Mufassal'dan Farkı*

Zemahşerî, *Unmûzec*'te Nahiv konularının özünü oluşturmayı amaçlamıştır. Eserini, özellikle Arap Nahvi'ne yeni başlayanlar için kaleme almıştır.²²¹ Tarihî süreçte Arap Nahvi'ne yeni başlayan kişilerin ilk müracaat ettikleri bir eser olduğu ve sürekli okunduğu, nüshalarının yaygınlığından anlaşılmaktadır.

el-Unmûzec'i *Mufassal*'dan ayıran en belirgin özellikleri, Arap Nahvindeki tanımlar, istişhâd sayıları ve farklı dil ekollerinin tartışmalarına girmeden Arap Nahvi'ne yeni başlayanları Nahiv meselelerine doğrudan sevk etmesidir. Bu tertip, gramer kurallarının başlangıç itibarıyla kısa bir sürede öğretilmesini amaçlamaktadır. Ancak *Unmuzec*, nahiv kurallarını, terimlerini, ta'lîllerini ve ihtilaflarını tamamen kapsamamaktadır. Bu bilgilere ulaşmak içinse ya konuları derinden inceleyen hacimli kitaplara ya da *Unmûzec* gibi kısa olup ancak şerhler tarafından genişletilmiş eserleri şerhleriyle birlikte okumaya ihtiyaç vardır.

Zemahşerî, *Mufassal*'da zikrettiği tanım ve istişhâd yöntemini *Unmûzec*'te kısaltarak terk etmiştir. *Mufassal* ile *Unmûzec*'i bazı örneklerle karşılaştırmak, ikisinin üslûp ve yöntemi hakkında bizlere bilgi verecektir. Bu örneklerden birisi, kitabın başında yer alan kelimenin tanımı üzerinedir. Zemahşerî, *Unmûzec*'de kelimeyi tanımlarken sadece "الكلمة مفرد" (*Kelime müfrettir*) şeklinde kısa bir tanım yapmakla yetinmiş olup, birer örnek vermek kaydıyla kelimenin isim, fiil ve harften ibaret olduğunu açıklamıştır.²²² Oysa Zemahşerî, bu hususları *Mufassal*'da daha ayrıntılı bir şekilde izah ederek kelimeyi tafsilatıyla birlikte cümlede herhangi bir hazf söz konusu etmeyip, "الكلمة هي اللفظة الدالة على معنى مفرد بالوضع." (*Kelime, vaz' olgusuyla birlikte tek bir anlamı ifade eden lafızdır*) şeklinde tanımlamaktadır. Başka bir örnekte Zemahşerî, *Mufassal*'da ismin tanımını şu şekilde yapmıştır:

"الاسم هو ما دلّ على معنى في نفسه دلالة مجردة عن الاقتران."

(*İsim kendi başına, başka bir kelimeyle birlikte kullanılmadan, zamandan bağımsız bir anlam ifade eden şeydir.*)²²³

²²¹ Bkz. Habeşî, *Câmi' u'ş-Şurûh*, I, 305.

²²² Zemahşerî, *el-Unmûzec*, haz.: Sâmi b. Ahmet el-Mansûr (y.y., y.e.y., 1999), 15.

²²³ Zemahşerî, *el-Mufassal fî San'ati'l-İrâb/el-Mufassal fî 'İlmi'l-'Arabiyye*, -Muhammed Bedruddîn el-Halebî'nin (ö. 1362/1943) *el-Mufeddal fî Şerh Ebyâti'l-Mufassal* adlı zeyli ile birlikte basılmıştır.- (Beyrût: Dâru'l-Ceyl, t.y.), 6.

Unmûzec'de ise ismin tanımını yapmayıp ismi, fiil ve harften ayıran bazı özellikleriyle açıklamaktadır.²²⁴ Zemahşerî, sadece bu konuda değil *Unmûzec*'de birçok nahiv tanımını zikretmeyip örneklerle izah etmektedir. *Mufassal*'da ise tanımlar genellikle açık şekliyle karşımıza çıkmaktadır. Bu örneklerin hepsini burada zikretmemiz mümkün olmadığı için birkaç örnekle yetindik.

Unmûzec'i *Mufassal*'dan ayıran diğer bir özellik ise nahiv kurallarını istiştâhlarla temellendirme ve pekiştirme meselesidir. Zemahşerî *Unmûzec*'de *Mufassal*'ın aksine *Kur'ân-ı Kerîm* ayetlerinden çok az yararlanıp Hadis kullanmamış, Arapların kalıp ifadeleri ve şiirlerine ise nadiren yer vermiştir.²²⁵ Konuları kısa ve anlaşılır örneklerle izah etmeye çalışmış, oldukça yalın bir dil kullanmıştır. Bu bağlamda yöntem olarak da *Unmûzec*'e baktığımızda yukarıda saydığımız özelliklerden dolayı *Mufassal*'dan ayrılmış olduğunu görmekteyiz.

2.3.1.2. el-Unmûzec'in Muhtevası

2.3.1.2.1. Kelime ve Kısımları

Zemahşerî, burada sadece kelime ve kısımlarını kısaca zikrettikten sonra kelime ile cümleyi denk tutmaktadır. Bunun akabinde kelimadan bahseden Zemahşerî, *kelam*'ın ya isnâdla birlikte iki ismin ya da bir ismin ve bir fiilin bir araya gelmesiyle oluştuğunu zikretmiştir.²²⁶

2.3.1.2.2. İsim Konusu

Zemahşerî, ismi tanımlarken *Mufassal*'daki tanımla değil sadece ismi özellikleriyle zikretmekle yetinir. İsmi kısımlarını; cins isim, özel isim, mu'reb ve mu'rebe tâbi isimler, mebnî, müsenna, çoğul, marife, nekre, müzekker, müennes, musağğar, ism-i mansub, esmâu'l-aded ve fiil ile bağı bulunan isimler şeklinde sıralayarak;²²⁷ isimle ilintili kavram ve kısımlarını aşağıdaki gibi açıklamaktadır.

²²⁴ Zemahşerî, *el-Unmûzec*, 15.

²²⁵ İstiştâh konusu ikinci bölümde detaylı bir şekilde ele alınacaktır.

²²⁶ Zemahşerî, *el-Unmûzec*, 15.

²²⁷ Zemahşerî, *el-Unmûzec*, 15.

2.3.1.2.2.1. İsm-i Cins

İsm-i cinse örnek vererek ism-i 'ayn ve ism-i ma'nâ olmak üzere iki kısmını zikretmiştir.²²⁸

2.3.1.2.2.2. 'Alem

Zemahşerî, *alemin* tanımını yapmayarak *alem*'in genellikle ism-i cinsten *alem*'e nakledilmesi sonucunda meydana geldiğini, bazen *fiil*'den oluştuğu, bazen de doğrudan (İrticâlî) *alem* olarak kullanıldığını beyan eder.²²⁹

2.3.1.2.2.3. Mu'reb

Munsarif ve gayr-ı munsarif olmak üzere iki kısım olarak ele alınmaktadır. Munsarif, ref' nasb, cer ve tenvîni kabul eden isim; gayr-ı munsarif ise cer ve tenvini kabul etmeyen isim olarak değerlendirilmiştir. Gayr-ı munsarif bir isim "el" takısı ile marife olduğunda ya da muzâf olduğunda cer almadığı ifade edilmiştir. Bu bilgilerin anlaşılması adına örnekler verilmiştir.²³⁰

2.3.1.2.2.4. İ'râb

Bu kavram, “âmillerin değişmesiyle kelimenin sonunun değişmesi” olarak tanımlanmış, irâbın ya hareke ya da harf ile olduğu örneklerle işlenmiştir. Hareke ile olan irâbı müfred bir isim olan زج kelimesiyle ref', nasb ve cer durumu zikredilmiştir. Harf ile olan irâbı ise yâ-i mütakellim'e muzâf olmayan beş isim, ikiller, müzekker çoğul ve كَلَّا ، كَلَّا kelimelerinin zamire muzâf olarak kullanımlarıyla birlikte zikretmektedir. Ayrıca irâbın lafzî ve takdirî olarak geldiği işaret edilerek ayrıntıya yer verilmemiştir. Gayr-ı munsarif isimden de bahseden Zemahşerî, bu isme herhangi bir tanım yapmamakta, sadece gayr-ı munsarif sebepleri zikredip munsarif oldukları durumları zikretmiştir.²³¹

²²⁸ Zemahşerî, *el-Unmûzec*, 15.

²²⁹ Zemahşerî, *el-Unmûzec*, 15.

²³⁰ Zemahşerî, *el-Unmûzec*, 15.

²³¹ Zemahşerî, *el-Unmûzec*, 16.

2.3.1.2.2.5. Merfû'ât

Zemahşerî, *merfû'ât*'ın asıl ve tabîi olmak üzere iki kısımdan ibaret olduğunu zikretmekle beraber asıl *merfû'* olan faile tâbi olan beş *merfû'*u zikretmiştir.²³²

2.3.1.2.2.6. Merfû'ât'a Tâbiler

Burada birincil olarak mübteda ve haber zikredilmektedir. Mübteda ve haberin temel özellikleri olan marifelik ve nekrelikten bahsedildikten sonra mübteda bazen nekre bazen de mübteda ve haber birlikte marife gelebilirler. Örneğin, *الله إلهنا ومحمد نبينا*, cümlesinde haber müfred ve cümle olarak iki kısımda ele alınmaktadır. Cümle şeklinde gelen haber de kendi içerisinde fiil cümlesi, isim cümlesi, şart cümlesi ve son olarak zarfiyye (*câr-mecrûr* ve zarflar) cümlesi şeklinde sıralanmıştır. Zemahşerî, verdiği bu bilgileri birer örnekle izah etmiştir. Cümle şeklinde gelen haberde mübtedaya zorunlu olarak dönen bir zamirin bulunması bilgisiyle birlikte ancak mübteda biliniyorsa, bu zamire ihtiyaç duyulmadığı bilgisi verilmiştir. Cümlede mübteda veya haberden birinin hazfı söz konusu edilmiştir. Burada istişhâd olarak *فصير جميل* âyeti kullanılmıştır. İkincil olarak tabii *merfû'ât*, *kâne* (كان) ve *kardeşleri*'nin ismi zikredilmektedir. Üçüncü olarak *inne* (إن) ve *kardeşleri*'nin haberi örneği verilmiştir. *Haber*'in *isim*'den önce zikredildiği bir husus dile getirilmiştir. Dördüncü olarak *cinsini nefyeden lâ*'nın (لا النافية) (*haberi ve özelliği dile getirilmiştir*. Beşinci olarak ise *leyse* (ليس) anlamına gelen *mâ* (ما) ve *lâ* (لا) nın isimleri zikredilmiştir.²³³

2.3.1.2.2.7. Mansûbât

Mansûbâtlar da asıl ve asıla tâbi olmak üzere iki kısımda incelenmiş olup asıl olan *mef'ûl* olarak nitelendirilen öge, kendi içerisinde beş kısma ayrılmıştır. Birincisi; *mef'ûl-ü mutlak*'tır. *Mef'ûl-ü mutlak*'ın mastardan oluştuğunu zikreden Zemahşerî, sadece mastara ait üç örnek vermiştir. İkinci olarak *mef'ûl-ü bih* zikredilir. Cümlede gizli bir âmil tarafından da mansûb olduğu vurgulanmıştır. Ardından münâdâ ve hükümleri zikredilmiştir. Muzâf, şibh-i muzâf ve nekre şeklinde gelen mündâ gizli bir fiil ile mansûb olup yukarıdaki *mef'ûl* kısmında sayılmıştır. Münâdâ-i müfred ise lafzen *merfû*; ancak mana cihetiyle mansûb olarak nitelendirilmiştir. Buna ilaveten

²³² Zemahşerî, *el-Unmûzec*, 16.

²³³ Zemahşerî, *el-Unmûzec*, 16-17.

münadâ'dan sonra gelen isim hakkında da merfû ya da mansûb olduğu yerler örneklerle ele alınmıştır. Ayrıca *nidâ edatı*'nın bazen cümlede zikredilmediğine âyetlerle istişhâd getirmiş ve münadâ'nın bir özelliği olan *terhîm* unsurunu da zikretmiştir. Üçüncü mef'ûl türü olarak *mef'ûl-ü fih* ele alınmıştır. *Mef'ûl-ü fih*, zaman ve mekân zarflarından oluştuğu, zaman zarfından oluşan *mef'ûl-ü bih*'in mübhem olsun, muayyen olsun mansûb olduğu; mekan zarfından oluşan *mef'ûl-ü fih*'in ise mübhem durumunda mansûb olduğu vurgulanmıştır. Dördüncü mef'ûl çeşidi olan *mef'ûl-ü me'ah* ise örneklerle zikredilmiş; beşinci mef'ûl çeşidi olan *mef'ûl-ü leh* de bir örnekle ele alınmıştır.²³⁴

2.3.1.2.2.8. Mansûbât'a Tâbi Ögeler

Mef'ûle tâbi olan unsurlar yedi kısımdan ibarettir. Bunların ilki *hâl*'dir. Hâl, fail veya mef'ûlün durumunu açığa kavuşturan bir unsur olarak tanımlanmıştır. *Hâl* ve *sahibu'l-hâl* hakkında verilen bilgi, kısa cümlelerden oluşur. Hâl nekre ise *sahibu'l-hâl* ma'rife olur. Ancak *hâl*, *sahibu'l-hâl*'den önce geldiği durumda *sahibu'l-hâl*'in nekre de gelebileceği bilgisi verilmiştir. İkinci olarak ise *temyîz* zikredilmiştir. *Temyîz*'in tanımı ise “*cümledeki veya müfred kelimedeki kapalılığı ortadan kaldıran*” unsur olarak yapılmıştır. Bu da iki örnekle açıklanmıştır. Üçüncü olarak ise *istisnâ* ve çeşitleri kısa ve öz bir şekilde örneklerle ele alınmıştır. Birkaç cümle ile ifade edilen bu konu, olumlu ve olumsuz yapıya sahip cümlelerde *müstesnâ*'nın harekesinin hangi durumlarda farklı olduğu dile getirilmiştir. Dördüncü olarak *kâne* (كان) ve *kardeşleri*'nin haberi olarak zikredilmiştir. Beşinci olarak *inne* (إن) ve *kardeşleri*'nin isimleri ele alınmıştır. Altıncı olarak *cinsini nefy yapan lâ* (لا) 'ya örnek verilip açıklanmıştır. Yedinci olarak da *leyse* (ليس) anlamına gelen *mâ* (ما) ve *lâ* (لا) 'nın haberleri, Hicâzluların kullanımına göre mansûbâtlardan sayılmış; ancak Temîm Kabilesi'nin bunu merfû' okudukları zikredilmiştir. Ayrıca bazı istisnâlarda bunların haberleri merfû' okudukları vurgulanmıştır.²³⁵

2.3.1.2.2.9. Mecerûrât

Mecerûrât'ın izâfet ve harf-i cer ile olmak üzere iki kısımdan ibaret olduğunu zikreden Zemahşerî, aynı şekilde izâfetin manevî ve lafzî kısımlarını zikretmiştir.

²³⁴ Zemahşerî, *el-Unmûzec*, 17-18.

²³⁵ Zemahşerî, *el-Unmûzec*, 18-19.

Manevî izâfet'in *lâm yadâ mîn* anlamını veren izâfet türü olduğunu söylemiştir. *Lafzî izâfet*'in ise ism-i fâil'in mef'ûlüne ve sıfat-ı müşebbehe'nin fâiline olan izâfetini örnekleriyle açıklamıştır. Ayrıca manevî izâfetin özellikleri, muzâfın hazfı, *gayr*, *şibh* ve *misl* gibi kelimelerin izafetteki yerleri de ele alınmıştır.²³⁶

2.3.1.2.2.10. Tevâbi'

Tevâbi'ler beş kısımda incelenmiştir. Bunların ilki *tekîd*'dir. *Tekîd*'in iki kısımdan ibaret olduğu malumdur ancak sadece *manevi tekîd*, "نفس، كل، كلا، أجمعون", gibi kelimelerle zikredilmiş, bu lafızlarla nekre bir kelimenin tekîd olunmayacağı dile getirilmiştir. İkinci tâbi' *sıfattır*. Bu bölümde sıfatın tanımı yapılmamış, sıfatın çeşitliliği örneklerle ifade edilmiştir. Sıfatın hem ism-i fâ'il, ism-i mef'ûl gibi türemiş, hem de mastar gibi türememiş kelimelerden oluşmasına binaen iki çeşidi de sadece örneklerle ifade edilmiştir. Ayrıca burada sıfat çeşitleri, sıfatın mevsufa uyduğu özellikleri, sebebî sıfat da zikredilmiştir. Üçüncü tâbi', bedeldir. *Bedel*'in dört kısmı örnekle açıklanmıştır. Nekre ma'rifeye bedel olabileceği gibi ma'rife bir isim de nekreye bedel olabilir bilgisi *بالنافية نافية كاذبة* âyetiyle istişhâd getirilmiştir. Ancak ma'rifeye bedel olan nekre isiminin de mevsuf yani sıfat almasını bilgisi verilmiştir. Dördüncü tâbi', *atf-ı beyân*'dır. Tanımı yapılmış ve örnekle açıklanmıştır. Fakat ayrıntıya girilmemiştir. Beşincisi: harflerle atıftır. Bu konunun harf bölümünde tekrar ele alınacağı ifade edilmiştir.²³⁷

2.3.1.2.2.11. Mebnî

Zemahşerî'nin tanımına göre *mebni*, "sonu sâkin ve harekesi bir âmil sebebiyle olmayandır." Burada mebnî olan isimler zikredilmiş, sırasıyla zamirler, işaret isimleri, ism-i mevsûller, esmau'l-ef'âl, mürekkebe kelimeler ve kinâyât örneklerle açıklanmış, çok fazla ayrıntıya girilmemiştir.²³⁸

2.3.1.2.2.12. Müsennâ (İkil)

Bu konuda da ikil isimlerin oluşumu, muzâf oldukları durumda sonlarındaki hareke ve tenvîn yerine kullanılan (ن) *nun*'ların düşmesi, son harfi elif-i maksure ya da

²³⁶ Zemahşerî, *el-Unmûzec*, 19.

²³⁷ Zemahşerî, *el-Unmûzec*, 20.

²³⁸ Zemahşerî, *el-Unmûzec*, 20-21.

elif-i memdûde olan ikil isimlerin morfolojik değişimi vb. hakkında bilgiler verilmiştir.²³⁹

2.3.1.2.2.13. Cem' (Çoğul)

Cem', *sâlim* ve *mükesser* olarak iki kısım olarak ayrı ayrı zikredilmiş, çoğul alametleri ve irâbları hakkında bilgi verilmiştir. Mükesser çoğulların kalıpları, *cem'-i killet* ve *cem'-i kesret* hakkında da bilgi verilmiştir. Ayrıca kelimelerin çoğulu yapılırken dikkat edilmesi gereken bazı i'lâl kurallarına da değinilmiştir.²⁴⁰

2.3.1.2.2.14. Ma'rife-Nekre

Ma'rife isim, "*bizzat bir şeyin mâhiyetine delalet eden isim*" olarak tanımlanmış, özel isim, zamir, ism-i işaret, ismi mevsûl ve bunlara muzâf olan isim şeklinde beş kısmı zikredilmiştir. Bunun akabinde nekre isim, bir ifadenin belli bir ferdi değil aksine herhangi bir ferdine şâmil gelebilme potansiyeline sahip bir isim olduğu ifade edilmiş ve örneklerle açıklanmıştır.²⁴¹

2.3.1.2.2.15. Müzekker-Müennes

Burada müzekker ve müennes isimlerin nasıl bilinebileceği, müennes ismin kısımları olan hakikî ve mecazînin fiil ile kullanımı hususunda fiilin hangi durumda müennes hangi durumda hem müzekker hem de müennes olarak kullanılacağı ve müzekkerliğin ve müennesliğin eşit olduğu kalıplar zikredilmiştir.²⁴²

2.3.1.2.2.16. Musaçęar

"*İlk harfi damme, ikinci harfi fetha ve üçüncü harfi sâkin yâ' olan isimdir.*" şeklinde tanımlanmıştır. Burada bazı musaçęar kalıpların yınısıra, i'lâl kuralları göz önünde bulundurularak kelimedden atılan harfin geri gelme durumu, kelimelerin sonunda müenneslik alâmeti olan *te* ve *elîfin* olduğu durumda kelimenin çoğul olması vb. durumlarda musaçęar ismin kullanım şekli zikredilmiştir.²⁴³

²³⁹ Zemahşeri, *el-Unmûzec*, 21-22.

²⁴⁰ Zemahşeri, *el-Unmûzec*, 22.

²⁴¹ Zemahşeri, *el-Unmûzec*, 22.

²⁴² Zemahşeri, *el-Unmûzec*, 23.

²⁴³ Zemahşeri, *el-Unmûzec*, 24.

2.3.1.2.2.17. İsm-i Mensûb

“İsm-i mensûb, “kendisine nispeti ifade etmek için sonunda "ç"nin bulunduğu isim” olarak tanımlanmıştır. İkil, çoğul, sonunda tâ-ı te'nîs bulunan isim, üç veya dört harften oluşan isimlerin sonunda (ج) vâv'dan veya (ي) ye'den dönüştürülmüş (ل) elif, mezid sonu ye ile biten dört veya beş harften oluşan isimlerin, sonunda elif-i memdûde bulunan munsarif ve gayr-i munsarif isimler ve çoğul isimlerin durumlarına örnek verilerek incelenmiştir.²⁴⁴

2.3.1.2.2.18. Sayı İsimleri

Burada genel anlamda sayıların ma'dûdlarına göre erillik ve dişillikleri ve temîzlerin irâbı işlenmiş olup ayrıntıya girilmeden kısa ve öz olarak yer yer örneklerle açıklanmıştır.²⁴⁵

2.3.1.2.2.19. Fiil İle İlintili Olan İsimler

Burada mastar, ism-i fâil, ism-i mef'ûl, sıfat-ı müşebbehe ve ef'al-ı tafdîl işlenmiştir. Mastar, fiilin kendisinden türediği isim şeklinde tanımlanmıştır. Mastar'ın fiili gibi amel ettiği fâiline ya da mef'ûlüne muzâf olarak gelebileceği bilgisi verilmiştir. İsm-i fâilin de hâl ve istikbal anlamında olması durumunda muzârî fiilin amelini icra etmesi söz konusu edilmiştir. İsm-i mef'ûl ve ism-i fâilde olduğu gibi fiilin amelini yaptığı vurgulanmış ve örnekle izah edilmiştir. Sıfat-ı müşebbehe de mastar, ism-i fâil ve ism-i mef'ûlde olduğu gibi fiil gibi amel ettiği örnekle incelenmiştir. Ef'al-ı tafdîl'in de fiili gibi amel ettiği ancak zahir isimlerde amel etmediği, min harf-i ceri ile kullanımı ve izafet ile kullanımı durumunda kendisinde hâsıl olan değişikliği, ma'rife ya da nekre olarak gelmesi durumu, ne zaman sayı ve cinsiyet açısından farklılık arz ettiği durumu gibi hususlar zikredilmiştir.²⁴⁶

2.3.1.2.3. Fiil Konusu

Bu kısımda fiilin özellikleri zikredilerek kısımları incelenmiştir. Fiilin zaman, geçişli ya da geçişsiz oluşu, meçhul bakımından yapıları, ef'al-ı kulûb, ef'al-ı nâkısa,

²⁴⁴ Zemahşerî, *el-Unmûzec*, 24.

²⁴⁵ Zemahşerî, *el-Unmûzec*, 24,25.

²⁴⁶ Zemahşerî, *el-Unmûzec*, 25.

ef'al-1 mukârebe, medh-zemm fiilleri ile taaccüb fiilleri şeklinde ele alınan kısımları sırasıyla şöyle izah edilmiştir:²⁴⁷

2.3.1.2.3.1. Mazî Fiil

“Geçmiş zamanda eylemin meydana geldiğini ifade eden fiildir” şeklinde tanımlanan fiil, çekimlerine göre fetha üzerine mebnî olduğu gibi damme ya da sükûn üzerine de mebnî olarak geldiği söylenmiştir.²⁴⁸

2.3.1.2.3.2. Muzâri Fiil

Muzâri fiil, mazi filine nazaran daha kapsamlı olduğu için daha ayrıntılı ele alınmıştır. Muzâri fiil, başında muzaraât harflerinden biri gelen fiil olarak tanımlanmıştır. Zaman olarak hâl ya da müstakbel olarak geldiği, irâbının mansûb, merfû', meczûm şeklinde üç şekilde yapıldığı, gizli *en* (أَنْ) 'den sonra mansûb olarak geldiği yerler, gizli *in* (إِنْ) 'den sonra meczûm olarak geldiği yerlerden bahsedilmektedir.²⁴⁹

2.3.1.2.3.3. Emir Fiil

Muhatâb olan fâilin emir olunduğu kalıp olarak tanımlanmış, emir çekimleri, emr-i hâzır ve emr-i gâib konuları örneklerle kısaca açıklanmıştır.²⁵⁰

2.3.1.2.3.4. Lâzım ve Müte'addî Fiil

Müte'addî fiil, mef'ûl-u bih alan fiil, lâzım fiil ise fail ile yetinen fiil olarak tanımlanmıştır. Lâzım bir fiilin kendisiyle müte'addî hale dönüştüğü; hemze, orta harfi şeddeli okumak ve harf-i cer unsurları zikredilmiş ve yapı bakımından fiillerin mechûl incelenmesine geçilmiştir.²⁵¹

²⁴⁷ Zemahşerî, *el-Unmûzec*, 25.

²⁴⁸ Zemahşerî, *el-Unmûzec*, 26.

²⁴⁹ Zemahşerî, *el-Unmûzec*, 26.

²⁵⁰ Zemahşerî, *el-Unmûzec*, 27.

²⁵¹ Zemahşerî, *el-Unmûzec*, 27.

2.3.1.2.3.5. Meçhûl Fiil

“*Fâili belirtilmeyen fiil*” olarak tanımlanmıştır. Konuyu kısa örneklerle açıklayan²⁵² Zemahşerî, muhtemelen ihtiyaç duymadığı için malum fiil hakkında bilgi vermemiştir.

2.3.1.2.3.6. Kalbî Fiiller

Zemahşerî e^fal-ı kulûb’u yedi olarak saymaktadır. Bunun akabinde bu fiillerin amel olarak mübteda ve haberi nasb ettikleri, cümlenin ortası ya da sonunda geldikleri durumda, talik’a (amelin düşmesi) maruz kaldıkları durumda amel etmedikleri örneklerle açıklanmıştır.²⁵³

2.3.1.2.3.7. Nâkıs Fiiller

Nakıs Fiiller on dört tane olarak verilmiş, isimlerini merfû‘, haberlerini de mansûb yaparak amel ettikleri vurgulanmıştır. Ayrıca nâkıs fiil olan *kâne*, nâkıs kullanıldığı gibi tam olarak kullanılması, zâid olarak gelmesi, bu fiillerin cümlede haberlerinin isimleri ve kendilerinden önce geldikleri ve gelmedikleri durumlar da incelenmiştir.²⁵⁴

2.3.1.2.3.8. Mukârebe Fiilleri

Bu fiiller "عسى، كاد، أوشك، كرب" diye dört tane olarak zikredilmiş, *kâne* ve *benzerleri* gibi işlev gördükleri; ancak عسى ’nin diğer fiillerden farklı olarak haberi başında *en* (أن) olan muzâri fiil şeklinde geldiği, bazen de *en* (أن) ile muzâri fiil, (عسى)’nin faili olarak geldiği vurgulanmıştır.²⁵⁵

2.3.1.2.3.9. Medh ve Zem (övgü-yergi) Fiilleri

Burada övgü ve yergi fiilleri olan *ni’me* (نِعْمَ) ve *bi’sse* (بِئْسَ) hakkında kısaca bilgi verilmiş; ni’me (övgü) ve bi’sse (yergi) için kullanılan fiillerin işlevleri kendisinden

²⁵² Zemahşerî, *el-Unmûzec*, 27.

²⁵³ Zemahşerî, *el-Unmûzec*, 28.

²⁵⁴ Zemahşerî, *el-Unmûzec*, 28.

²⁵⁵ Zemahşerî, *el-Unmûzec*, 28.

sonra gelen isimlerin irâbdaki yerleri ve bu fiiller yerine kullanılan fiillerin hangileri oldukları zikredilmiştir.²⁵⁶

2.3.1.2.3.10. Taaccüb Fiilleri

Bu kısımda taaccüb fiil kalıpları olan "ما أفعله، أفعل به" sîgaları verilmiş, bu sîgaların kök harfi üç olan fiiller için söz konusu olduğu zikredilerek bunun dışında taaccüb ifadesi "أشد، أبلغ" gibi kalıpları"ما" ile birlikte taaccübe konu olan ifadenin başında getirilerek yapıldığı söylenmiştir. Ayrıca burada taaccüb ifadesinin başında bulunan "ما"nın irâbı hakkında da bilgi verilmiştir.²⁵⁷

2.3.1.2.4. Harf Konusu

Harf, "anlam ifade etmek için başka bir kelimeye muhtaç duyan şeydir" şeklinde tanımlanmış; bu konuda 25 farklı harf grubundan bahsedilerek sırasıyla şu şekilde işlenmiştir.²⁵⁸

2.3.1.2.4.1. İzâfet Harfleri

Bunlar, isimleri cer eden harfler olarak nitelendirilmiştir. Zemahşerî, harf-i cerlerin isim ve manalarını ayrıntıya girmeden, on sekiz adet olarak zikretmektedir.²⁵⁹

2.3.1.2.4.2. Fiile Benzeyen Harfler

Zemahşerî, "إِنَّ، أُنْ، كَأَنَّ، لَكِنَّ، لَيْتَ، لَعَلَّ" şeklindeki bu harflerin manalarını zikrettikten sonra bu harfler hakkında örnekleriyle birlikte biraz daha geniş bilgiler vermektedir.²⁶⁰

2.3.1.2.4.3. Atıf Harfleri

Burada atıf harflerin ifade ettiği anlamları ve kullanıldıkları yerler hakkında kısaca bilgi verilmiştir.²⁶¹

²⁵⁶ Zemahşerî, *el-Unmûzec*, 29.

²⁵⁷ Zemahşerî, *el-Unmûzec*, 29.

²⁵⁸ Zemahşerî, *el-Unmûzec*, 30.

²⁵⁹ Zemahşerî, *el-Unmûzec*, 30.

²⁶⁰ Zemahşerî, *el-Unmûzec*, 30-31.

²⁶¹ Zemahşerî, *el-Unmûzec*, 31.

2.3.1.2.4.4. Nefy Harfleri

Burada nefy harfleri olan "ما" ve "لا"nın başında geldikleri fiillerin zamanın hangileri oldukları, kullanıldıkları yerler, gerek fiillerin gerekse isimlerin başında gelmeleri ve muzâri fiilin başında gelen "لم، لما، لن" ve görevleri hakkında bilgi verilmiştir.²⁶²

2.3.1.2.4.5. Tenbîh Harfleri

Bu harfler, "ها، أمّا، ألا" olarak zikredilmiş, bu harflerden "ها" genellikle işaret isimleri ve zamirlerden önce gelir kaidesi verilmiştir. Bu husus birer örnekle açıklanmıştır.²⁶³

2.3.1.2.4.6. Nidâ Harfleri

Kısaca nidâ harflerinin hangilerinin yakınlık hangilerinin uzaklık ifade ettikleri ve "وا" ifadesinin kullanımı verilmiştir.²⁶⁴

2.3.1.2.4.7. Tasdîk Harfleri

İhbârî ve soru cümlelerinin olumlu ve olumsuz durumlarında "نعم" kelimesinin kullanımı, "بلى" kelimesinin olumsuz cümlelerde kullanımı, "أجل، جیر" kelimelerinin olumlu ya da olumsuz cümlelerinde kullanımları ve "إي" kelimesinin kullanım yeri incelenmiştir.²⁶⁵

2.3.1.2.4.8. İstisnâ Harfleri

Bu harfler "إلا، حاشا، عدا، خلا" olarak sadece isimleri zikredilmiştir.²⁶⁶

2.3.1.2.4.9. Hitap Harfleri

Hitap harfleri, "ذلك، أنت" gibi işaret isimlerinde kullanılan "ك" ve zamirlerde kullanılan "ت" olarak belirtilmiştir.²⁶⁷

²⁶² Zemahşerî, *el-Unmûzec*, 31,32.

²⁶³ Zemahşerî, *el-Unmûzec*, 32.

²⁶⁴ Zemahşerî, *el-Unmûzec*, 32.

²⁶⁵ Zemahşerî, *el-Unmûzec*, 32.

²⁶⁶ Zemahşerî, *el-Unmûzec*, 32.

²⁶⁷ Zemahşerî, *el-Unmûzec*, 32.

2.3.1.2.4.10. Sıla Harfleri

Bu harfler, "ب، من، لا، أن، ما، إن، أن" şeklinde örneklerle kullanılmışlar.²⁶⁸

2.3.1.2.4.11. Tefsir Harfleri

Bu harfler de "أي، أن" olarak birer örnekle birlikte zikredilmişlerdir. "أن" , *kavl* maddesinden sonra gelir.²⁶⁹

2.3.1.2.4.12. Mastar Harfleri

Mastar harfleri "أن، ما" şeklinde örneklerle izah edilmişlerdir. Bu harflerden "أن" hem mâzî hem de muzâri fiilin başında kullanılmıştır.²⁷⁰

2.3.1.2.4.13. Tahdîd Harfleri

Bu harfler, "ألا، هلا، لوما، لولا" harfleri olup "ألا، هلا" harfleri fiillerin başında gelirlerken "لولا" ve "لوما" isimlere özgü olarak kullanılırlar.²⁷¹

2.3.1.2.4.14. Yakınlaştırma Harfi

Yakınlaştırma harfi olan "قد" kelimesinin kullanım yeri ve ifade ettiği anlamları örneklerle açıklanmıştır.²⁷²

2.3.1.2.4.15. İstikbâl Harfleri

Bu harflerin "س، سوف، أن، لن" harfleri olduğu kaydedilmiştir.²⁷³

2.3.1.2.4.16. İstifhâm Harfleri

İstifhâm harfleri, *hemze* "أ" ve *hel* "هل" olarak belirtilmiş, *hemze*'nin kullanımı *hel*'den daha yaygın olduğu ve istifhâm edatının yeri cümlenin başı olduğu vurgulanmıştır. Karînenin bulunduğu istifhâm cümlesinde *hemzenin* düştüğüne dair örnek verilmiştir.²⁷⁴

²⁶⁸ Zemahşerî, *el-Unmûzec*, 33.

²⁶⁹ Zemahşerî, *el-Unmûzec*, 33.

²⁷⁰ Zemahşerî, *el-Unmûzec*, 33.

²⁷¹ Zemahşerî, *el-Unmûzec*, 33.

²⁷² Zemahşerî, *el-Unmûzec*, 33.

²⁷³ Zemahşerî, *el-Unmûzec*, 33.

²⁷⁴ Zemahşerî, *el-Unmûzec*, 34.

2.3.1.2.4.17. Şart Harfleri

Burada şart harflerinden "إن، لو، إذن" den bahsedilmiştir. "إن، لو" harflerinin zaman bakımından kullanıldıkları fiiller, şart cümlesi, cevap olan fiilin i'râbı, cevapta gelen *fe* "ف" harfi, *izen* "إذن" hakkında genel bilgiler verilmiştir.²⁷⁵

2.3.1.2.4.18. Sebep Bildiren Harf

Bu harf "كي" olarak bir örnekle izah edilmiştir.²⁷⁶

2.3.1.2.4.19. Caydırıcılık Bildiren Harf

Bu harf "كلا" olarak geçmektedir.²⁷⁷

2.3.1.2.4.20. Lâmlar

Marifelik lâmi, yemin lâmi, "لو، لولا" cevabında kullanılan lâmi, emir lâmi ve ibtida lâmi hakkında kısaca bilgi verilmiştir.²⁷⁸

2.3.1.2.4.21. Müenneslik Alameti Olan Sakin "ت"

Burada bu harfin geldiği yer ve harekesi hakkında kısaca bilgi verilmiştir.²⁷⁹

2.3.1.2.4.22. Te'kîd Nûn'u

Bu harfin geldiği yerler ve geliş biçimleri hakkında bilgi verilmiştir.²⁸⁰

2.3.1.2.4.23. Sekte Hâ'sı

Burada bu harf hakkında kısaca bilgiler verilmiş, bu harfin vakf durumunda harekesiz olarak geldiği bildirilmiştir.²⁸¹

²⁷⁵ Zemahşerî, *el-Unmûzec*, 34.

²⁷⁶ Zemahşerî, *el-Unmûzec*, 34.

²⁷⁷ Zemahşerî, *el-Unmûzec*, 34.

²⁷⁸ Zemahşerî, *el-Unmûzec*, 34-35.

²⁷⁹ Zemahşerî, *el-Unmûzec*, 35.

²⁸⁰ Zemahşerî, *el-Unmûzec*, 35.

²⁸¹ Zemahşerî, *el-Unmûzec*, 35.

2.3.2. el-Unmûzec Şerhleri

Zemahşerî'nin *el-Unmûzec* adlı esri, *Mufassal* kadar şerh ve haşiyelere konu olmazsa da ancak başta öğrencisi el-Mekkî olmak üzere birçok kişi tarafından yakın takibe alınmıştır.²⁸² Burada sadece genel hatlarıyla şerhlerin tanıtımından, üslup ve yöntemlerinden bahsedilecektir. Şerhlerin metne katkısı, metni ele alış biçimleri ve muhteva olarak ilmi değerleri ileriki bölümlerde ele alınacaktır. Bu şerhlerin en önemlilerinden ve ilklerinden Zemahşerî'nin öğrencisi olan Diyâ'uddin el-Mekkî tarafından yazılan *Kifâyetu'n-Nahv fi 'İlmi- İ'râb* adlı eserdir.

2.3.2.1. Kifâyetu'n-Nahv

Eser günümüze ulaşmıştır. Eserin birçok yazma nüshası bulunmakla birlikte tahkikli neşri yapılmıştır.²⁸³

el-Mekkî'nin şerhinde takip ettiği yöntemi kısaca şu şekilde özetlenebilir:

Nahiv konularını daha kolay bir şekle dönüştürme eyiliminde bulunan şârih, Arap Gramerini öğrenme isteğine sahip kişilerin istifadesine sunmak için orta hacimli, anlaşılır ve aynı zamanda yeterli bilgiyi ihata eden bir eser telif etmek istemiştir. Yazar, eseri kaleme alırken kullandığı üslup ve yöntemine eserinin girişinde işaret etmektedir. Şârih, hocasının metnini bizzat kendi şerhinde zikretmeyip ancak kısmen Zemahşerî'nin ifadelerini kendi cümleleri ile birleştirip farklı bir metotla bu çalışmayı gerçekleştirmiş, bu metodu da şerhinin mukaddimesinde ifade etmiştir.²⁸⁴ Bu şerh, mutlak anlamda diğer şerhler gibi sadece bir eserin cümle veya ifadelerinde geçen kapalı kısımlarını gideren, kelime kelime inceleyip yeri geldiğinde bazı ifadelerin ne anlama geldiğini açıklayan ve tamamen metin merkezli bir metot ile yazılmamıştır. Yukarıda da değindiğimiz gibi müstakil bir eser olup ancak *el-Unmûzec*'ten bağımsız hareket etmeyen bir telif şekline sahiptir. Bir bağlamda şerhçiliğe yeni bir boyut kazandırmış, şerhçiliğin sadece bir metnin ele alınıp lafzî analizlerin yapıldığı bir çalışma ya da basitleştirme çabası olarak telakki edilemeyeceğini, gerçekte bilginin yeniden şekillenmesine katkı sunulabileceği fikrini bizlere göstermeye çalışmıştır. Aşağıda da görüleceği gibi ilave olarak sunduğu

²⁸² Karşılaştırma için bkz. Habeşî, *Câmi'u's-Şurûh*, III, 1782-1788; I, 306-307.

²⁸³ Muvaffak b. Ahmed b. Ebî Sa'îd el-Mekkî el-Hârezmî Ebu'l-Mue'yyed, *Kifâyetu'n-Nahv fi 'İlmi-İ'râb*, thk. Muhammed Osmân (Kahire: Mektebetu's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 2016), Bu şerhin diğer bir tahkiki Fevziyye bint Reşâd tarafından, Su'ûd Umu'l-Kurâ Üniversitesinde 1983 yılında Yüksek Lisans Tezi olarak çalışılmıştır. Ancak bu çalışmamızda Muhammed Osmân'ın yapmış olduğu tahkikli baskısını kullanacağız.

²⁸⁴ Bkz. Mekkî, *Kifâyetu'n-Nahv*, 19.

bilgilerin kısmen Zemahşerî'nin diğer bir eseri olan *el-Mufasssal*'dan da aldığı görülmektedir. Kitabından bir örnekle bu durumu daha anlaşılır hale getirmek için aşağıda *el-Unmûzec*'den ve el-Mekkî'nin şerhinden birer örnek metin mukayeseli bir şekilde incelenecektir.

Unmûzec metni:

الكلمة مفرد (وهي) إما اسم كرجل و فعل كضرب و إما حرف كقد. الكلام مؤلف إما من اسمين أسند أحدهما إلى الآخر نحو زيد قائم وإما من فعل و اسم نحو ضرب زيد ويسمى (كلاما) و جملة.²⁸⁵

Tercümesi:

Kelime tek anlam ifade edendir. Kelime ya isimdir رجل gibi, ya fiildir ضرب gibi, ya da harftir قد gibi. Kelâm ya iki isimden oluşmuş biri diğerine nispet edilmiş قائم زيد gibi, ya da bir fiil bir de isimden oluşmuştur; ضرب زيد örneğinde olduğu gibi. Buna kelâm denildiği gibi cümle de denir.

El-Kifâye'nin metni:

إعلم أن الكلمة هي اللفظة الدالة على معنى مفرد بالوضع - أعنى وضع أهل اللغة- وهي ثلاثة أنواع: اسم نحو رجل، وفعل نحو ضرب، وحرف نحو قد. والكلام ما تتركب من كلمتين مستغنيا في الإفادة عن غيره ولا يكون ذلك في المركب إلا من الاسمين أحدهما حديث عن الآخر نحو زيد قائم و الله إلهنا أو من فعل و اسم نحو ضرب زيد وبعث محمد ويسمى الجملة. وما عدا ذلك مما يكون تركيبه لا يكون كلاما نحو أن يركب فعلا أو حرفان أو حرف مع فعل أو اسم إلا في النداء فإن المركب من حروف النداء والمنادى يكون كلاما نحو يا زيد و يا عبد الله لقيامه مقام الفعل لأن التقدير أذكوك أو أناديك.²⁸⁶

Tercümesi:

Bil ki! Kelime vaz' olgusuyla tek bir anlamı gösteren şeydir. Vaz'dan kastım dilcilerin vaz'ıdır. Kelime üç kısımdır; isim رجل gibi, fiil ضرب gibi, harf قد gibi. Kelâm ise anlam ifade etmede başka bir kelimeye muhtaç olmadan iki kelimedenden oluşan şeydir. Bu da iki isimden oluşan, bir diğerine yüklem olan mürekkeplerden oluşmaktadır. زيد قائم، الله إلهنا ضرب زيد، بعث محمد. Bu da bir fiil ve bir isimden oluşmaktadır.

²⁸⁵ Zemahşerî, *el-Unmûzec*, 15.

²⁸⁶ Mekkî, *Kifâyetu'n-Nahv*, 21.

örneklerinde olduğu gibi. Buna cümle de denir. Bunların dışında kelam olmaz. Örneğin iki fiilin ya da iki harfin yahut bir harfin bir fiil veya bir isim ile birlikte kullanmaları kelâm olmaz. Ancak nida harfi hariç... Zira nida harfleriyle münâdadan oluşan terkip kelâm olur. *يا زيد، يا عبد الله* ifadeleri gibi. Bunun sebebi ise bu ifadelerin fiil makamında olmasıdır. Zira bu ifadelerin biçimi *أدعوك أو أناديك* şeklindedir.

Her iki metne baktığımızda; kelimenin tanımı yapılırken Zemahşerî'nin ifadesi şârih tarafından Zemahşerî'nin diğer bir eseri olan *el-Mufasssal*'dan geçen ifadesinin aynıyla açıklanmaya çalışılmıştır. Kelime, kelime kısımları, kelâm ve bunların örnekleriyle birlikte kelamın aynı zamanda cümle olduğu vurgusu aynen işlenmiştir. Şarihin *وما عدا ذلك* ile başlayan ifadesinden itibaren cümlesinin sonuna kadar kısım da kendisinden önceki ifadelerin şerhi mahiyetindedir.

Çok az da olsa başta Sîbeveyhi olmakla birlikte, el-Halîl b. Ahmed, el-Muberrred ve ez-Zeccâc gibi dilcilerden nakiller yapmıştır.²⁸⁷ Ancak genel anlamda bu eserde nahiv kuralları basit, anlaşılır bir dille ifade edilmiş ve aşırı bir şekilde ihtilafların varlığına değinmeden doğrudan meseleler incelemiştir.

İstişhâd olarak da hemen hemen her nahiv kitabında rastladığımız gibi âyet, hadis ve Arap Şiiri kullanılmıştır. İleriki konularda istişhâd yöntem ve kullanışı üzerine detaylı bir şekilde durulacaktır.

2.3.2.2. el-Erdebîlî'nin *Şerhu'l-Unmûzec* i

Eserin ismi *Şerhu'l-Unmûzec* olarak kaynaklarda geçmektedir. Günümüze birçok nüshası ulaşmıştır. Eser muhakkikler tarafından tahkik edilerek birkaç defa basılmıştır. Basma ve yazma nüshaların yaygınlığına bakılarak eserin geniş bir coğrafyada okunduğu söylenebilir.

Şerh üzerine hâşiye yazan Kâsım b. Na'îm, eserinin giriş bölümünde bu eserin ilmi değerinden şöyle bahsetmektedir: *"Unmûzec'in şerhi ülkelerde güneşin gün ortasında var olmasıyla aşikar meşhur olup, âlimlerin medreselerinde eski bir eğitim yöntemi ve fazilet sahibi kişilerin elleri arasına tedavülde idi. Nice kimseler var ki bu şerhin kapalı ifadelerini gidermek, tatlı ve acı ibarelerini açıklamakla bu şerhe hizmet etme arzusunda olmuştur."*²⁸⁸

²⁸⁷ Bkz. Mekkî, *Kifâyetu'n-Nahv*, 75, 76, 167, 186, 236, 237.

²⁸⁸ Kâsım b. Na'îm el-Hanefî, *Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Unmûzec* (Umân: Dâru'n-Nûr, 2013), 7.

Metnin anlaşılması için sade ve basit bir dil kullanan şârih, öncelikle amacını eserinin giriş bölümünde dillendirmektedir. Bu amaç ise öğrenci merkezli olup eserin anlaşılması ve basit bir yöntem uygulanarak Arap Nahvi'nin bilgisine sahip olunmasıdır.²⁸⁹ Şârih, ifadelerini uzatıp öğrenciye bıkkınlık verecek düzeye getirmemiştir.

Erdebîlî, şerhine başlamadan önce bir mukaddime hazırlayıp gerek Zemahşerî'ye gerekse *el-Unmûzec*'e övgüler yazdıktan sonra *kelime* ile başlayan *el-Unmûzec*'in şerhine geçmiştir. Burada Erdebîlî, önce Zemahşerî'nin ifadelerini "قال" sözüyle başlatıp bir bütün olarak zikrettikten sonra, kendi ifadelerini "أقول" ifadesiyle başlatıp gerekli izahatı yaparak bir metin tesis etmiştir. *Unmûzec*'te zikredilmeyen bazı bilgileri ilaveten vererek şerhçiliğin bütüncül ve tamamlayıcı niteliklerini kullanmıştır. Örneğin *Unmûzec* metninde nahiv ilminin gayesi, tanımı vb. hususlar zikredilmemiş; ancak Erdebîlî Nahiv ilminin gayesini açıklayıp *Nahvin* tanımını zikretmiş ve Arap Nahvi'ne başlayan kimselerin bunları bilmesinin bir zorunluluk olduğu vurgulamıştır. Özellikle tanımlarda *Unmûzec*'te hazfedilen ifadeleri açık bir şekilde yazarak, yer yer musannifin neden yazmaya gerek duymadığını açıklamış, tanımları "*efrâdını câmi' ağyârını mâni'*" kaidesine değinerek açıklamalarda bulunmuştur.²⁹⁰

Yöntem olarak, musannifin konu ve cümle geçişlerini izah etmek maksadıyla bazı kalıpları kullanılmıştır. Bu kalıpların birkaç örneği şu şekildedir:²⁹¹

لما بين... أراد أن يبين...

لما فرغ من... شرع في...

لما بين... شرع في...

Şârihin izlediği diğer bir yöntem ise Nahiv ilminde çokça rastladığımız nedensellik/ta'lîl ilkesine bağlı kalmasıdır. Yani verilen bilgilere müteakiben "لأنه" ifadesiyle verilen bilginin aklîleştirilmesini amaçlamıştır. Bunu yaparken de Nahiv âlimlerin görüş farklılıklarına fazla girmemiş, Nahiv ilmüne yeni başlayan kişilerin zihnini karıştırmamayı gaye edinmiş, basit ve öğretici bir üslupla şerhini kaleme almıştır.

²⁸⁹ Erdebîlî, *Şerhu'l-Unmûzec*, 2.

²⁹⁰ Erdebîlî, *Şerhu'l-Unmûzec*, 2-6.

²⁹¹ Erdebîlî, *Şerhu'l-Unmûzec*, 6, 7, 13, 14, 16, 18, 20.

Şârih, "Arap Nahvi'nin Öncüleri" başlığı altında herkesçe bilinen el-Halîl b. Ahmed, Sîbeveyhi, el-Ahfeş ve el-Ferrâ' gibi şahısların görüşlerine de yer verdiği olmuştur.²⁹² Ayrıca Zemahşerî'nin *el-Mufasssal*'ından da yararlanmışır.²⁹³

Şârih, istişhâd olarak çok az sayıda Arap Şiiri ve Arap söz ve vecizelerinden yararlanmakla birlikte, âyetlere daha fazla yer vermiştir. Hadisleri ise istişhâd olarak kullanmamıştır. Şârih umumiyetle müellifin ifadelerini şerh ederken çok sayıda açıklayıcı ve basit örnekler vermiştir ve bunu yaparken Zemahşerî'nin fikrine muhalefet etmeden açıklama maksadını gütmüştür. Bu hususlar, ilerde ayrıntılı bir şekilde açıklanacaktır.

Bu şerh üzerine bazı hâşiyeler yazılmıştır. Ulaşabildiğimiz bu hâşiyeleri şu şekilde sıralayabiliriz

1. *Hâşiyetu'l-Unmûzec*

Hâşiyenin yazarı olduğu zikredilen el-Mevlevî'nin ismi dîbacede geçmemekle birlikte eserin baş kısmında zikredilmektedir.²⁹⁴

Bu hâşiyeye ile *İstisnâ* konusuna kadar aynı olan ve burada biten İbrâhim Erşî (ö. ?) adlı bir kişiye nispeti bulunan, 34 Ma 597/4 yer numarasıyla numaralı, bir nüsha Süleymaniye/Köprülü yazma eserler kütüphanesinde bulunmaktadır. Bunların dışında *Hâşiyeye 'alâ Şerhi'l-Unmûzec* adıyla 06 Mil Yz A 6608/3 yerde kayıtlı bir nüsha da bu eserle aynıdır. Aynı kütüphanede sözü geçen hâşiyenin ikinci bir nüshası olduğunu tahmin ettiğimiz ve baş kısmı eksik olan bir nüsha, 60 Zile 455/1 numara ile kayıtlıdır. Başka bir nüshası ise 06 Mil Yz A 1050/4 numarada kayıtlıdır.

Brockelman da İbrâhîm Erşî'ye nispet edilen bir hâşiyenin St. Petersburg'da mevcut olduğunu kaydetmiştir.²⁹⁵ Ayrıca böyle bir hâşiyenin var olduğu bilgisi St. Petersburg Arapça el yazmalarının kataloglandığı *Arabskiye İnstituta Vosta Kovedeniye*'de zikredilmektedir. Bu katalogda, yazarı belli olmayan ve el-Erdebîlî'nin şerhine hâşiyeye olduğu belirtilen birkaç hâşiyeden bahsedilmektedir.²⁹⁶ Bu hâşiyeleri inceleme imkânımız olmadığından dolayı bizim burada bahsettiğimiz hâşiyeye mi yoksa başka hâşiyeler midir? Bunu tespit etme fırsatını bulamadık.

2. *Tahrîru'l-Fevâ'id*

²⁹² Bkz. Erdebîlî, *Şerhu'l-Unmûzec*, 160, 190, 193, 209.

²⁹³ Bkz. Erdebîlî, *Şerhu'l-Unmûzec*, 62.

²⁹⁴ Mevlevî Dâvud, *Hâşiyetu'l-Unmûzec* (Kazân: Matba'atu'l-Kazân, h. 1319).

²⁹⁵ Brockelmann, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî*, V, 228.

²⁹⁶ A. B. Halidov vd., *Arabskiye İnstituta Vosta Kovedeniye* (Moskova: Nauka, 1986), I, 310.

Yazarın ismi tespit edilmemiştir. Bu eser de yukarda bahsi geçen ve el-Mevlevî'ye nispet edilen haşiyeyle birlikte basılmıştır.²⁹⁷

3. *Hâşiye 'alâ'l-Unmûzec*

Bu eser günümüzde Kâsım b. Na'îm tarafından yazılan bir hâşiyedir.²⁹⁸

2.3.2.3. *Zeynu'l-'Arab'ın Şerhu'l-Unmûzec İ*

Kütüphanelerde bu eserin sadece bir nüshasına ulaşılabilmektedir. Ziriklî, bu eserin bir nüshasının h. 748 yılında yazıldığını ve Riyâd Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunduğunu söylemektedir.²⁹⁹ Bu şerhin tahkikini yapan Ahmed Ömer el-'Alevî, eserin başka bir nüshasının Medine Melik Abdülaziz Kütüphanesi Arif Hikmet Bölümünde 452/80 numarayla kayıtlı bulunduğunu ifade etmektedir.³⁰⁰ Eserin görebildiğimiz yazma nüshası ise İskenderiye Belediye Kütüphanesi, 1134/782 numaralı yerde bulunmaktadır.³⁰¹ Bu nüsha, Hicrî 736 yılında Hazîr b. Muhammed (ö. ?) tarafından 80 varak şeklinde istinsâh edilmiştir. Eserin son varığında eserin telif tarihi Hicrî 729 olarak ifade edilmiştir.

Nüshanın başı:

بِسْمِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

الحمد لله العالی الكلمة القديم الکلام السامی الاسم المختلف الأحکام المتصرف فی
الأفعال.....

Nüshanın sonu:

والحمد لله أولا وآخرا وباطنا و ظاهرا و صلى الله على رسوله النبي الأمي العربي وعلى آله
الطاهرين وأصحابه المؤيدين للدين صلوة دائمة إلى يوم الدين وسلم تسليما كثيرا طيبا مباركا.

Zeynu'l-'Arab, genellikle şerhinde oldukça anlaşılır bir dil kullanmıştır. Ancak özellikle tanım kısımlarında dil felsefesine başvurmuş, mantık ilmine dair kavramlar da kullanmıştır.

²⁹⁷ Yazar ismi yok, *Tahrîru'l-Fevâ'id* (Kazân: Matba'atu'l-Kazân, h. 1319).

²⁹⁸ Kâsım b. Na'îm el-Hanefî, *Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Unmûzec* ('Ummân: Dâru'n-Nûr, 2013).

²⁹⁹ Ziriklî, *el-A'lâm*, IV, 410.

³⁰⁰ Zeynu'l-'Arab, *Şerhu'l-Unmûzec*, thk. Ahmed Ömer el-'Alevî, "muhakkikin notu" (Yüksek Lisans Tezi, Câmi'atu'l-Kâhire, 2005), 97.

³⁰¹ Şerhin tahkikli metninin tamamını elde edemediğimizden ötürü ulaştığımız bu nüshayı temel alarak çalışmamızda uygun gördük. Bu aşamadan sonra metin-şerh ilişkisi bağlamında yaptığımız bu çalışmamızda bu nüsha kullanılacaktır.

Şârih, eserini kaleme alırken şerh yönteminde karma bir metot kullandığını, şerh ile metni birleştirip tek eser haline getirdiğini ifade etmektedir.³⁰² Şârih, bazı yerlerde Zemahşerî'nin ifadelerinden sonra "أقول" ibaresi ile anlamı kapalı olan yerleri açıklamaya çalışmıştır. Buna ilaveten metinde zikredilmeyen bazı bilgiler şârih tarafından tamamlanmıştır. Şerhte yapılan açıklamalar arasında şârih kendisine yapılabilecek itirazları düşünmüş ve "إن قلت....قلت", "فإن قيل...قلت" gibi ifadelere yer vererek olası itirazları da gidermeye çalışmıştır.

Şerhte kurucu metnin konumunu açıklamak için bazı yerlerde "ولمّا فرغ من ... شرع" ifadelerine yer vermiştir.³⁰³

Şârihin önemseydiği diğer bir husus ise tanımlardır. *Unmûzec*'te kapsamlı tanımları verilmeyen ve hiç tanımlı yapılmayan terimlerin tanımları verilmiştir. Bazı tanımlara ise itirazlar söz konusudur. Şârih, metnin tahlini yaparken yer yer irâblara değinmiş; Zemahşerî'nin verdiği örnekleri ele alıp ne kastettiğine dair beyanda bulunmuştur. Bu konu, ileride ayrıntılı bir şekilde ele alınacaktır.

Zeynu'l-'Arab, şerhinde çok aşırıya kaçmadan bazı nahiv âlimlerinin görüşlerine yer vermiştir. Şârih, el-Halîl b. Ahmed,³⁰⁴ Yûnus b. Habîb³⁰⁵, Sîbeveyhi³⁰⁶, el-Muberrred,³⁰⁷ el-Ferrâ',³⁰⁸ el-Ahfeş,³⁰⁹ Ebû Alî el-Fârisî³¹⁰ gibi büyük nahivcilerden nakillerde bulunmuştur. Ayrıca *Unmûzec*'in yazarı olan Zemahşerî'nin *Mufasssal* ve *Keşşaf*'ından da yararlanmışır.³¹¹ Bunların dışında İbn Hâcib³¹² ve İbn Mâlik'in³¹³ de aralarında bulunduğu bazı âlimlerden de nakiller yapmıştır.

Şerhte istişhâd olarak birçok âyetten yararlanılmakla birlikte Hadis, şiir, Arap kelâmı ve kabile lehçelerinden de yararlanmışır. Bunlara ilaveten Zemahşerî'nin zikretmediği bilgiler verilerek basit örneklerle açıklamalarda bulunulmuştur. Bu hususta ileride ayrıntılı bilgi verilecektir.

³⁰² Zeynu'l-'Arab, *Şerhu'l-Unmûzec*, vr. 2b.

³⁰³ Zeynu'l-'Arab, *Şerhu'l-Unmûzec*, vr. 39, 70b.

³⁰⁴ Zeynu'l-'Arab, *Şerhu'l-Unmûzec*, vr. 80a.

³⁰⁵ Zeynu'l-'Arab, *Şerhu'l-Unmûzec*, vr. 85b.

³⁰⁶ Zeynu'l-'Arab, *Şerhu'l-Unmûzec*, vr. 14a, 14b, 61a, 80b, 83a, 84a.

³⁰⁷ Zeynu'l-'Arab, *Şerhu'l-Unmûzec*, vr. 62b, 74a.

³⁰⁸ Zeynu'l-'Arab, *Şerhu'l-Unmûzec*, vr. 26a, 61a.

³⁰⁹ Zeynu'l-'Arab, *Şerhu'l-Unmûzec*, vr. 14a, 61a.

³¹⁰ Zeynu'l-'Arab, *Şerhu'l-Unmûzec*, vr. 72b.

³¹¹ Zeynu'l-'Arab, *Şerhu'l-Unmûzec*, vr. 4b, 11a, 76b.

³¹² Zeynu'l-'Arab, *Şerhu'l-Unmûzec*, vr. 6a, 13a, 13b, 14a, 22b, 63a, 64a.

³¹³ Zeynu'l-'Arab, *Şerhu'l-Unmûzec*, vr. 4a, 54a, 27a, 71a, 71b.

2.3.2.4. el- Hadâ'iku'd-Dakâ'ik

Unmûzec üzerine telif edilen diğerk bir şerh ise Sa'duddîn Sa'dullâh el-Berde'î'nin *Hadâ'iku'd-Dekâ'ik fî şerh Risâlet 'Allâmeti'l-Hakâ'ik* adlı eserdir. Günümüze ulaşmış birçok el yazma şeklinde nüshasının yanında eser ayrıca basılmıştır.³¹⁴

Bu eser uzun süre boyunca medreselerde okutulmuştur. Günümüzde de özellikle nahiv alanında belli bir mesafe kat eden kişilerce rağbet gören, içeriğı zengin bir eserdir.

Şârihin bu eserde izlediğı yöntem ve dile nüfuz etmek için özellikle Nahiv alanında ilmî birikim gerektirmektedir. Şârih, eserinde yer yer mantık, belagat, vaz' vb. ilimlerden de yararlanmışır. Bu tutum da eserin mübtedî denilen öğrencilerin ilk etapta başvuracağı bir eser olmadığını göstermektedir. Eserde izlenen diğerk bir yol ise Arap Nahvi'nin ta'lîl teorisine binaen, bir konu hakkında bilgi verilirken o bilginin alt yapısını aklileştirme uslûbu ile kaleme alınmış olmasıdır.³¹⁵

Yazar, yer yer Zemahşerî'nin ifadelerinin irâbını yapıp farklı takdir ve vecihlerle aynı manayı kastederek açıklamalarda bulunmaktadır. Şârih, bazen de Zemahşerî'nin ifadelerini şerh ettikten sonra kendi görüşlerine bazen de farklı şahısların ifadelerine yer vermektedir. şerh yaptığı yerlerde genellikle "أقول" ifadesini kullanmıştır. Şârih, tercih ettiği düşünceleri genellikle "الأولى" kelimesiyle ifade etmiştir. Başka bir şahsın görüşünü zikrederken ya ismini vermiş ya da "قولهم، قيل، قولهم" ifadeleri kullanmaktadır. Zemahşerî'nin ifadelerinin başına ise "قال" kelimesi getirmektedir.³¹⁶ Şârih, şerhinde soru cevap metodunu çokça kullanarak muhtemel soruları düşünerek "إن قلت... قلت/ إن قلت... قلنا/ إن قالوا قلنا" gibi ifadeler de kullanmaktadır.³¹⁷

Şerhte Zemahşerî'nin metni verildikten sonra metnin şerhe karışmaması maksadıyla müstakil bir şekilde yazılmış, hemen ardından ise şerhe geçilmiştir. Konuları ayrıntılı ve çok yönlü olarak incelemiştir.

³¹⁴ Ayrıca eser İmân bint Hâlid b. Dayfullâh tarafından Su'ûd el-İmâm Muhammed b. Su'ûd el-İslâmiyye Üniversitesinde Yüksek Lisans Tezi olarak 2004 yılında tahkik edilmiştir. Ancak bu çalışmaya ulaşamadık. Biz çalışmamızda Afifuddîn Hasan tarafından yayına hazırlanan ve 2014 yılında Beyrût Dâru'l-İlmiyye'de basılan baskısını kullandık.

³¹⁵ Örnek için bkz. Berde'î, *Hadâ'iku'd-Dekâ'ik*, 7-13.

³¹⁶ Bahsettiğimiz bu bilgiler kitabın genelinde vardır. Örnek amaçlı bkz. Berde'î, *Hadâ'iku'd-Dekâ'ik*, 12, 15, 17, 53.

³¹⁷ Bazı örnekler için bkz. Berde'î, *Hadâ'iku'd-Dekâ'ik*, 121, 107, 124, 165.

Ayrıca Zemahşerî'nin izlediği yöntem ve konuları ele alış sıralamasından da bahseden şarih, bazı kalıp ifadelerle açıklamada bulunmuştur. Bu kalıpların başlıcaları bu şekildedir:³¹⁸

لما أراد أن يبحث... عرف

لما أراد أن يبين... فقال...

لما بين... أراد....

لما أراد أن يبين... تعرض له...

ولما فرغ من... أراد....

لما تكلم في... شرع في...

لما اتضح... أراد عن...

بعدما فرغ عن... شرع أراد أن يشرع...

لما فرغ... أراد أن...

Şârihin ifade ettiği üzere başlıca yararlandığı kaynak, İbn Hâcib'in el-*İdâh* adlı eseridir.³¹⁹ Şârih, Zemahşerî'nin *el-Mufasssal* ve *el-Keşşâf*'ından da yararlanmıştı.³²⁰

Bunların yanında Sîbeveyhi, el-Ahfeş, el-Halîl b. Ahmed, el-Kisâ'î, el-Ferrâ' gibi büyük dilci ve gramercilerin görüşlerinden de bahsetmektedir³²¹

Şârih, istişhâd olarak ise âyetler kullanmış, yer yer de şiir ve Arap sözlerine yer vermiştir. Bunun dışında hemen hemen her bilgi verdiği basit cümlelerle örnekler vermiştir.

Eserin haşiyeleri:

1. *Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Unmûzec*: Bu eser Yûsuf b. Muhammed es-Sağrânî eş-Şâfi'î el-Esam (ö. 1002/1593'ten sonra) tarafından telif edilmiştir.³²² Hâşiye'nin herhangi bir nüshasına ulaşamadık.

³¹⁸ Örnekler için bkz. Berde'î, *Hadâ'iku'd-Dekâ'ik*, 7, 13,17, 29, 113, 138, 167, 201, 204.

³¹⁹ Berde'î, *Hadâ'iku'd-Dekâ'ik*, 6.

³²⁰ Berde'î, *Hadâ'iku'd-Dekâ'ik*, 51, 141.

³²¹ Berde'î, *Hadâ'iku'd-Dekâ'ik*, 44, 55, 176, 250, 304, 305, 308, 326, 328.

³²² Bağdâdî, *Hediyetu'l-Ârifîn*, II, 565

2. *Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Berde'î*: Eserin Muhammed Emîn eş-Şîrvânî tarafından telif edildiği, bir nüshasının Rusya'da St. Petersburg Arapça Elyazmaları Kütüphanesi'nde olduğu zikredilmektedir.³²³

3. *Mollâ Hamziyye*: Eserin bir nüshası Ankara Milli Kütüphane'de, 06 Hk 3165/1 numaralı yerde bulunmaktadır. Muhtemelen hâşiyenin yazarı Hamza olduğundan dolayı eserin temmet kaydında eser bu isme nispet edilerek ifade edilmiştir. Eser sadece el-Berde'î'nin dîbacesini ele almaktadır.

4. *Ta'lika İbn Âdem 'alâ Dibâceti'l-Unmûzec*: Eserin bir nüshası Irak Süleymaniye Vakıflar Kütüphanesi'nde 17/11 numaralı yerde bulunmaktadır.³²⁴

5. *Dakâ'iku'l-Hakâ'ik (Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Unmûzec)*: Eser, Ebû 'Alî Abdurrahmân b. Mollâ Muhammed b. Mahmûd İbni'l-Hayyât el-Karadâğî (ö. 1337/1917) tarafından telif edilmiştir.³²⁵

2.3.2.5. *Halâvetu'l-Fâlûzec*

Bu şerh, *Halâvetu'l-Fâlûzec fî Şerhi Elfâzi'l-Unmûzec* ismiyle Abdulaziz Muhammed b. Yûsuf eş-Şâzelî eş-Şâfi'î tarafından 898/1492 yılında telif edilmiştir. Yazarın ismi, eserin mukaddimesinden önceki varakta mevcuttur. Yaptığımız çalışmaların neticesinde bu şerhin tek nüshasına ulaştık. Bu nüsha, Süleymaniye Kütüphanesi Hüsrev Paşa Bölümü'nde 670 numarada kayıtlı olup 49 varaktan oluşmaktadır.³²⁶ Eser, el yazması halinde olup bu nüsha dışında baskısına ya da nüshasına rastlamadık.

Nüshanın başı:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

الحمد لله الذي وفقنا للعلوم العربية ووقفنا على كثير من الفنون الأدبية والصلاة والسلام على سيدنا محمد وآله وصحبه خير برية الذي طهر الله نفوسهم من الرذائل...

³²³ A. B. Halidov vd., *Arabskiye İnstituta Vosta Kovedeniye*, I, 310.

³²⁴ Habeşî *Câmi'u's-Şurûh*, I, 307.

³²⁵ Hayatı ve eserleri için bkz. Ahmet Özel, "İbnu'l-Hayyât el-Karadâğî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. EK-1 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2016), 609-610.

³²⁶ Bkz. Şâzelî, *Halâvetu'l-Fâlûzec*, vr. 1b, 48b.

Nüşhanın sonu:

... (ولا تكون) أي ها السكتة (إلا ساكنة وتحريكها لحن) أي خطأ لما تقدم أنها للوقف خاصة ولا يجوز الوقف على المتحرك فإذا أدرجت اسقطته هذه وقلت ماهي وسلطاني وكتابي.

Bu şerhte oldukça basit bir dil kullanılmıştır. Nahiv ilmiyle uğraşan kişilere bıkkınlık verecek bir eser olmayıp, sadece el-*Unmûzec*'in metnini açarak kısa bir şekilde konuları anlatmaktadır. Ayrıntıya kaçmadan ve dildilerin tartışma konularına girmeden metin merkezli bir uslûpla yazılmıştır. Bu yönüyle el-Erdebîlî'nin şerhine benzetilebilir. Hacim olarak ise Erdebîlî'nin şerhinden daha kısa olmakla birlikte şerh bir ders notu hüviyetindedir. Ancak nüshalarının yaygınlığına bakılarak Erdebîlî'nin şerhi kadar tutulmadığı söylenilebilir.

Şerhin dış unsurlarına bakıldığında şârih karma bir metot kullanarak Zemahşerî ile kendi ifadelerini bir metinmiş gibi inşa etmiştir. Aşağıdaki örneğe baktığımızda bu özellikler görülmektedir.

هذا باب يذكر فيه مباحث الاسم. الاسم هو ما صح الحديث أي ما جاز الإخبار عنه نحو جاء زيد
فزيد اسم للإخبار عنه بالمجيء³²⁷

Zemahşerî'nin metin düzeninden bahsederken de diğer şârihler gibi bazı ifadeler kullandığı görülmektedir. Bu ifadeleri kısaca şu şekilde belirtebiliriz.³²⁸

لما فرغ من... شرع في...

ولما فرغ من... أراد أن يشير...

لما ذكر المصنف... فقال...

ولما بين... أراد أن...

Şârih, diğer şârihler gibi tanım ve zikredilmeyen konular üzerine yer yer durmuş, bu tip ifadeleri kısmen de olsa açarak tanımların "efradını câmi ağyârını mâni" denilen tam tanım kaidesine uymuş ve bunu ifade etmiştir.³²⁹ Ayrıca diğer şârihler kadar olmasazsa da istişhâd unsuru olan âyet ve şiirlerden yararlanmışır.

³²⁷ Şâzelî, *Halâvetu'l-Fâlûzec*, vr. 2b.

³²⁸ Bkz. Şâzelî, *Halâvetu'l-Fâlûzec*, vr. 3a, 5b, 9a.

³²⁹ Bkz. Şâzelî, *Halâvetu'l-Fâlûzec*, vr. 2a, 2b.

Şârihin yararlandığı başlıca kişiler ise el-Halîl b. Ahmed, Sâbeveyhi ve el-Ahfeş gibi dilciler olmuştur.³³⁰

2.3.2.6. *el-Fevâ'idu'l-'Abdiyye*

Eserin telif tarihi, şârihin bizzat kendi kaleminden olan nüshanın üzerine h. 1094 olarak kayıtlıdır.³³¹

Şerh, karma dediğimiz metodla yazılmıştır. Dili anlaşılır ve açıktır. Diğer şarihlerin de üzerine durduğu tanımlar üzerinde çokça durmuş, ince eleyip sık dokuyarak incelemeler yapmıştır. Örneğin kelimenin tanımı üzerine durarak vaz', mantık, belagat ilimlerinden yararlanmıştır.³³² *Unmûzec* metninde verilmeyen tanımları tamamlamış, tanımlardaki kapsam üzerinde durmuştur.³³³ Genel olarak da *el-Unmûzec*'de zikredilmeyen hususlar tamamlanmaya çalışılmıştır.

Şarih, diğer şârihler gibi Zemahşerî'nin konu ve ibareleri ele alınış sıralamasını inceleyerek konular arasındaki bağı kurmaya çalışmış; bunu yaparken de bazı ifadeler kullanmıştır. Bu ifadeler diğer şerhlerde de mevcuttur. Dolayısıyla yöntem olarak bu hususta şerhler birbirine benzemektedirler. Bu ifadelerin başlıcaları şu şekildedir.³³⁴

ولما فرغ من... أراد أن يبين...

لما كان... بدأ...

ولما فرغ من... شرع في...

Şârih, bazen de şerhi yaptığı ifadeden ne kast edildiğini beyan etmek için "المراد" ifadesini kullanarak Zemahşerî'nin ifadesinden ne kast edildiğini göstermektedir.³³⁵ Kendisine gelebilecek muhtemel soruları düşünerek, "إن قيل... قلت/ إن قيل... قلنا" gibi ifadeler kullanmıştır.³³⁶ Aynı zamanda Zemahşerî'nin bazı ifadelerinin lügavî

³³⁰ Şâzelî, *Halâvetu'l-Fâlûzec*, vr. 5b, 39a, 48a.

³³¹ Bu nüsha, Kuveyt İslami işler vakıflar bakanlığı kütüphanesinde 3883 numaralı bölümde bulunmaktadır. Bu eserin başka bir nüshası, aynı kütüphanenin 4871 numarayla kayıtlıdır. Şerhin tahkiki Fâlih Bedâh Abdullâh el-'Acemî tarafından yapılmıştır. Bkz. Mostârî *el-Fevâ'idu'l-'Abdiyye Şerhu Unmûzeci'z-Zemahşerî*, thk. Fâlih Bedâh, (Yüksek Lisans Tezi, Câmî'atu's-Şarki'l-Evsat, 2015), 55. Çalışmamızda şerhin bu tahkikli halini kullanacağız.

³³² Mostârî, *Fevâ'idu'l-'Abdiyye*, 67-70.

³³³ Mostârî, *Fevâ'idu'l-'Abdiyye*, 70-71.

³³⁴ Mostârî, *Fevâ'idu'l-'Abdiyye*, 67, 71, 94.

³³⁵ Mostârî, *Fevâ'idu'l-'Abdiyye*, 74.

³³⁶ Mostârî, *Fevâ'idu'l-'Abdiyye*, 68, 107.

anlamalarını da zikreder. Şerhte en çok göze çarpan metot ise şârihin ayrıntıya girerek farklı görüşleri de zikretmesidir.

İlim olarak çok yönlü olan el-Mostârî, şerhinde farklı ilim dallarından yararlanmışır. Lugat, fıkıh, tefsir, belâgat gibi ilimlere temas ederek eserini kaleme almıştır. Şârih, eserinde birçok âlime itiraz etmiş, tenkitli bir şerh metodunu izlemiştir. Bu şahısların arasında Zemahşerî de mevcuttur. Bazen de ismini vermeden قیل ifadesiyle bazı şahısların görüşlerini zikretmektedir. Yaptığı açıklamaları temellendirmek için yer yer "لأنه" ifadesini kullanmıştır.

Şârihin bizzat kendisinin de ifade ettiği gibi başlıca yararlandığı eserler *el-Mufasssal* ve el-İsferâyînî'nin *el-Lubab fî 'İlmi'l-İ'râb*'ıdır.³³⁷ Ancak şerhe baktığımızda bu eserler dışında başta Sibeveyhi olmak üzere hem ilk dilcilerin hem de bunlardan sonraki dilcilerin görüşlerine yer verdiği birçok kişi olmuştur.

İstişhâd olarak ise kendisinden önceki şerhlerden daha zengin bir yapıya sahip olduğunu söyleyebiliriz. Şârih, ayet, hadis, şiir ve Arap inşâsından etkin bir şekilde yararlanmışır.

2.3.2.7. *el-Feyrûzec*

Bu şerhin bir nüshası, Mısır'daki Kahire Ezheriye Kütüphanesi'nde 2111 numarada kayıtlıdır. Eser ilk defa 1289/1872 yılında el-Medârisu'l-Mulkiyye Matbaası'nda bastırılmışır. Bu tarih aynı zamanda kitabın telif tarihidir.³³⁸

Şârih, Zemahşerî'nin ifadelerini cümle şeklinde zikrettikten sonra basit bir dille açıklamaktadır. Bir bütün olarak verdiği cümlelerden bir pasajın şerhini yapmak istediği zaman "وقوله... إلخ" ifadesini kullandıktan sonra açıklamalarda bulunmaktadır. Zemahşerî'nin tanımını yapmadığı ifadeleri tamamlamış ve buradaki ibarelerin sözlük anlamlarını da vererek tekmil etmiştir. Yine tanımların *efradını câmi' ağyârını mâni* metodunu diğer şerhlerde olduğu gibi dikkatte almıştır. Zemahşerî'nin zikretmediği konuları zikretmiş, bunu örneklerle anlaşılır hale getirilmiştir.

Diğer şerhlerde de olduğu gibi Zemahşerî'nin telif yöntemini açıklarken özel kalıplar kullanmaktadır. Bunları birkaçı şu şekildedir:³³⁹

حيث ذكر... أراد أن

³³⁷ Mostârî, *Fevâ'idu'l-'Abdiyye*, 66.

³³⁸ Bkz. 'Asker, *Feyrûzec*, 1, 147.

³³⁹ Örnekler için bkz. 'Asker, *Feyrûzec*, 3, 4, 6, 8, 77.

لما ذكر... فابتدأ

لما بين... أراد أن يبين...

لما ذكر... أتبعه...

لما فرغ من... شرع...

Başka şahısların görüş ve ifadelerini zikrederken isim verdiği gibi³⁴⁰ bazen de isim vermeden "قال بعضهم... / قيل" gibi ifadeler kullanmaktadır.³⁴¹ Hemen hemen her Nahiv eserinde olduğu gibi bu şerhte de bir konu izah edilirken verilen bilgiler temellendirilmeye çalışılmaktadır. Bunu ifade etmek için "لأنه" lafzı sıkça kullanılmıştır.

Bu şerh istişhâd olarak oldukça zengindir. Özellikle çok sayıda âyet ve şiir kullanmıştır. Kısmen Arapça nesir kullanan şârih, çok az olsa da Hadislerden de yararlanmıştı.

Şerhin yararlandığı şahıslara baktığımızda başta, Halîl b. Ahmed, Sibeveyhi, el-Ahfeş, Yûnus b. Habîb, el-Ferrâ'³⁴² gibi gramercilerin yanı sıra birçok kişinin de görüşlerinden bahsedilmiştir.

2.3.2.8. 'Umdetu's-Sirrî

Şerhin telif tarihi 1298/1881 şeklinde kaydedilmiştir. 1312/1895 yılında ise kitabın baskı yılı verilmiş ve bu tarihte kitabın, şârihin bizzat tashihiyle baskıya verildiği ifade edilmiştir.³⁴³ Bunun dışında eserin herhangi baskısına rastlanılmamıştır.

Şârih oldukça anlaşılır bir dil kullanmış, bol örnekler vermiş, takviye edilmiş açıklayıcı unsurlarla şerhini zenginleştirmiştir.³⁴⁴ Zemahşerî'nin ifadelerini tahlîl ederken metnin dizilişinin mantikî alt yapısını belirtmek için, "قلت وإنما قدمه المصنف على ما بعده لأنه..." gibi ifadeleri kullanarak soru cevap yöntemiyle okuyucun zihninde soruların var olma ihtimali üzerine şerh yazmıştır. Şârih, Zemahşerî'nin ismin özellikleri konusunu ele aldığı bölümü açmış bu hususiyetleri sayı vererek açıklamıştır.³⁴⁵ Ana metinde geçmeyen ifadeleri zikrederek kısa verilen tanımların tekâmülünü ve tahlîlini yapmıştır. Tanımları hiç zikredilmeyen teknik ifadelerinin tanımlarını da vermiştir. Buna ilaveten diğer dil

³⁴⁰ Bazı örnekler için bkz. 'Asker, *Feyrûzec*, 33, 37, 40,

³⁴¹ Bazı örnekler için bkz. 'Asker, *Feyrûzec*, 30, 100, 107, 120.

³⁴² 'Asker, *Feyrûzec*, 33, 36, 40.

³⁴³ Husûsî, *'Umdetu's-Sirrî*, 190.

³⁴⁴ Husûsî, *'Umdetu's-Sirrî*, 3.

³⁴⁵ Husûsî, *'Umdetu's-Sirrî*, 7.

bilimcilerin görüşlerini de dile getirmekle birlikte bazen meylettiği görüşü zikretmektedir. Ayrıca çok sayıda ihtilafı ve farklı görüşleri kaleme aldığı da görülmektedir.

Şârih, "tenbih"lerle musannifin maksadını açıkladığı yerlerle birlikte kendi yorumunu da katarak anlamı açmıştır. Aynı zamanda /... ذهب قوم... /... قيل /... ذهب الآخر /... ذهب بعضهم" gibi ifadelerle isim vermeden farklı görüşleri de zikretmiştir.³⁴⁶ Bu şârihin de soru-cevap tekniği kullandığını ve bu bağlamda "إن قلت... قلت" ifadesini sarf ettiğini müşahede etmekteyiz.³⁴⁷ Şârih, musannifin muradını ifade etmek için de bazı kalıp ifadeler kullanmıştır. Birkaç ifadeyi şu şekilde zikredebiliriz:³⁴⁸

ولما تكلم على... شرع...

ولما فرغ من... شرع في...

ولما كان... شرع في...

لما تكلم على... شرع يتكلم

İstişhâd unsurları olan âyet, Hadis, Arap Nesri ve nazmından çokça yararlanmıştır. Yararlandığı kişi ve kaynaklar ilk dönem Arap dil âlimleri ile onların eserlerinden oluşmakla birlikte son dönem ulehasının eserlerinden de iktibaslar mevcuttur. Şerhin birçok yerinde Zemahşerî'nin *el-Mufasssal* ve kısmen de *el-Keşşâf* adlı eserlerinden de alıntılar yapan şârih, sadece kurucu metinlerden değil, şerh hâşiye gibi teliflerden de yararlanmıştır.

³⁴⁶ Husûsî, 'Umdetu's-Sirrî, 9, 17, 54.

³⁴⁷ Husûsî, 'Umdetu's-Sirrî, 15.

³⁴⁸ Husûsî, 'Umdetu's-Sirrî, 5, 17, 19, 35.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

el-UNMÛZEC ŞERHLERİ BAĞLAMINDA MUHTEVA OLARAK KURUCU METİN İLE ŞERH İLİŞKİSİ

Şerhlerin bir görevi de kurucu metinde zikredilmeyen bazı ifadelerin dile getirilmesi ve doğru bilgiye ulaşma adına yapılan bazı çalışmalardır. Bu çalışmalar, Arap Gramer kitaplarında ekseriyetle tanımların analizi ve bazı bilgilerin tamamlanması olarak karşımıza çıkmaktadır. Kısa ve öz olarak kaleme alınan kurucu metinlerdeki ifadeleri açığa kavuşturma görevini üstlenen şerhlerin, özellikle tanımlarda bu özellikleri yaygın görülmektedir. Biz de bu bölümde şerhlerin bu özelliklerini *el-Unmuzec*'in şerhleri bağlamında işlemeye çalışacağız.

3.1. TANIMLARDA ŞERHLERİN ROLÜ

Her ilimde olduğu gibi Nahiv ilminde de terimsel ifadelerin oluşma tarihçesi o ilmin başlama gelişme ve yerleşme süreçlerine bağlı olarak varlık göstermiştir. Bir ilmin kendisine has bir terminolojiye sahip olması, onu diğer ilimlerden ayıran en büyük etkenler arasındadır. Bu durumda Nahiv terimlerini doğru bir şekilde ifade etmek, Nahiv bilgisinin daha derli toplu anlaşılmasını sağlamaktadır.

Burada bütün Nahiv terimlerinin tarihsel değişimini ve gelişimini zikretmemiz mümkün değildir. Zira sadece *nahiv* teriminin bile bilimsel bir anlam kazanması adına birçok evreden geçtiği görülmektedir.³⁴⁹ Bundan ötürü biz konumuz gereğince metin-

---

³⁴⁹ Nahiv'in ilk bilimsel manası, Hicri IV. Yüzyılda İbn Serrâc tarafından yapılarak "*ilk dönem dilcilerin Arap kelamını inceleyerek ortaya koydukları bir ilimdir*" şeklinde ifade edilmiştir. Yine aynı dönemde Ebu'l-Hasan Alî b. İsa er-Rummânî, nahiv'in tanımını, nahvin amacını göz önünde tutarak "*Arapların dili kullanım şekillerine binaen kiyâs yoluyla dilin doğrularını yanlışlarından ayırmaktır.*" şeklinde telakki etmiştir. Hicri V. Yüzyıl ile VII. Yüzyıllar arasında Abdulkâhir el-Curcânî, Ebû Sa'd Alî b. Mes'ûd el-Ferhân (548/1153), Ebû Ya'kûb es-Sekkâkî, İbn Hazm ve İbn 'Uşfûr el-İşbilî gibi Arap dil bilimcileri tarafından nahiv teriminin tanımı farklı şekillerde yapılmıştır. Daha sonraki süreçlerde İbn Mu'tî (ö. 628/1231), İbn Mâlik, İbn Hişâm ve İbn 'Akîl gibi VII. ve VIII. Yüzyıl âlimlerinin etkisiyle nahiv tanımı "*mu'reblik ve mebnilik*" kavramlarıyla açıklanmaya çalışılmıştır. IX. Yüzyılda ise o dönemin dilbilimcilerinden olan Seyyid Şerîf el-Curcanî (ö. 816/1413) üç farklı tanım zikretmektedir. el-Curcânî, birinci tanımında nahiv'i, "*kendisiyle Arapça'nın mebni, mu'reb vb hususların bilindiği, kurala bağlı bir ilimdir*" şeklinde tanımlamıştır. Yine bu asırda yaşayan diğer bir âlim olan Halid el-Ezherî, İbn Hişâm'ın *et-Tavdih*'ine yazdığı şerhte; nahvi, "*mu'reblik ve mebnilik yönünden kelime yapılarının hallerini öğreten kuralları bilmektir*" şeklinde ifade ederek nahiv ilmini sarf ilminden ayırmaktadır. Bu tanım aynı zamanda modern dönemlere kadar varlığını korumuş, nahiv çalışmalarında bir model görevini

şerh ilişkisi açısından şârihlerin *el-Unmûzec*'de zikredilen veya zikredilmeyen tanımları nasıl işlediklerini ele alıp ve şerhlerinin tanımlarda üstlendiği görevleri inceleyeceğiz. Ancak bu kısma geçmeden önce, tanım ve özelliklerinden kısaca bahsedilmekte yarar görmekteyiz.

Tanım ve çeşitleri

Türkçe'de tanım olarak ifade edilen kavramın Arapça karşılığı "hadd" ya da "ta'rif" şeklindedir.³⁵⁰ Sözlükte iki şeyi birbirinden ayıran sınır, bir şeyin sonu gibi anlamlara gelen "hadd" sözcüğünün³⁵¹ terim anlamı ise Aristoteles'e göre "bir şeyin mahiyetini gösteren sözdür".³⁵² Dilciler de tanımı benzer şekilde bir şeyin mahiyetine ulaşma çabası olarak görüp birbirine yakın tanımlar yapmışlardır. Zeccâcî, Aristo gibi *hadd*'i "bir şeyin mahiyetini gösteren şeydir." şeklinde tanımlarken,³⁵³ Sekkâkî, "Bir şeyi parçaları ya da özellikleriyle ya da hem parçaları ile hem de özellikleriyle câmî' ve mâni' olan şeydir." şekilde tanım yapmaktadır.³⁵⁴ Seyyid Şerif el-Curcânî ise "kendisiyle alakalı ortak şeyleri ve kendine hâs özellikleri içerisinde barındıran sözdür."³⁵⁵ şeklinde tanımlamıştır.

Tanım, cins ve fasıllardan ibaret olmasına bağlı olarak temelde; tam tanım, eksik tanım, tam resim, eksik resim olmak üzere kısımlara ayrılır. Tam tanım, "insan düşünen bir canlıdır." şeklindeki örnekte olduğu gibi, yakın cins ve yakın fasıldan oluşur. Eksik tanım, "insan düşünen bir cisimdir." örneğinde olduğu gibi uzak cins ve yakın fasıldan oluşur. Tam resim, "insan gülen bir canlıdır." örneğinde olduğu gibi, bir şeyi yakın cins ve özellikleriyle tanıtmaktır. Eksik resim ise bir şeyi bazı özellikleri ile ya da uzak cins ile tanıtmaktır. "İnsan güler." ve ya "İnsan gülen bir cisimdir." örneklerinde olduğu

---

üstlenmiştir. Bkz. Ebû Bekr Muhammed b. es-Sırrî b. Sehl İbn Serrâc en-Nahvî, *el-Usûl fi'n-Nahv*, thk. Abdu'l-Hüseyn el-Fetlî (Beyrût: Muessesetu'r-Risâle, 1996), I: 35; Rummânî, *Risâletu'l-Hudûd*, nşr. İbrâhim es-Sâmerrâî (Ammân: Daru'l-Fikr, t.y.), 3; Curcanî, *Mu'cemu't-Ta'rifât*, "Nahv", md., 202; Hâlid b. Abdullâh el-Ezherî, *Şerhu't-Tasrîh 'alâ't-Tavdîh*, thk. Muhammed Bâsil 'Uyûnu's-Sûd (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2000), I, 11-12; Adem Yerinde, "Nahiv kavramının tarihi arka planı ve terimleşme süreci", *İ. Ü Şarkiyat Mecmu'ası*, sy. 29 (2016): 202-223.

³⁵⁰ Nahivci, Fıkıhçı ve Usûlcüler'e göre ta'rif ile hadd aynı anlama gelmektedir. Mantıkçılar ise ta'rif'i hadd'tan daha kapsamlı olarak ele almışlar. Bkz. Abdullâh b. Ahmed el-Fâkihî, *Şerhu Kitabi'l-Hudûd fi'n-Nahv*, thk. Ramazan Ahmed ed-Demîrî (Kâhire: Mektebetu Vehbe, 1993), 47-50.

³⁵¹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, mad., "h-d-d", III, 140.

³⁵² Aristoteles, İkinci Analitikler, çev.: H. Ragıp Atademir (İstanbul: Meb yayınları, 1996), 106.

³⁵³ Ebû'l-Kâsım Abdurrahmân b. İshâk ez-Zeccâcî, *el-İdâh fi 'İeli'n-Nahv*, thk. Mazin Mubârek (Beyrût, Dârun-Nefâis, 1979), 47.

³⁵⁴ Ebû Ya'kûb Yûsuf b. Ebî Bekr Muhammed b. Alî es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'Ulûm*, haz.: Na'im Zerkûr (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1987), 436.

³⁵⁵ Curcânî, *Mu'cemu't-Ta'rifât*, "hadd", md., 74.

gibi.³⁵⁶ Bu tanımlar dışında mantık ilminin ilkelerini ihtiva etmeyen; bir şeyi işaret ederek yapılan tanım, bir şeyi benzetme ile yapılan tanım ve bir ifadenin eş anlamıyla açıklanan lafzî tanım³⁵⁷ gibi tanımların yansira farklı tanım çeşitleri bulunmaktadır.³⁵⁸ Ancak Aristoteles ve onun görüşünde olanların eşyanın mahiyeti ve cevherini en iyi açıkladığı için ideal tanımı “*tam tanım*” kabul ettikleri zikredilmektedir.³⁵⁹

Mantık ilminin usullerine göre tanımı yapılan, şey (mahdûd) ile tanımın kendisi, mana bakımından mutâbık olması gerekirken; bir ifadenin kendisinden daha 'âmm ya da daha hâss bir ifadeyle tanımlanması doğru değildir.³⁶⁰ Buna bağlı olarak dilcilerin de tanımlarda dikkat ettiği husus, tanımın "*efradını câmi ağıyârını mâni*" başka bir ifadeyle, içerisinde barındırması gereken özelliklere sahip olması ve içerisine dâhil olmayan unsurları dışarda tutması gerekir.³⁶¹ Bunların yanında tanımın açık olması, içerisinde şüphe ya da kapalılık barındırmaması, tanımı yapılan ifade zıddıyla tanımlanmaması, tanımda *devir-teselsül* (kısır döngü) bulunmaması, *muttarid-mun'akis* (câmi'-mâni') olması gerekir. Ayrıca kastedilen manayı gösteren bir karine olmaksızın tanımda mecazî ve müşterek ifadelerin kullanılmaması gibi şartlar bulunmaktadır.³⁶²

Usûl-i fıkıh ve Kelâm gibi İslâmî ilimlerde olduğu gibi nahivcilerin de mantık ilminden etkilendikleri zikredilmektedir.³⁶³ Bu etkilenme özellikle Beytu'l-Hikme'nin

³⁵⁶ Ahmed ed-Demenhûrî, *İdâhu'l-Mubhem fî Me'âni's-Sulle*, thk. Ömer Fârûk et-Tabbâ' (Beyrût: Mektebetu'l-Ma'arif, 2006), 55. Yakın cins: tanımı yapılan bir şey ile yakın cinsi arasında herhangi başka bir cinsin bulunmadığı cins türüdür. Yakın fasıl ise; ikisinin arasında başka bir fasılın bulunmadığı fasıl türüdür. Örneğin "*İnsan düşünen bir canlıdır.*" dediğimizde "canlı" ifadesi yakın cinsi, "düşünen" ifadesi ise yakın fasıl konumundadır. Uzak cins ise; tanımı yapılan şey ile tanımda zikredilen ifadenin arasında başka cinslerin bulunduğu cins türüdür. "*İnsan düşünen bir cisimdir*" denildiğinde "cisim" ifadesi uzak cins görevini üstelemektedir. Bkz. Mahmûd b. Hasan el-Mağnisî, *Muğni't-Tullâb*, thk. Mahmûd Muhammed Tefvîk Ramazân el-Büttî (Dimeşk: Dâru'l-Fikir, 2003), 40.

³⁵⁷ Bkz. Demenhûrî, *İdâhu'l-Mubhem fî Me'âni's-Sulle*, 55; Yûsuf Mahmûd, *el-Mantiku's-Sûrî: Tasavvurât-Tesdikât* (Kâhire; Dâru'l-Hikme, 1994), 67; İşaret ile yapılan tanım: çocukların eşyalarının manalarını anlamalarında bir kolaylık sağladığı için çocuklar için başvurulan bir tanım çeşidi olarak kullanılması daha uygun görülmüştür. Örnekleme tanım: bir şeyin tanımını, kendisine benzer bir örnek verilerek yapılır, örneğin "*suç: hırsızlık ve adam öldürmek gibidir*" gibi. Lafzî tanım: ise bir şeyi kendisinden daha açıklayıcı eş anlamıyla tanımlamaktır. Bu tanımlar, tanımı yapılmak istenen kavramın hakikatini tam izah etmezler. Ali Sâmi en-Neşşâr, *el-Mantiku's-Sûrî: Münzu Aristû Hattâ 'Usûrina'l-Hâdira* (İskenderiye: Dâru'l-Ma'rife, 2000), 212-213.

³⁵⁸ Geniş bilgi için bkz. Muhammed Mihrân er-Reşvân, *el-Medhal İlâ'l-Mantiki's-Sûrî* (Kahire: Dâru'l-Kubâ, 1998), 88-92; Neşşâr, *el-Mantiku's-Sûrî*, 209-212.

³⁵⁹ Reşvân, *el-Medhal İlâ'l-Mantiki's-Sûrî*, 87.

³⁶⁰ Sa'duddîn Mes'ûd b. Ömer b. Abdillâh et-Teftezânî, *Tehzibu'l-Mantık ve'l-Kelâm* (Mısır: Matba'atu's-Sâ'ade, 1912), 7.

³⁶¹ Sekkâkî, *Miftâhu'l-'Ulûm*, 436,437.

³⁶² Geniş bilgi için bkz. Demenhûrî, *İdâhu'l-Mubhem fî Me'âni's-Sulle*, 57,58; Yûsuf, *el-Mantiku's-Sûrî: Tasavvurât-Tesdikât*, 72-74. Sibeveyhi, İbn Serrac ve Ebu'l-Berekât el-Enbarî gibi dilcilerin yer yer bir şeyi kendi zıddıyla tanımladıkları ifade edilmiştir. Bkz. Hasan Hamîs el-Melh, *et-Tefkiru'l-İlmi Fi'n-Nahvi'l-'Arabî* (Amman: Dâru's-Şurûk, 2002), 143-144.

³⁶³ Neşşâr *el-Mantiku's-Sûrî*, 73.

kurulmasıyla gerçekleştirilen tercüme faaliyetlerinin bir sonucu olarak Aristo Mantığı'nın Arapça'ya tercüme edilmesiyle gerçekleşmiştir. Hicri III. Yüzyılın sonundan itibaren bu etki ortaya çıkmaya başlamış, başta İbni Serrâc, er-Rummânî, İbn 'Uşfûr el-İşbîlî gibi önemli dilciler, eserlerinde mantıkçıların yöntemini kullanmışlardır.³⁶⁴ VI. Yüzyılda ise Zemahşerî ve İbn Ya'îş gibi dil bilimciler, eserlerinde nahiv tanımlarını bu bağlamda ele alan önemli şahsiyetler olmuşlardır.³⁶⁵

Şerhlerin tanımlardaki tutum ve rollerine baktığımızda, kurucu metinlerde ilmî tanımı yapılmayıp sadece örneklerle açıklanmaya çalışılan kavramlar üzerine durulup tahlilinin yanında tanımların doğruluk ve yanlışlık yönlerini tartışılmıştır. Bunun yanı sıra tanımlarda bulunan hatalar söylenip çözüm yolları aranmıştır. Örneğin Sîbeveyhi, *el-Kitâb*'ında fâil, hâl v.b öğelerden bahsederken bunlar için herhangi bir tanım yapmamıştır.³⁶⁶ Mezkûr esere şerh yapan er-Rummânî, bu öğeleri tanımlayarak eksikliği gidermiştir.³⁶⁷ Başka bir örneğe baktığımızda Zemahşerî *el-Mufasssal*'da *müstesnâ*'dan bahsederken istisnânın tanımını yapmamış bu eksiklik *el-Mufasssal*'ın şârihi İbn Ya'îş tarafından tamamlanmıştır.³⁶⁸ Bazen de kurucu metinde yapılan bir tanım, mantıkçıların yakın cins ve yakın fasıldan ibaret gördükleri tanımı “efradını câmi' ağıârını mânî” olma kritiğini yaparak okuyucuyu bilgilendirmiştir. Kimi zaman da yapılan tanımlar, bu bağlamda eleştirilmiş; analizler yapılarak tamamlayıcı ve alternatif çözümler sunulmuştur.³⁶⁹ Şerhlerin eleştirel ve açıklayıcı tutumu bize

³⁶⁴ Geniş bilgi için bkz. Muhammed Hureybeş, “Eserü'l-Mantiki'l-Aristû fî Siyağeti'l-Haddi'n-Nahvî 'İnde İbn Ya'îş – Dirâse Tatbikiyye fî Kitâbi Şerhi'l-Mufasssal-”, *Tevsuliyye* 3, sy. 10 (2017): 130-131; Mehmet Şirin Çıkar, “Arap Dil Bilim Çalışmalarında Had/Tanım Terimi ve er-Rummânî'nin el-Hudûd Adlı Eseri”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma* 5, sy. 3 (2005): 56-57.

³⁶⁵ 'Abde er-Râcihî, *en-Nahvu'l-'Arabî ve'd-Dersu'l-Hadis* (Beyrût: Daru'n-Nehdeti'l-'Arabiyye, 1979), 72.

³⁶⁶ Bkz. Ebû Bişr 'Amr b. Osmân b. Kanber Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, thk. Abdusselam Muhammed Hârûn (Kâhire: Mektebetu'l-Hânecî, 1988), I: 37, 44. Sibeveyhi *el-Kitâb*'ında genellikle tanım yapmamış, kavramları daha çok örneklerle açıklamıştır. Bkz. 'Abde er-Râcihî, *en-Nahvu'l-'Arabî ve'd-Dersu'l-Hadis*, 72, 73.

³⁶⁷ Ebu'l-Hasan Alî b. İsâ er-Rummânî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi*, thk. Muhammed İbrâhîm Yûsuf Şeybe (Doktora Tezi, Câmî'atu Ummu'l-Kura 1994), I: 180, 207.

³⁶⁸ Muvafikuddîn Ebu'l-Bekâ' Ya'îş b. Alî b. Ya'îş el-Mevsilî, *Şerhu'l-Mufasssal*, haz.: İmîl Bedî' Ya'kûb (Beyrût: Dâru'l-Kutûbi'l-'İlmiyye, 2001), II: 46.

³⁶⁹ Bkz. İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, I: 70, 81-82; II: 232; Ebû Hasan Alî b. Mu'min b. Muhammed b. Alî İbn 'Uşfûr el-İşbîlî, *Şerhu'l-Cumeli'z-Zeccâcî*, haz.: Fevvâz eş-Şa'ar (Beyrût: Dâru'l-Kutûbi'l-'İlmiyye, 1998) I: 22-27, 30, 31; Sadru'l-Efadil Kâsım b. Hüseyin el-Hârezmî, *et-Tahmir-Şerhu'l-Mufasssal-*, thk. Abdurrahmân b. Süleymân el-'Useymîn (Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslamî, 1982). I:161,162; Muhammed b. İbrâhîm b. Sa'dullâh b. Hâzım el-Kenânî el-Hamevî (Bedruddîn b. Cemâ'e), *Şerhu'l-Kâfiyyeti'bnî'l-Hâcib*, thk. Muhammed Muhammed Dâvud (Kâhire: Dâru'l-Menâr, t.y), 61, 87, 98, 120. Ayrıca şârihler, tanımlarda görmüş olduğu devir-teselsül, kapalılık, şüpheli ifadeler ve tanımların uzunluğu gibi, mantıkçıların tanım şartlarına uymayan tanımların tesbit ve tahlilleri yapmış çözümlerlerde bulunmuşlardır. Bazen de yeterli görmedikleri tanımları yeniden kendileri yapmışlardır. Geniş bilgi için bkz. İbrâhîm Muhammed Abdullâh, “el-Haddu'n-Nahvî Beyne İbney Hâcib ve Ya'îş fî Şerhayimâ li'l-

göre nahiv ilminin belli bir sistem içerisinde ele alındığını göstermektedir. Ayrıca mezkûr tutum, ilmî geleneğe tamamlayıcı ve çözümleyici özelliklerinden dolayı katkı sağlamıştır.

Çalışma konumuz olan Zemahşerî'nin *el-Unmûzec*'ine baktığımızda Zemahşerî, bazı tanımları yapmışken bazen de tanımları eksik ya da sadece örnek vererek açıklamıştır. Biz de bu tanımları *el-Unmuzec*'in şerhleri bağlamında belirli örnekler vasıtasıyla açıklamaya çalışacağız. Buna bağlı olarak şârihlerin tutumlarını, tamamlayıcı tutum, tahlilci tutum şeklinde sınıflandıracacağız.

3.1.1. Tamamlayıcı Tutum

el-Unmûzec'de nahiv, ism-i cins ve kısımları, 'alem, mu'reb, fâil, mübteda, haber, mef'ûlu-u bih, mef'ûlu-u ma'ah, mef'ûl-u leh, münâdâ ve çeşitleri, istisnâ ve çeşitleri, tek'îd, sıfat, bedel, ism-i fâil, ism-i mef'ûl, sıfat-ı müşebbehe, ef'al-i tafdîl, ef'âl-ı kulûb, ef'âl-ı nâkisa, ef'âl-ı mukârabe, ef'âl-ı taaccüb ve harf konusunda bazı kavramların tanımı zikredilmemiştir. Bu başlık altında Zemahşerî'nin *el-Unmûzec*'de tanımını yapmadığı ve sadece örneklerle açıkladığı, ancak şârihlerin tanımını yaptığı kavramlar ele alınacaktır. Burada şârihlerin, tanımı yapılmayan kavramların tanımlarını yapmaları, ana metinde bahsi geçmeyen kavram ve bilgileri şerhlerinde zikretmeleri, kurucu metinde eksik bırakılan bilgileri yeni bir yapıyla şekillendirip bütünlük kazandırdıklarını düşündüğümüz için bu isimlendirmeyi kullandık.

Yukarda da belirttiğimiz gibi Zemahşerî'nin tanımını yapmayıp sadece örneklerle açıkladığı kavram ve terimlerin sayısı oldukça fazladır. Biz de bu terimlerin bir kısmını örnekleme sistemiyle zikredip şârihlerin buradaki tutumlarını incelemeye çalışacağız.

Örnek 1: İsm-i Cins ve Kısımları

Zemahşerî *el-Unmûzec*'de isim konusunu işlerken ismin kısımlarının başında ism-i cins'i zikretmektedir. Ancak buna sadece örnek veren Zemahşerî, kavramın ilmî sınırını çizmemektedir. Sadece ism-i 'ayn ve ism-i ma'nâ olmak üzere iki kısımdan ibaret olduğunu söylemiştir. Bu kısımların her birine ikişer örnek vermekle yetinmiştir. İsm-i 'ayn'a "رجل" ve "راكب" örneklerini, ism-i ma'nâ'ya ise "علم" ve " مفهوم " örneklerini vermiştir.³⁷⁰ Bu tanımda örnek ile tanım yapma metodunu kullanmıştır. *el-*

Mufassal", *Mecelletu Mecma'i'l-Luğati'l-Arabbiyye*, sy. 3 (2016): 705-725; Hureybeş, "Eseru'l-Mantiki'l-Aristo fi Siyağeti'l-Haddi'n-Nahvî 'İnde İbn Ya'îş", 139-151.

³⁷⁰ Zemahşerî, *el-Unmûzec*, 15

Unmûzec'in şerhleri bağlamında baktığımızda ise bu kavram şu şekilde tamamlanmış ve işlenmiştir:

el-Mekkî ism-i cins'i, "*Bir şey için vaz' edilip ve o şeye benzer unsurları kapsayandır.*"³⁷¹ şeklindeki tanımlamıştır. Buna ilaveten el-Mekkî, Zemahşerî'nin, ism-i cins'in her iki kısmına vermiş olduğu örnekleri de değerlendirmiş, bu iki kısmın türemiş ve türememiş olarak ayrıldığını söylemiştir. İsm-i cins'in kısımları olan ism-i 'ayn ve ism-i ma'nâ için herhangi bir tanım yapmamıştır.³⁷² Bu durumda el-Mekkî, Zemahşerî'nin tanımını yapmadığı ism-i cinsi tanımlarken ancak kısımlarına ilmî bir tanım yapmamıştır.

el-Erdebîlî, şerhinin başında Zemahşerî'nin tanımlamadığı ism-i cins'i "*belirli bir şeyi ve o şeye benzeyen varlığı gösteren unsurdur.*"³⁷³ şeklinde tanımlamaktadır. Aynı zamanda Zemahşerî tarafından tanımlanmayan ism-i cins'in kısımlarından olan ism-i 'ayn ve ism-i ma'nâyı da tanımlamaktadır. Bu durumda ism-i 'ayn'ı "*varlığı kendisinde olan şeydir*"³⁷⁴ şeklinde; ism-i ma'nâyı ise; "*Başka varlık vasıtasıyla var olan şeydir*"³⁷⁵ şeklinde zikredip Zemahşerî'nin vermiş olduğu örneklerle açıklamalarda bulunmuştur.³⁷⁶

Zeynu'l-'Arab, ism-i cins'in şerhine geçmeden kelime, isim ve ismin kısımları arasındaki bağdan bahsederek kelimenin cins, ismin nev'i; ismin kısımlarının ise sınıf olduğunu belirtmekle birlikte, Zemahşerî'nin ismin kısımlarını zikrederken bazı kısımları burada değil başka bölümlerde zikretmesinin mümkün olduğunu vurgulamıştır. Dolayısıyla eserin tertibi hakkında bir öneride bulunmaktadır. Daha sonra ism-i cins ile cins arasındaki farkı zikretmiştir. Buna bağlı olarak cins ismin, hakikatta değil de şahsiyet açısından birbirinden farklı birçok şahısta var olan hakikatı gösteren Zeyd ve 'Amr gibi aynı hakikatı (er olmak) taşıyan, ancak arazlarda farklı olan fertlerin bütününe ifade eden "رجل" gibi bir ifade olduğunu belirtmektedir. Cins ise "الكلمة" ifadesinin "اسم، فعل، حرف" ifadelerine nispeti cihetiyle ortak mahiyetinin tamamından ibarettir. Bu durumda İsm-i cins'in fertleri sadece sayı bakımından değişiklik arz ederken, cinsin fertleri ise (isim, fiil, harf'de olduğu gibi) hakikat açısından değişiklik arz ederler. Bu kavramları bulunduğu konuyla ilintili olan cem' ve ism-i cem'

³⁷¹ "وهو ما وضع على شيء ويتناول ما أشبهه"

³⁷² Mekkî, *Kifâyetu'n-Nahv*, 23.

³⁷³ "وهو ما يدل على شيء غير معين و ما يشبهه"

³⁷⁴ "وهو ما يقوم بنفسه"

³⁷⁵ "وهو ما يقوم بغيره"

³⁷⁶ Erdebîlî, *Şerhu'l-Unmûzec*, 10,13.

kavramlarının tanımları ve ism-i cins'ten farklarını ele alan şârih³⁷⁷ bir sonraki adımda ism-i cins'in tanımına ve tahliline geçmiştir.

Bu şerh, ism-i cins'in tanımını *Unmûzec*'te olmamasına rağmen orada varmış gibi ele almıştır. Bu durum *Unmûzec* nüshalarına *Mufassal*'dan aktarmaların yapılmasından ötürü doğmuş olabilir. Başka bir deyişle, şerhte bu tanım, kurucu metindeymiş gibi ele alınıp incelenmiştir. Tanım da yukarıda belirttiğimiz şekliyle Zemahşeri'nin *el-Mufassal*'da zikrettiği, "هو ما علق على شيء وعلى كل ما أشبهه" ifadesinin aynısı yazılmıştır.³⁷⁸ Şârih bu tanıma "في الحقيقة" kaydını ekleyerek fiili bu tanımın dışında tutmayı amaçlamıştır. Zira hakikat kaydı olmadan fiilin de isim gibi kelime olması, yüklem olması vb. özelliklere sahip olması, isim ile benzerlik oluşturur yorumunu yapmaktadır. Bu tanım için ilave bilgiler vermiş "رجل" ifadesinde olduğu gibi hakikatte ortak özelliğe (القدر المشترك) sahip *Zeyd* ve *'Amr* için ayrı ayrı kullanılabileceğini söylemiştir. Tanımın "efradını câmi, ağıyârını mâni" olma özelliğini de göstermek için "العين" müşterek isminin de tanımın dışında kaldığını zikretmiştir. Şârih, başka kişilerce bu tanıma yapılan bir itirazı da şu şekilde aktarmaktadır: Mudmerât, mübhemât ve cinslik ifade eden "ال" takısını alan isimler bu tanıma dâhildir. "هذا" ifadesinde olduğu gibi; bu ifade ism-i cins olmadığı halde bir ferdi ve o ferde benzeyen her ferdi işaret etmektedir. Dolayısıyla bu tanımın; "هو ما علق على شيء لا" "لا بعينه" şeklinde yapılması şârihe göre daha uygun olur. Bu tanımda zikredilen "لا بعينه" ifadesiyle marifelerin hepsi ism-i cins'in tanımına dâhil olmaz.³⁷⁹ Bu görüşü zikrettikten sonra İsm-i cins'in kısımlarında olan ism-i 'ayn ve ism-i ma'nâ ifadelerinin şerhine geçerek Ebû Muhammed Kâsım Sadru'l-Efâdıl ve Ebu'l-Bekâ Abdullâh b. Hüseyin el-'Ubkerî'den naklederek İsm-i 'ayn ve İsm-i ma'nâ'yı şu şekilde tanımlamıştır; "İsm-i 'ayn'dan kasıt, gözle görülen şey; İsm-i ma'nâ ise bunun zıddıdır."³⁸⁰ şeklinde bir tanım zikretmiştir.³⁸¹ Ancak bu tanımın efradını câmi' ağıyârını mâni' olmadığı hususunda bir itirazın bulunduğunu, bu itirazın da şu şekilde olduğunu nakletmiştir: Renklerin bu

³⁷⁷ Zeynu'l-'Arab, *Şerhu'l-Unmûzec*, vr. 5a,5b.

³⁷⁸ Bu tanımın *el-Unmûzec*'de bulunmadığını daha önce belirtmiştik. Muhtemelen Zeynu'l-'Arab'ın kullandığı *el-Unmûzec* nüshasında istinsâh hatası olmuştur.

³⁷⁹ Zeynu'l-'Arab, *Şerhu'l-Unmûzec*, vr. 5b-6a. Şârihin bahsettiği bu itiraza benzer bir itiraz İbn Hâcib'in *el-Mufassal*'a yazmış olduğu *el-İdâh* adlı şerhinde mevcut olmakla birlikte şârihin ifadeleriyle İbn Hâcib'in ifadeleri aynı olmayıp, verdikleri mesaj aynıdır. Buna rağmen şârihin tam kimi kastettiğini bulamadık. Geniş bilgi için bkz. Ebû 'Âmr Cemâlüddîn Osmân b. Ömer b. Ebî Bekr b. Yûnus (İbnu'l-Hâcib), *el-İdâh fî Şerhi'l-Mufassal*, thk. Mûsâ Bennây el-'Alîlî (Bağdat: Matba' tu'l-Âni, 1982) I: 68.

³⁸⁰ "المراد بالاسم العين ما يرى بعين الباصرة و اسم المعنى ما يقابله"

³⁸¹ Burada bir şeyi zıddıyla tanımlama metodu benimsemiştir. Daha önce zikrettiğimiz gibi dilcilerin yer yer başvurduğu bir methodur.

tanıma göre ism-i 'ayn oldukları oysa renklerin ism-i 'ayn değil ism-i ma'nâ olmaları söz konusudur. Bu itiraza cevap veren şârih, zaten bu tanımı yapan kişilerin, renkleri ve cevher olsun araz olsun bütün hissî varlıkları ism-i 'ayn olarak kabul ettiklerini; düzensiz, ayırık cevherlerini de ism-i ma'nâ olarak kabul ettiklerini söylemektedir. Şârih, bu itirazı değerlendirmekle birlikte bu iki kavramdan ne kastedildiğini de açıklamaktadır. Bu durumda şârihe göre; ism-i 'ayn dış dünyada varlık gösteren (aynî) şey; ism-i ma'nâ ise zihinde varlık gösteren (manevî) şey olarak telakki edilebilir. Buna binaen somut (haricî) olarak var olan, (mufâraka) ayırık cevherler, (mukârene) maddeden ayrılmayan cevherler ve dış dünyada var olan arazlar hatta bütün hissî varlıklar ism-i 'ayn'dır. Mümteni' cevherler gibi sadece varlıkları zihnî olan ya da nisbî arazlar vb. şeylerin ise ism-i ma'nâ olduklarını beyan etmiştir.

Şârih, bu konu hakkında İbni Ya'îş ve İbn Hâcib'in de aralarında bulunduğu birçok nahiv bilginin görüşlerinin, "*ism-i 'ayn: cevher olan varlıktır. İsm-i ma'nâ ise; cevherin zıddı olan arazdır*"³⁸² şeklinde olduğunu söylemiştir. Ancak bu tanım için herhangi bir yorum yapmamıştır.³⁸³ Zeynu'l-Arab'ın değerlendirmelerine bakıldığında ism-i cins ve kısımlarının tanımlarını hem geniş bir şekilde incelediği hem de bir takım ilave ifade ve çözümler eklediği görülmektedir. İsm-i cins kısımlarının tanımlarında tamamlayıcı bir tutum sergilemekle birlikte genel itibariyle tahlil merkezli bir şerh metodunu izlemiştir.

el-Berde'î ise, ism-i cins'in şerhine geçmeden önce Zemahşerî'nin metninde geçen *kelime, isim* ve *ism-i cins* ifadelerine işaret ederek; kelimeyi cins, ismi tür ve ism-i cinsi bu ismin bir sınıfı/kısmı olarak ele alır. Bununla birlikte mezkûr kavramları birbirine bağlayarak aralarındaki hiyerarşik bağ üzerine bir temellendirmede bulunur. İsm-in bir sınıfı olan ism-i cins'i, tümel ve arazî, nitellekle kayıtlı bir kısım olarak ifade eder. Bunu açıklamak için şu örnekleri vermektedir: "الحيوان" Cins, "الإنسان" tür "الرومي" ise sınıf/kısım olur. "الرومي" ifadesinde "الإنسان" mahiyetinin dışında bir olgu olduğu gibi; ism-i cins de ismin mahiyeti dışında bir olgu içermektedir. Şârih, ismin mahiyeti yani tanımı, "*üç zamanla bağlantısı olmayan, tek başına bir anlamı ifade eden şeydir*"³⁸⁴ şeklinde olduğunu söylerken, ism-i cins ise; "*Bu türden, bir şey ve o şey'e benzeyen her ifadeyi kapsayan isimdir*"³⁸⁵ şeklinde olduğunu ifade etmiştir. Şârih bu

"اسم العين هو الذات الجوهرية و اسم المعنى قسيم الجوهر وهو العرض" ³⁸²

³⁸³ Zeynu'l-Arab, *Şerhu'l-Unmûzec*, vr. 6a-6b.

³⁸⁴ "ما دل على معنى في نفسه غير مقترن بأحد الأزمنة الثلاثة"

³⁸⁵ "ما علق من هذا النوع على شيء و على كل ما أشبهه"

tanımı ismin tanımıyla ilintili olarak zikredip ismin bir alt kategorisi şeklinde ele almış ancak ismin mahiyeti dışında olduğunu vurgulamıştır.³⁸⁶

Şârih daha sonra ism-i cinsin tanımını, Zemahşerî'nin *el-Mufasssal*'ında geçen "وهو ما علق على شيء إلخ..." şekliyle alıntı yaparak,³⁸⁷ mezkûr tanım üzerinde açıklama ve tahliller yapmıştır. İsm-i cins, tek bir vaz' ile bir varlık için kullanıldığında bu varlığa benzer her varlık için de özel olarak kullanılır. Yani bir cinsin sadece bir ferdi kapsaması şeklinde kullanılır. Bu kullanım ise ismin mahiyetinin kapsamı dışında kalmaktadır. Başka bir ifadeyle ism-i cins, belli bir ferdi kapsadığı gibi mahiyette kendisiyle ortak olan (القدر المشترك) her ferdi de kapsama özelliğine sahiptir. "جاءني" dediğimizde "رجل" ifadesi "زيد" ifadesini kapsadığı gibi her er olan kişiyi de kapsar. Ancak burada sadece herhangi bir fert kastedilir; fertlerin bütünü kastedilmez. Şârih, yapılan tanımın câmi' ve mâni' özelliklerine de değinir. Bu tanımın kapsamı dışında tutmak için ismin kısımlarından olan ma'rife ve nekre isimlerin neden tanımın kapsamı dışında kaldıklarını sebepleriyle birlikte zikretmektedir. Ayrıca şârih, ism-i cins'in tanımını tard (câmi') yönünde de değerlendirmektedir. 'Alem-i cins'in "علم الجنس" ism-i cins'in tanımına girmediğini, tard açısından bir sıkıntı olmadığını beyan ederek, muhtemel bir itiraza karşı bu tanımı savunmaktadır.³⁸⁸

Bilindiği üzere ism-i cins iki kısma ayrılır ve yukarıda da belirtildiği gibi Zemahşerî bu iki kısma ikişer örnek verip bunlar için herhangi bir tanım yapmamıştır. Berde'î ise bu iki kısmın da tanımını yaparak tahlil ve tetkiklerde bulunur. Bu durumda öncelikle ism-i 'ayn kavramını:

" اسم شيء يقوم بذاته ويستغنى عن محل يقومه" (*Kendisini destekleyen başka bir mesnede muhtaç olmadan kendi zatıyla var olan bir isimdir.*) şeklinde tanımlamıştır. Bu tanımda geçen "يقوم بذاته" ifadesi hakkında başkalarına ait bir yoruma da yer vermiştir. Bu yoruma göre yapılan tanımın eksik kalacağını bazı varlıkların isimlerini

³⁸⁶ Berde'î, *Hadâ'iku'd-Dakâik*, 23-24.

³⁸⁷ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 6; Berde'î'nin şerhine baktığımızda ism-i cinsin tanımı Zemahşerî'nin *el-Mufasssal*'ından aldığını görmekteyiz. Ayrıca bu tanımın *el-Unmûzec*'de varmış gibi de algılanabilir. Bu ihtimali düşündüğümüzde Zeynu'l-'Arab'da olduğu gibi el-Berde'î'nin şerhinde kullandığı nüshada ism-i cinsin tanımı yapılmış olarak görmüş ve o şekilde şerh yaptını söylememiz mümkün olur. Her iki durumda da tanımı Zemahşerî'ye ait olması hasebiyle, şârihin burada takındığı tavrı bu tanımın incelenmesi ve değerlendirme yönünde olmuştur. Bu tanımın *el-Mufasssal*'dan alıntı yaparak tekrar *el-Unmûzec*'de zikrettiğini kabul ettiğimizde -ki görüşümüz o yöndedir- şârihin hem tamamlayıcı bir tutum hem de tahlilci bir tutum sergilediği ortaya çıkmaktadır. Bkz. Berde'î, *Hadâ'iku'd-Dakâ'ik*, 24-26. Bu tanımın şârihin ilavesi olduğuna dair el-Berde'î'nin bir nüshasının der kenar hâşiyesinde açıkça ifade edilmiştir. Bkz. Berde'î, *Hada'iku'd-Dakâik* (Ankara Milli Kütüphane, no: 06 Hk 1858), vr. 12b.

³⁸⁸ Berde'î, *Hadâ'iku'd-Dakâik*, 24-27.

kapsamayacağını vurgulanmıştır.³⁸⁹ Şârihin buradaki tutumuna bakıldığında konuyu derinleştirip başkalarınca zikredilen düşünceleri de tek çatı altında toplayarak okuyucuya sunduğu görülmektedir. Ayrıca tanımın geçerlilik ve kapsayıcılık özellikleri bağlamında tanıma herhangi bir bozukluğun meydana gelme durumunu da göz ardı etmemiştir.

İsm-i ma'nâ'yı ise; "*Kendi başına var olmayan, aksine başka bir mesnede muhtaç olup, varlığı başka şey sayesinde olan şeyin ismidir.*"³⁹⁰ şeklinde yaparak bu tanıma gelecek olan muhtemel itirazları da geniş bir şekilde değerlendiren şârih, tanımın câmi' ve mâni' özelliği üzerine durmuş kelâmî konular üzerine açıklamalar yapmıştır. Başka bir ifadeyle, kendisinin ilave olarak zikrettiği bu tanıma aynı zamanda incelemeye almıştır.³⁹¹ el-Berde'î'nin ism-i cins ve kısımları tanımında, tanımların özelliklerine riayet ederek konuyu birçok yöne ele almış ve yoğun bir şekilde dil felsefesi yapmıştır. İsm-i cins ve kısımlarını ele almada el-Berde'î ile Zeynu'l-Arab metodolojik olarak benzer tutumlar sergilemişlerdir.

eş-Şâzelî, ism-i cins ve ism-i cins'in kısımlarından ism-i 'ayn'ı birebir el-Erdebîlî'nin yapmış olduğu tanımlarla zikretmiştir. İsm-i ma'nâ'yı ise; "ما يقوم بالغير" şeklinde sadece lafız itibarıyla az bir değişiklik ile ifade etmiştir.³⁹²

el-Mostârî de bu lafızların tanımlarını birebir el-Erdebîlî ile aynı yapmış ve ayrıntıya inmemiştir.³⁹³

'Asker, ism-i cins'in tanımını, "*Zihinde var olma kaydı olmaksızın mahiyeti gösteren şeydir.*"³⁹⁴ şeklinde yaparak ayrıntıya girmektedir. İsm-i 'ayn'ı ve ism-i ma'nâ'yı ise el-Erdebîlî ile aynı şekilde yapmıştır.³⁹⁵

el-Husûsî ise ism-i cins'i 'Asker'in ifadesiyle tanımlamış; ancak bu tanımdan sonra ilaveler yaparak daha anlaşılır bir hale getirmiştir. Bu durumda el-Husûsî, ism-i cins için, "*zihinde var olma kaydı olmaksızın mahiyeti gösteren bir şeydir.*" demiş ve ilaveten 'alem-u cins'in sınırını belirleyerek bu kavramın da zihinsel olarak var olan

³⁸⁹Berde'î, *Hadâ'iku'd-Dakâik*, 27. el-Berde'î'nin ism-i 'Ayn için tercih ettiği felsefecilerin görüşü olup, eserinde zikredip, tercih etmediği ikinci bir görüş ise kelamcılarının görüşüdür. Geniş bilgi için, bkz. Se'duddîn Mes'ûd b. Ömer b. Abdillâh et-Teftezânî, *Şerhu'l-'Akâ'idi'n-Neseftiyye*, (Mollâ Ali el-Kârî'nin *Ferâidu'l-Kalâid fi Tahrîci Ehâdîsi'l-'Akâid* adlı hamîşiyiyle birlikte basılmıştır.), thk. Alî Kemâl (Bejrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arâbî, 2014), 40-41.

³⁹⁰"اسم شيء لا يقوم بذاته بل يحتاج إلى محل ويقوم هو به"

³⁹¹ Geniş bilgi için bkz. Berde'î, *Hadâ'iku'd-Dakâik*, 28, 29.

³⁹² Şâzelî, *Halâvetu'l-Fâlûzec*, vr.3a.

³⁹³ Mostârî, *el-Fevâ'idu'l-'Abdiyye*, 83.

³⁹⁴ "و هو ما دل على الحقيقة لا يقيد حضورها ذهنًا"

³⁹⁵ 'Asker, *el-Feyrûzec*, 4.

mahiyete delalet eden bir isim olduğunu belirtmiştir. Bu konuya yırtıcı hayvana isim olarak verilen "الأسامة" örneğini vermiş ve ism-i cins ile olan farkını beyan etmiştir. Şârihin bu tutumu, kapalı tanımı açıklama maksadını güttüğünü göstermektedir.

İsm-i 'ayn ve ism-i ma'nâ'yı el-Erdebîlî ile aynı şekilde tanımlayan şârih, ism-i cins'in tahlilini Zemahşerî'nin örnek olarak sunduğu "راكب" ifadesiyle yapmaktadır. Şârih, Zemahşerî'nin bu örneğinin lafız itibariyle nekre isimle aynı olduğunu, mana bakımından ise ihtilafli olduğunu vurgulamaktadır. Bu durumda bir kısım dilciler nezdinde ism-i cins'in nekre isimle manâ bakımından da aynı kabul edildiğini, bazı bilginlere göre ise bu iki ismin manâ bakımından birbirinden farklı oldukları beyan edilmektedir. Bu bağlamda, lafzın delalet ettiği manânın mahiyeti itibariyle ya ism-i cins ya da nekre isim olduğu belirtilmiştir. Şayet lafız, bir mahiyete delalet ederse bu lafız ism-i cins; belli olmayan bir ferde delalet ederse nekre isim olur denilmektedir.³⁹⁶

Örnek 2: İstisnâ

Kanaatimizce nahiv alanındaki istisnâ konusu özelinde (bu durum nahvin başka konularına da teşmil edilebilir) birbirine bağlı bazı kavramlar ele alınırken sınırları belirlenip tanımları yapılmalıdır. Bazı kavramlar ise bu tür tanımlara ihtiyaç duymaz ve pedagojik açıdan örnekler verilerek açıklanması, anlaşılması için yeterlidir. Bu durum Zemahşerî'nin *Unmuzec*'i üzerinden kolaylıkla okunabilir; ancak örneklerle yetinilmeyip mezkûr unsurların da tanımlarının yapılması, metnin bütünlüğü açısından daha doğrudur. Bu kavramlardan istisnâ, müstesnâ, müstesnâ minhu, istisnâ edatı metinlerde verilen örneklerden anlaşılabilir. Yine istisnâ konusunda ele alınan muttasıl, munkatı' ve muferrağ gibi kavramların ise tanımlanması öğrenciye yarar sağlayacaktır.³⁹⁷ Konunun bütünlüğü açısından bu kavramlarının hepsinin tanımlandığı durum, istisnânın anlaşılması adına genel okuyucu için daha derli toplu bir bilgi teşkil

³⁹⁶ Husûsî, *'Umdetu's-Sirrî*, 7-8.

³⁹⁷ İstisnâ, terim olarak "لَا" gibi istisnâ edatı vasıtasıyla kendisinden sonra gelen fert ya da bazı fertleri kendisinden önce ifade edilen bütünün hükmünden çıkartmaktır. Hükme tabi olana müstesnâ minh, hükümden çıkartılan fert ya da fertlere müstesnâ denir. İstisnâ müstesnâ-i muttasıl ve müstesnâ-yı munkatı' olmak üzere ikiye ayrılır. müstesnâ-yı muttasıl: müstesnanın müstesnâ minhunun cinsinden olduğu istisnâ çeşididir. Müstesnâ-yı munkatı' ise: müstesnânın müstesnâ minhu'nun cinsinden olmayan istisnâ çeşididir. Ayrıca müstesnânın irâbı açıklanırken istisnâ; tam olumlu, tam olumsuz ve nakıs şeklinde isimler alarak da kullanılmaktadır. Tam olumlu: cümlenin başında nefy vb. ifadelerin bulunmadığı hem müstesnâ hem de müstesnâ minhu'nun bulunduğu istisnâ çeşididir. Tam olumsuz istisnâ ise; tam olumludan farklı olarak cümlenin başında nefi vb. edatlardan birinin bulunduğu istisnâ çeşididir. Nakıs istisnâ da cümlenin olumsuz olup müstesnâ minhu'nun söylenmediği istisnâ çeşididir. Buna istisnâ-i muferrağ da deniliyor. Geniş bilgi için bkz. Mustafâ el-Ğalâiyî, *Câmi'u'd-Durûsi'l-'Arabiyye* (Beyrût: el-Mektebetu'l-'Asriyye, 1994), III, 127-147; Abdurrahmân b. Muhammed b. Kâsım, *Hâşiyetu'l-Âcrûmiyye*, (y.y., y.e.y., 1988), 107-109.

edecektir. Bunun için kurucu metinlerde zikredilmeyen bu kavramların tanımlarının şerhler tarafından tamamlayıcı unsur olarak zikredilmeleri konuya bütüncül olarak yaklaşımlarını ve hitap ettiği kitleyi genişlettiğini gösteren unsurlardır. Ayrıca klasik öğretimde ders -metin üzerinden yapılmakla beraber- tamamen hoca-talebe münasebeti üzerinden yürütülmektedir. Şerhlerin bu tamamlayıcı tutumu, bu münasebeti aşmaya çalışan, başka bir deyişle talebenin doğrudan metinle bağ kurmasına imkân veren bir girişim olarak okunabilir.

Daha önceden de belirttiğimiz gibi Zemahşerî *Unmûzec*'de istisnâ için herhangi bir tanım zikretmemiştir. Ayrıca müstesna, müstesna minhu ve istisnâ çeşitleri diye adlandırdığımız muttasıl ve munkatî' gibi kavramları da tanımlamamış, müstesnâ-yı muttasıl'ı tam müsbet ve tam menfi şeklinde; müstesnâ-yı munkatî'yı aynı isimle ve örnekler ile açıklamış, istisnâ-i muferrağ diye isimlendirdiğimiz nakıs istisnâ kavramından bahsetmeyerek örnek vermekle yetinmiştir.³⁹⁸

el-Mekkî, *İstisnâ*'yı, "Bir şeyin ve o şeyden başka fertlerin ortaklaşa bulunduğu hükümden bir şeyi çıkarmaktır."³⁹⁹ şeklinde tanımlamaktadır. Müstesnâ ve müstesnâ minhu ve istisnâ-yı muferrağ için herhangi bir tanım yapmamaktadır. İstisnâ'yı müsbet ve menfi olmak üzere iki kısımdan ibaret olduğunu söylemekle birlikte bu iki kısmı da açıklamaktadır. Bu açıklamalardan sonra da istisnâ'da tam cümlenin ne anlama geldiğini söylemiş ve müstesnânın irâbı üzerine açıklamalar yapmıştır. Ayrıca Zemahşerî'nin tanımını yapmadığı istisnâ-yı munkatî' ifadesini "*Müstesnâ'nın müstesnâ minhu cinsinden olmayan istisnâdır.*" şeklinde tanımlamaktadır.⁴⁰⁰ Bu durumda şârih, *Unmûzec*'de tanımı zikredilmeyen istisnâ ve istisnâ ile ilintili kavramlardan bazılarını tamamlayıcı bir unsur olarak zikretmiştir.

el-Erdebîlî, istisnâ, müstesnâ, müstesnâ minhu, kavramlarını açıklamamıştır. Sadece istisnâ-yı muttasıl'ı, "ل/ ile fertlerden oluşan bütünden çıkartılan şeydir."⁴⁰¹ şeklinde, istisnâ-yı munkatî'yı ise; "ل/ dan sonra zikredilip fertlerden oluşan bütünden çıkartılmayan şeydir."⁴⁰² şeklinde tanımlamıştır.⁴⁰³

Zeynu'l-'Arab, öncelikle müstesnâ kavramının tanımını yapmaktadır. Müstesnâ'yı, "ل/ ya da kardeşlerinden/benzerlerinden birinden sonra zikredilen

³⁹⁸ Zemahşerî, *el-Unmûzec*, 19.

³⁹⁹ "هو إخراج الشيء من حكم دخل فيه هو و غيره"

⁴⁰⁰ Geniş bilgi için bkz. Mekkî, *Kifâyetu'n-Nahv*, 77-79.

⁴⁰¹ "وهو المخرج من متعدد باللا"

⁴⁰² "و هو المذكور بعد إلا غير مخرج من متعدد"

⁴⁰³ Erdebîlî, *Şerhu'l-Unmûzec*, 51-56.

unsurdur."⁴⁰⁴ şeklinde tanımlamaktadır. Yaptığı bu tanımları aynı zamanda tahlil eden şârih, tanımın hem muttasıl hem de munkatı' müstesnâ'yı kapsadığını belirtmektedir. Buna bağlı olarak bu iki ifadeyi de ayrı ayrı tanımlamaktadır. Müstesnâ-yı muttasıl'ı, "*Lafzî ya da takdirî olarak fertlerden oluşan bütünden çıkartılmış şeydir.*"⁴⁰⁵ şeklinde tanımlamıştır. Şârih tanımda lafzî ve takdirî kayıtlarını da birer örnekle açıklamış, tanımdaki kapalılığı gidermeye çalışmıştır. Müstesnâ-yı munkatı' kavramına yaptığı tanım ise neredeyse el-Erdebîlî'nin tanımıyla aynıdır.⁴⁰⁶

el-Berde'î, İstisnâ kavramı için herhangi bir tanım zikretmemiştir. Müstesnâ'nın irâbı ve istisnâ'nın oluşum şekli üzerine açıklamalarda bulunurken istisnâ-yı muttasıl ve istisnâ-yı munkatı' kavramlarını açıklamış ve detaylı bilgiler aktarmıştır.⁴⁰⁷

eş-Şâzelî, bu kavramların hiç birini açıklamamıştır.⁴⁰⁸

el-Mostârî, müstesnâ kısımlarından olan muttasıl'ı, "*ل/ ve benzerlerinden sonra zikredilen, lafzî ya da takdirî olarak sayılandan çıkartılmış şeydir.*"⁴⁰⁹ şeklinde tanımlar. Munkatı'ı ise mana bakımından el-Erdebîlî ile aynı tanımlayarak *el-Unmûzec*'de zikredilmeyen müstesnâ çeşitlerinin tanımları zikretmiş olup konunun anlaşılması adına Zemahşerî'nin örneklerine açıklamalar getirmiştir. Bu durumda *el-Unmûzec*'de verilen "ما جاءني أحد غير زيد" örneğini şerh ederken "müstesnâ minhu'nun bulunmadığı istisnânın müstesna-yı muferrağ' olarak tanımlamıştır.⁴¹⁰

'Asker, de müstesnâ'nın kısımlarının tanımlarını yaparak istisnâ konusunu ele almıştır. Bu tanımlara baktığımızda müstesna-yı muttasıl'ın tanımı, "*Sıfat olmayan ل/ ve benzerleri ile lafzî ya da takdirî olarak fertlerden oluşan bütünden çıkartılan unsurdur.*"⁴¹¹ şeklinde yapılmıştır. Şârih, Zeynu'l-'Arab'ın yaptığı gibi tanımda lafzî ve takdirî kayıtlarını da birer örnekle açıklamıştır. Bu örnekler ışığında müstesnâ minhunun cümlede zikredildiği takdirde lafzî, zikredilmediği takdirde takdirî olarak adlandırmış; müstesna-yı muferrağa da işaret etmiş, ancak bu kavramı kullanmamıştır. Müstesna-yı munkatı'ın tanımı ise, yine el-Erdebîlî ile neredeyse aynı şekilde kullanılmıştır.⁴¹²

⁴⁰⁴ "و هو المذكور بعد إلا أو إحدى أخواتها"

⁴⁰⁵ "هو المخرج من متعدد لفظاً أو تقديراً"

⁴⁰⁶ Zeynul-'Arab, *Şerhu'l-Unmûzec*, vr. 23b.

⁴⁰⁷ Berde'î, *Hadâ'iku'd-Dakâik*, 100-102.

⁴⁰⁸ Bkz. eş-Şâzelî, *Halâvetu'l-Fâlûzec*, vr.11a-12a.

⁴⁰⁹ "هو المذكور بعد إلا أو أخواتها المخرج من متعدد لفظاً أو تقديراً"

⁴¹⁰ Mostârî, *el-Fevâ'idu'l-'Abdiyye*, 122-125.

⁴¹¹ "هو المخرج من متعدد لفظاً أو تقديراً إلا غير الصفة و أخواتها"

⁴¹² 'Asker, *el-Feyrûzec*, 29.

el-Husûsî, yukarıda bahsi geçen kavramlardan, müstesna-yı munkatı' ve müstesna-yı muferrağ terimlerini tanımlamakla yetinmiştir. Tanımlara baktığımızda her ne kadar mana bakımından diğer şârihlere yakın olsa da ifadeler diğer şârihlerin ifadelerinden biraz farklı olmuştur. Bu durumda müstesna-yı munkatı', "O, kendisiyle ve kendisinden önceki ifade -müstesnâ minh- arasında bir alakanın bulunduğu ancak bir ferdi olmadığı şeydir."⁴¹³ şeklinde tanımlanmıştır. Müstesnâ-yı muferrağ ise; müstesnâ minhu'nun zikredilmediği zaman (cümledeki) âmilin, لا yokmuş gibi amel ettiği istisnâ çeşidi olarak zikretmiştir. Müstesnâ-yı muttasıl için de herhangi bir tanım zikretmemiştir.⁴¹⁴

3.1.2. Tahlîlci Tutum

Zemahşerî, *el-Unmûzec*'inde bazı terimlerin tanımını da yapmıştır. Tanımı yapılmış ifadeler başlıca şu şekildedir:

Kelime, kelâm, isim, i'râb, munsarif, gayr-ı munsarif, mef'ûl-u mutlak, mef'ûl-u fih, hâl, temyîz, ma'nevî izâfet, lafzî izâfet, 'atf-ı beyân, mebnî, mevsûl, müsennâ, cem'-i musahhah, cem'-i mükesser, ma'rife, nekre, müzekker, müennes, müsağğar, ism-i mansûb, masdar, fiil, mâzî, muzâri, emir, müte'addî, gayr-ı müte'addî, mebnî li'l-mef'ûl, harf.

Bu tanımları ele alan şârihlerin tutumlarını inceleyeceğimiz bu başlık altında şârihlerin izledikleri yöntem, bu tanımları "efrâdını câmi ağıyarını mâni"⁴¹⁵ olup olmadıklarına dair incemeleri, tanımlarda bulunan hata ve çözümleri gibi tahlîl gerektirici tutumları bazı örnekler üzerinden incelenecektir. *Tahlîlci tutum* ifadesini kullanmamızın sebebi de şârihlerin, tanımı yapılmış terimlerin karşısında yaklaşımlarının genelde eleştirme, inceleme, tahlil gibi eğilimler göstermesinden ötürüdür.

Örnek 1: Kelime

Daha önceden de zikrettiğimiz gibi Zemahşerî, *kelime*'yi *el-Mufasssal* adlı eserinde "الكلمة هي اللفظة الدالة على معنى مفرد بالوضع" (*Kelime, vaz' olgusuyla birlikte müfred bir anlamı gösteren lafızdır.*)⁴¹⁵ şeklinde tanımlarken, *el-Unmûzec*'de ise; "الكلمة"

⁴¹³ "هو ما ليس داخلا فيما تقدم لكن بينه وبينه علاقة"

⁴¹⁴ Bkz. Husûsî, 'Umdetu's-Sirrî, 45-46.

⁴¹⁵ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 6.

"مفرد" (kelime müfrettir) şeklinde bir kısaltmaya gitmiştir.⁴¹⁶ Bu durumda ister istemez bir kapalılık söz konusu olmuş, tam bir tanımda olması gereken yakın cins ve yakın fasıl unsurları söylenmemiştir. İşte tam burada şerhlerin açıklama ve değerlendirmeleri büyük bir önem taşımaktadır. Şerhlerin bu tür kavramların karşısında takındıkları tutumları değerlendirilmek adına *tamamlayıcı tutumda* olduğu gibi sekiz şerh sırasıyla ele alınacaktır.

el-Mekkî'nin eserine baktığımızda *el-Mufassal*'daki tanımın aynısını eserinde zikretmiş olduğunu görürüz. Bu tanım da geçen "بالوضع" ifadesinden kastedilen *vaz*'ın, dilcilerin kastettiği *vaz*^c olduğunu söylemek dışında bu tanım üzerine herhangi bir değerlendirmesi mevcut değildir.⁴¹⁷ el-Mekkî'nin şerh metodu diğer şerhlerden farklı olduğu için *el-Unmuzec*'in metninde geçen ifadelerin aynısı üzerine şekilsel bir değerlendirme yapması mümkün değildir. Buna bağlı olarak *el-Unmuzec*'de eksik ya da kapalı kalan kısımları gerek kendi ifadeleriyle mezedip bir metin oluşturması, gerekse eksik olan bilgileri *el-Mufassal*'dan alarak vücuda getirmesi *Unmûzec* şerh geleneğinde görülmemektedir. Bu açıdan mana bakımından *Unmuzec*'i açıkladığı için ifadeler üzerinde bir değerlendirmeye tabi tutmamız yanlış olur.

el-Erdebîlî, kelimenin tanımında zikredilmeyen ibareyi kastederek Zemahşerî'nin kelimeye yaptığı tanımları şerh ederken cümlenin (takdirinin) tamamının şu şekilde olduğunu söylemektedir, "الكلمة لفظ موضوع لمعنى مفرد" bu durumda Zemahşerî'nin tanımına ilave edilen "اللفظ، موضوع، معنى" ifadeleri bulunmaktadır. Zemahşerî'nin tanımdaki "اللفظ، موضوع" lafızları açık bir şekilde getirmeme gerekçesini de zikreden el-Erdebîlî, tanımın câmi' ve mâni şartına işaret ederek bu bağlamda tanımın tahlilini yapmaktadır. "اللفظ" ifadesiyle; yazı, parmaklar ile gösterilen rakamlar, işaret ve dikili nesnelere gibi bir anlam ifade eden ancak lafız olmayan unsurları, "موضوع" ifadesiyle anlamsız lafızları, "مفرد" ifadesiyle ise mürekkep yani birleşik ifadeleri, kelimenin tanımları dışında tutmak için söylediğini vurguladıktan sonra Zemahşerî'nin tanımda "اللفظ، موضوع" lafızları açık bir şekilde getirmeme sebebini açıklamıştır. Bunun sebebi ise nahivcilerin "مفرد" den kastının zaten bir anlam için *vaz*^c edilen lafız olduğunu kaydetmiş olması ve cümlede müfredin nitelediği mevzusunun hazfedildiğine işaret etmiş olmasıdır. Dolayısıyla yukardaki ifadeler olmazsa da *müfred*

⁴¹⁶ Zemahşerî, *el-Unmûzec*, 15.

⁴¹⁷ Mekkî, *Kifâyetu'n-Nahv*, 21.

ifadesinden bu ifadeler anlaşılmalıdır.⁴¹⁸ Bize göre mübtedîler için bu geçerli bir sebep değildir. Çünkü mübtedîlerin bu çıkarımı yapması pedagojik açıdan mümkün görünmemektedir. Mezkûr ifadelerin şerhi birçok noktada elzemdir. Bu lüzumun gereğini yapan şerhlerin, kurucu metinlere dolayısıyla nahiv ilmine katkı sağladığı söylenebilir.

Zeynu'l-'Arab, kelimenin tanımının irâbı üzerinden giderek "مفرد" ibaresinin gizli mevsuf olan "لفظ موضوع" ifadesine sıfat olduğunu zikretmiştir. Bu durumda tanım, "الكلمة لفظ موضوع مفرد" halini almıştır. Şârih, Zemahşerî'nin mevsûf'u burada zikretmemesini iki sebebe bağlamaktadır. Şârihe göre ya konunun lafızlar olması sebebiyle bilindiği, yani karinenin varlığıdır ki bunun için "مفرده", ifadesini kullanılmamıştır; ya da bu takdirler "مفرد" ifadesiyle bilindiğindedir. Şârih, *el-Unmûzec*'de yapılan tanımın *el-Mufassal*'da yapılandan daha iyi bir tanım olduğunu söyleyerek, bunun temellendirmesini mantıkçıların "lafız" hakkında verdiği bilgilere dayandırmaktadır. Şârihin değerlendirmeleri şu şekilde olmuştur: "مفرد" ifadesini "لفظ" ifadesine sıfat yapmak, *el-Mufassal*'da yapıldığı gibi "معنى" ifadesine sıfat yapmaktan daha iyidir. Mantıkçıların da telakki ettikleri gibi vaz' edilmiş lafız müfred ve mürekkeb olmak üzere iki kısımdan ibarettir. Durum böyle iken müfred ifadesi vaz' edilmiş lafız yerinde kullanılmış ve sadece müfred olan kastedilmiştir. Buna bağlı olarak da "لفظ" kaydını zikretme ihtiyacı duyulmamıştır. Şârih, bu bilgileri naklettikten sonra, müfred lafzın tanımını da "bir parçası, manasının bir parçasına delalet etmediği şeydir." şeklinde yapmıştır. Bu kayıtlarla mürekkeb lafzın tanımdan çıktığını ifade eden şârih, takdir edilen mevsufun lafız olduğunu teyid etmek için soru-cevap yöntemiyle bu fikrinin doğruluğunu savunmaya çalışmıştır.⁴¹⁹

el-Berde'î, Zemahşerî'nin kelimeyi öncelemesinin sebebini açıkladıktan sonra, kelimenin tanım ve tahliline geçerek, müellifin kısaca "الكلمة مفرد" şeklinde zikrettiği tanımını daha ayrıntılı bir şekilde vermiştir. Buna binâen, hakikatte varlık gösteren ve "kelime" ismiyle ifade edilen unsurun nahivcilere göre; "الفتة دالة على معنى بالوضع أي" "لفظة دالة على معنى بالوضع أي" (Vaz' olgusuyla birlikte - hangi vaz' olursa olsun - bir anlama delalet eden müfred lafızdır.) şeklindeki tanımda söylenmeyen ifadeleri de zikrederek, kelimenin tanımının dilcilerin örfünde farklı olduğunu, onlara göre kelime aynı zamanda anlamsız ve birleşik lafızları da kapsadığını aktarmaktadır. Zemahşerî'nin,

⁴¹⁸ Erdebilî, *Şerhu'l-Unmûzec*, 4.

⁴¹⁹ Geniş bilgi için bkz. Zeynu'l-'Arab, *Şerhu'l-Unmûzec*, vr. 2b-3a.

kelimenin tanımında zikretmediği bazı ifadelere işaret eden şârih, Zemahşerî'nin bu ifadeleri iki sebepten ötürü zikretmediğini söyler. Birinci sebep kelimenin tanımında geçen bu ifadelerin dil âlimlerince bilinebilir olması, ikinci sebep ise Zemahşerî'nin *el-Unmuzec*'de kısaltmaya gitme isteğidir. Bununla birlikte bazı takdir ve ilavelere ihtiyaç duyulduğunu ifade eden şârih, bunun sebebini de tanım şartların arasında zikrettiğimiz *müsâvât* yani tanımı yapılan ifade ile tanımın arasındaki eşitlik ilkesine bağlamaktadır. *Müfred* ifadesi, anlamlı kelimeleri ihata ettiği gibi *mühmel* dediğimiz anlamsız kelimeleri de ihata ettiği için nahivcilere göre kelime ile tanımı arasındaki eşitlik (*müsâvât*) sağlanabilmesi için *müfred* kelimesinin, anlamlı lafız için vaz' edilmesi gerektiğine işaret eden şârih, kelimenin tanımında bulunması gereken / اللفظ/ الدلالة "

"وضع" gibi ifadeler ile bu eşitliğin sağlanabileceğini ifade etmiştir. Aksi takdirde kelime için yapılan "الكلمة مفرد" şeklindeki tanımda *Müfred* ifadesinden anlamlı lafız kast edilmedikçe, tanımda zikredilmeyen ifadeler olmadan doğru bir tanımın yapıldığı söylenemez demiştir. Şârih bu açıklamalardan sonra tanımı yapılan ifadelerdeki "ال" takısının ifade ettiği anlamı beyan etmiştir. Tanımlarda asıl olan eşyanın mâhiyetini (hakikatını) belirlemek olduğu vurgulayan şârih, tanımı yapılan ifadelerdeki "ال" takısının sözkonusu ifadelerin mahiyetini belirlemek için kullanılan bir ek olduğunu söylemektedir. Diğer *Unmûzec* şerhlerinden farklı olarak bu ek üzerine uzun açıklamalar yapan Şârih, *hadd* ile *mahdûd*'un eşit (*müsâvî*) olması için "ال"ın ifade ettiği anlam, "mahiyetin belirlenmesi" şeklinde olması gerektiğini vurgulamıştır. Ancak kimi bilginlerce nâkıs tanım ve resimlerde bir ifadeyi daha genel bir ifadeyle açıklamanın caiz olduğunu beyan eden şârih, bu bilginlere göre *hadd* ile *mahdûd* arasında *müsâvât* şartı aranmadığını; tanımı yapılan kavramın ağyârından ayırt edilmesinin yeterli olduğunu nakletmiştir. Bu tanımın doğrulunun üzerine incelemelerde bulunan şârih, takdir edilen ifadelerle birlikte tanımın efradını câmi, ağyârını mâni olup olmadığını da test etmeye çalışmıştır. Buna bağlı olarak "اللفظ" ifadesiyle; vaz' olgusuyla birlikte bir anlam ifade eden yazı, parmaklar ile gösterilen rakamlar, işaret ve dikili nesnelere/işaretler gibi lafız olmayan unsurlar tanımın dışında tutulmuştur. "لفظة" kelimesinde bulunan "ة" harfinin ifade ettiği *müfred* lafız, adını alamayan bazı mürekkeb isimlerin, "دلالة" kaydıyla da hazır bulunan bir kişiden duyulan anlamsız (*mühmel*) ifadelerin tanım dışında tutulduğunu söylemiştir. "وضع" kaydıyla, tahrif edilmiş lafızlar, doğal sesler ve duvar arkasında duyulan anlamsız (*mühmel*) lafızlar bu tanımın dışında tutulmuştur. "مفرد" kaydıyla ise "الرجل، ضرباً، ضربت" gibi tek lafız çatısı

altında olsalar da ancak lafızların parçaları *mevdû' leh'*in anlamının parçalarına delalet etmeleri hasebiyle tanım dışında tutulmuştur. Zira bir lafzın müfred olabilmesi için lafzın cüz'ünün mananın cüz'üne delalet etmemesi gerekir. Şârih, tanımda kullanılan "وضع" ifadesi üzerine geniş değerlendirmeler yaparak vaz' ilminin tanımdaki yeri ve önemine işaret etmiş ve örnekler ile vaz'î bilgileri de işlemiştir.⁴²⁰

Şâzelî, de kelimeyi, "الكلمة لفظ موضوع لمعنى ذلك المعنى مفرد" (*kelime bir manâ için vaz' edilmiştir; o manâ ise müfrettir.*) şeklinde tanımlamıştır. el-Erdebîlî gibi tanımın câmi ve mâni şartının isbatı için aynı yöntem izlemiştir; hatta her iki şerhte de aynı ifadeler yer almıştır. Bir sonraki adımda da yine el-Erdebîlî'nin Şerhi'nde olduğu gibi Zemahşerî'nin niçin bazı ifadeleri zikretmediğini el-Erdebîlî ile aynı ifadelerle açıklamıştır. Şârih burada zikredilmeyen mevsufun "معنى" ifadesiymiş gibi şerh yapmıştır.⁴²¹ Yukarıda da geçtiği gibi Zeynul-'Arab da bu şekildeki bir takdiri eleştirmiştir.

el-Mostârî, öncelikle kelimenin kökü, sözlük anlamı, başındaki "ال" takısının ifade ettiği anlamı, sonundaki *tâ* harfinin anlamı hakkında bilgi vermektedir. Daha sonra kelimenin tanımında geçen ifadeler üzerine yapılan tartışmalar üzerine incelemelerde bulunur. Şârihin verdiği bilgilere göre bazı dilciler kelime tanımında geçen "الفظ، دلالة،" "وضع، معنى، مفرد،" ifadelerinin hepsini zikretmişken bazıları da bu ifadelerin bir kısmını zikretmemişlerdir. Kimi nahivciler, "وضع" ifadesinin olduğu yerde "دلالة" ifadesine gerek duyulmadığını, kimi nahivcilerin ise buna ilave olarak "معنى" ifadesini de "وضع" ifadesine bağlı olarak bilinebilir olmasına binaen zikretmediklerini nakletmiştir. Aynı zamanda şârih, Zeynu'l-'Arab gibi, kelimenin tanımını *el-Mufasssal* ve *el-Unmûzec*'teki şekillerini de mukayese ederek, kelamda kısaltmanın makbul kabul edildiğini vurgulamıştır. Şârih, *el-Unmûzec*'de yapılan tanımın yerinde bir tanım olduğunu ifade etmiştir. Bunun ise kelimenin "vaz' edilmiş bir lafız" kabilinden ibaret olduğu şöhretine bağlamış, dolayısıyla Zemahşerî'nin *el-Unmuzec*'de yaptığı tanımın aslında "الكلمة لفظ" şeklinde olduğunu söylemiştir.⁴²²

Şârih bu değerlendirmeden sonra takdiriyle birlikte ifade ettiği, kelimenin "الفظ، موضوع، مفرد" şeklindeki tanımında geçen "الكلمة لفظ موضوع مفرد" ifadelerinin

⁴²⁰ el-Berde'î, tanımda bahsi geçen vaz'ın; lügavî, şer'î, örfî, şahsî ve nev'î gibi vaz' kısımlarını kapsayan bir vaz' olması gerektiğini söylemektedir. Berde'î, *Hadâ'iku'd-Dakâik*, 7-11. Luğavî ve diğer vaz' çeşitleri için bkz. Ayhan Can, "Abdurrahman el-Câmî'nin Şerhu'r-Risâleti'l-Vaz'iyye Adlı Eserinin Edisyon Kritiği" (Yüksek Lisans Tezi, Hitit Üniversitesi, 2015), 12-14.

⁴²¹ Şâzelî, *Halâvetu'l-Fâlûzec*, vr. 2a.

⁴²² Mostârî, *el-Fevâidu'l-'Abdiyye*, 67.

anlam ve tanımlarını ayrıntılı bir şekilde işlemiş, kelimenin tanımına dâhil olan ve dışında kalan olguları nedenleriyle birlikte tahlîle tâbi tutmuştur. Bu bağlamda tanımın doğruluğunu örneklerle değerlendirmiştir. Tanımda geçen "لفظ" ifadesinin anlam ve sınırını belirttikten sonra mecâz-ı meşhûr yoluyla "الملفوظ" anlamında kullanıldığını ifade etmiştir. Tanımların şartlarından biri, tanımda mecaz ifadelerin bulunmaması olduğu duruma mukabil cevaben buradaki mecazın meşhur mecaz olduğunu ifade etmiş; dolayısıyla meşhur mecazın tanımlarda kullanılabileceği bilgisine işaret etmiştir. Yine "لفظ" ifadesiyle birlikte bu tanımın içine dâhil olan ve dışında kalan unsurlar üzerine ayrıntılı bir şekilde durmuştur. Aynı şekilde "وضع" ifadesinin de terim anlamı ve vaz'ın kısımları gibi bu ilme dair bilgileri veren şârih, bu kavramın da tanımın dışında tuttuğu unsurları üzerine incelemeler yapmış ve daha sonra "مفرد" ifadesinin tahliline geçmiştir. Müfred ifadesinin tanımını: "lafzının parçası manasının parçasına delalet etmeyen şeydir" şeklinde yaparak bu ifadeyle tanımın dışında kalan unsurları zikretmekle birlikte özel isim olarak zikredilen "عبدالله" gibi ifadelerin tek kelime mi yoksa iki kelime olarak mı telakki edilmesi gerektiği şeklindeki iki görüşün olduğu örneği incelemiştir. İki kelime olarak kabul edenlerin gerekçelerini şu şekilde aktarmaktadır: Bu tür kelimeler özel isim olarak da kullanıldıklarından iki irâb almaları, iki kelime olduklarını gösterir. Şayet tek kelime olsalardı tek irâb almaları lazımdı. Tek irâb almadıklarına göre tek kelime de olamazlar. Tek kelime kabul edenlerin gerekçelerini ise şu şekilde aktarmaktadır: Terkip şeklinde olan ifadeler özel isim olarak kullanıldıklarında müfred lafzın tanımına uygun olarak, terkinin bir parçası, mananın bir parçasına delalet etmemektedir. Bundan dolayı bu tür ifadeler anlam cihetinden tek kelime addedilirler. Tercih edilen görüşün bu ifadenin tek kelime olarak kabul edilmesinin olduğunu zikreden şârih, nihaî olarak bu tür ifadeler için her ne kadar lafız itibarıyla iki ifadeden oluşsalar da ancak anlam olarak bir lafız olduğunu, iki ayrı irâbın söz konusu olmadığını, muzâf-ı ileyh konumunda olan kısmın irâb-ı mahkî (özel isim olmadan önceki irâbı) olduğunu söyleyerek tek kelime kabul edenlerin görüşünü savunmuştur.⁴²³

‘Asker, başlangıçta kelimenin sözlükteki ifade ettiği anlamı vermekle birlikte, morfolojik yönünü de ele almıştır. Terim anlamda ise; "الكلمة لفظ موضوع مفرد"

⁴²³ Mostârî, *el-Fevâ'idu'l-'Abdiyye*, 67-69. "عبدالله" ifadesi genel kabule göre özel isim olarak kullanıldığı takdirde iki kelimenin birleşiminden ibaret ancak tek bir varlığı gösteren bir yapıya sahiptir. Birinci kelime muzâf olup cümle içerisindeki konumuna göre merfû', mansûb ve mecrûr olabilir. İkinci kelime ise muzâf-i ileyh olup mecrur olur.

şeklinde takdiriyle birlikte zikretmiştir. el-Erdebîlî ve eş-Şâzelî'nin şerh metodlarına yakın bir metod izlemiş, aynı sorun ve tahlilleri dile getirmiştir. Zemahşerî'nin tanımda kullandığı "مفرد" ifadesinin "الكلمة" ifadesine haber olunmayacağı, sebebi ise aralarındaki uyumsuzluğu göstermiş dolayısıyla haberin, mahzuf olan "لفظ" ifadesi olduğuna işaret etmiştir.⁴²⁴

el-Husûsî, "الكلمة" nin şerhi yaparken her tanımda olduğu gibi "ال" takısının, kelimenin mahiyetini ifade eden hakikat anlamında olduğunu zikrettikten sonra, Zeynu'l-‘Arab, el-Mostârî ve ‘Asker’in takdir ettikleri gibi kelimenin tanımının "الكلمة" "لفظ موضوع مفرد" şeklinde olduğunu ifade etmiştir. Husûsî, tanımın takdir edilen ifadeleri zikrettikten sonra tanımdaki ifadelerin tahliline geçerek öncelikle *müfred*'den ne kastedildiği hususu üzerine değerlendirmeler yapmaktadır. el-Husûsî, bazı nahivcilerin aksine, müfred lafızdan kastın "Bir defada telaffuz edilen şey" olarak telakki etmektedir. Dolayısıyla "Parçası manasının parçasına delalet etmeyen lafız" olarak tanımlanan müfred kavramını diğer *Unmûzec* şârihlerinden de farklı bir şekilde ifade etmektedir. Gerekçesi ise bu değerlendirmenin mantıkçıların değerlendirmesi olduğunu yönündedir. Kelimenin zıddının birleşik (mürekkep) diye adlandırıldığını, mürekkep bir ifadeye sadece mecaz-ı mürsel olarak kelime kullanılabilir olduğunu söylemektedir. Şârih, bu değerlendirmeden sonra Zemahşerî'nin ifadelerini irâb bakımından incelemiştir. Dolayısıyla hazfedilen ifadelerin öge olarak konumlandırmasına geçerek "الكلمة" ifadesinin mübtada olduğunu ifade etmiştir. Haber'in ise şekilsel olarak takdir edilen ifadelerden ibaret olduğunu beyan etmiştir. Şârihin ifade ettiği üzere gerçekte tanımlanan ifade (الكلمة) ile tanımın arasında özne yüklem ilişkisinin varlığında söz edilemez. Tanımın görevi, tanımlanan ifadeyi açıklamak olduğunu ona yüklem olması değildir. el-Husûsî, bu incelemeden sonra Zemahşerî'nin tanımda zikretmediği mevzûfun hazfı üzerinde de geniş bilgiler vermiş bu durumun olağan olduğunu istişhâdlarla göstermeye çalışmıştır.⁴²⁵ el-Husûsî'nin bir çok değerlendirmesi, diğer şerhlerde görülmemektedir.

İfadelerinde kısaltma yapma fikrine binâen yapılmış bu tanım, bir tanımın kısa olması ve bıkkınlık oluşturmuyacak özelliğe sahip olmasıyla açıklanabilir. Ancak daha önceden de belirtildiği gibi tanımın şartlarının arasında tanımın anlaşılır ve açık olma gibi özelliği de vardır. Bu tanımın açık bir tanım olmadığı söylenebilir. Arap

⁴²⁴ ‘Asker, *el-Feyrûzec*, 2-3.

⁴²⁵ Husûsî, *‘Umdetu’s-Sirrî*, 4-5.

Grameri'ni ilk kez inceleyen bir kişinin, Sadece *el-Unmûzec*'i okuyarak "وضع" ifadesinden dolayı "دلالة" ve "معنى" ifadelerini anlamama ihtimali yüksektir. Dolayısıyla bu tanım belli bir birikimi olan kişiler için anlaşılabilir; ancak mübtedîler için şerhe muhtaç olup bu tür takdirleri anlatan bir öğretici eşliğinde okunmasıyla bilinebilir bir mahiyettedir. Şârih de muhtemelen bu hususu düşünerek böyle bir ifade kullanmıştır. Burada şerhlerin bu tür takdir ve hazıfları zikretmeleri, kurucu metinlerin kapalı kalan ve muhatabına göre değişiklik arz ettikleri yapısına mutabık olarak konuları açığa kavuşturmaları, ilmî çerçevede tartışmaları; şerhlerin bu ilmî geleneğin bir devamı olduğunu göstermektedir.

Örnek: 2, İ'râb

Zemahşerî, *el-Mufassal*'da *i'râb*ın tanımını yapmamış, onunla bağlantılı olan mu'râbın tanımını şu şekilde yapmıştır:

"الإسم المعرب ما اختلف آخره باختلاف العوامل لفظاً بحركة أو بحرف أو محلاً."⁴²⁶

Unmûzec'de bu iki kavramın tanımına baktığımızda, *el-Mufassal*'ın tam tersine mu'reb kavramının tanımını yapmamış, mu'rebin kısımlarından olan munsarif ve gayr-ı munsarif'in tanımını yapmış ve bununla yetinmiştir. *İ'râb*'ın tanımını ise "والإعراب هو" "والإعراب هو" (i'râb: 'âmillerin değişmesiyle kelimenin sonunun değişmesidir.) şeklinde yapmıştır.⁴²⁷ Zemahşerî'nin her iki eserinde farklı kavramları tanımlaması, muhtemelen birinin bilinmesine bağlı olarak diğeri de bilinebilir olması düşüncesiyle yapmıştır. Zira bu iki kavram birbirinden bağımsız olmayan; ancak tanımları farklı olan kavramlardır. Biri *i'râba* konu olmuş ismi ifade ederken diğeri ise bu eyleme verilen isimdir.

Şârihlerin de *i'râb* konusunu işlerken bu kavramla ilintili olan mu'reb kavramının tanımını tamamlayıcı bir üslûp ile ele aldıkları görülmektedir. Şârihler arasında özellikle el-Berde'î'nin bu kavram üzerinde önemli açıklamaları olmuştur. Diğer şârihler ise sadece tanımlanmayan bu kavramın tanımını yapmakla yetinmiş herhangi bir tahlîl yapmamışlardır.⁴²⁸

⁴²⁶ Zemahşerî, *el-Mufassal*, 16.

⁴²⁷ Zemahşerî, *el-Unmûzec*, 15-16.

⁴²⁸ Bizim çalışmamızda kullandığımız, 'Afifuddîn Hasan'ın yayına hazırladığı, el-Berde'î'nin *Hadâ'iku'd-Dakâik* adlı eserin baskısında mu'reb kavramının tanımını *el-Unmûzec*'de zikredilmiş gibi telâki edilmiştir. Oysa Zemahşerî'nin *el-Unmûzec*'de mu'reb, kavramı için herhangi bir tanım yapmadığını daha önce zikretmiştik. el-Berde'î'nin değerlendirmelerine de bakıldığında Şârih, bu tanımları sadece Zemahşerî'ye değil ismini vermediği nahiv alimlerine nispet ederek kendisi ilave bilgi olarak nakletmektedir. el-Berde'î'nin bu kavram üzerine yaptığı değerlendirmelerine baktığımızda, Mu'rebin " ما اختلف آخره باختلاف "

Şârihlerin i'râb kavramı üzerinde yaptıkları incelemelere baktığımızda; el-Mekkî, sadece mu'reb kavramını "هو ما اختلف آخره باختلاف العوامل لفظا أو تقديرا" şeklinde yapmış; i'râb kavramının tanımını yapmadan kelimenin sonundaki değişimi üzerinde açıklamada bulunmuştur.⁴²⁹ el-Mekkî'nin burada mu'reb kavramını ele alıp i'râb kavramını ele almaması bu kısmın *el-Mufassal*'dan alıntı yaparak kaleme alındığını göstermektedir. Dolayısıyla el-Mekkî, yer yer *el-Unmûzec*'in metnine bağlı kalmayıp, *el-Unmûzec*'in asıl kaynağı olan *el-Mufassal*'dan yararlanmıştıdır.

el-Erdebîlî, Zemahşerî'nin i'râb kavramının tanımında geçen "الكلمة" ifadesinin isim ve fiilden ibaret olduğunu beyan etmiştir. "آخر" ifadesiyle kelimenin başında ve ortasında oluşan değişimin bu tanımın kapsamından çıktığını; "العوامل" ifadesiyle ise bir âmil vasıtasıyla değil okuma kolaylığı oluşturmak için ârizî hareketlerin geldiği ifadelerin tanımın dışında kaldığına işaret etmektedir. Bunun yanı sıra irâb'ın neden kelimenin sonunda geldiğini de ta'lîl ilkesine göre değerlendirmiştir.⁴³⁰

el-Berde'î ise *i'râb* konusuna bu tanımın tahlilini yapmakla başlamıştır. Bu durumda "آخر" ifadesiyle başı ve ortası değişen kelimelerin, "اختلاف العوامل" ifadesiyle ise sonu değişen - ancak âmillerin değişmesiyle oluşan bir değişim değil başka bir sebepten dolayı sonları değişebilen kelimelerin - bu tanım dışında kaldığını zikretmektedir. Ayrıca i'râb kavramı üzerine yapılan tartışmalar vb. ihtilafli düşüncülerin üzerinde geniş tahliller yapmıştır.⁴³¹

العوامل" şeklindeki tanımı vaz' ilmiyle açıklamaktadır. Şârih'in açıklamalarına göre; bu kavram vâzî tarafından tasavvur edilip ifade ettiği anlam için vaz' edilmiştir. Bu mana ise "âmillerin değişmesiyle sonu değişen unsur" olduğunu ifade etmektedir. Şârih, tanımda devir olma ihtimalini de düşünerek bu tanıma gelebilecek itiraza karşı sistematik olarak örnekler üzerinden giderek çürütmeye çalışmıştır. Şârihe göre; vâzî ve vâzî'in tasavvur ettiği şeyi hesaba katmadan mu'rebin mahiyetini (tanımını); "ما اختلف آخره" şeklinde zikretmek devir gerektirmektedir. Zira bu durumda mu'rebin hakikatının bilinmesi kendisinde değişimin var olduğuna bağlı tutulmuş olur. Bu da mu'reb için bir ihtilafın varlığına delalet eder. Bu ihtilafın varlığı da mu'rebin mahiyetinin ortaya çıkarmaya bağlanmış olur. Böylece tanımı yapılmak istenen mu'reb kavramının tanımı yine mu'reb bir lafızdır şeklinde olur. Geniş bilgi için bkz. el-Berde'î, *Hadâ'iku'd-Dakâ'ik*, 31-33. Erdebîlî, mu'reb kavramın tanımını, "هو ما اختلف آخره باختلاف" şeklinde tamamlayıcı bir unsur olarak zikretmiştir. Erdebîlî, *Şerhu'l-Unmûzec*, 10. Zeynu'l-'Arab, mu'reb kavramını "وهو الاسم الواقع في التركيب الإسنادي متمكنا" şeklinde tanımını yapmıştır. Zeynu'l-'Arab, *Şerhu'l-Unmûzec*, vr.7a. Mostârî, mu'reb kavramını, "ما اختلف آخره" şeklinde yapmıştır. Mostârî, *el-Fevâ'idu'l-'Abdiyye*, 85. 'Asker, mu'reb kavramını "هو ما اختلف آخره لفظا و تقديرا باختلاف العوامل" şeklinde tanımını zikretmiştir. 'Asker, *el-Feyrûzec*, 4. el-Husûsî, de mu'reb kavramını tanımını "هو ما اختلف آخره لفظا و تقديرا باختلاف العوامل" şeklinde tamamlamıştır. Husûsî, *Umdetu's-Sirrî*, 7.

⁴²⁹ Mekkî, *Kifâyetu'n-Nahv*, 30-32.

⁴³⁰ Erdebîlî, *Şerhu'l-Unmûzec*, 18.

⁴³¹ Berde'î, *Hadâ'iku'd-Dakâ'ik*, 36-38.

Zeynu'l-‘Arab, i‘râb kavramında *Unmûzec*’deki tanımın “*efradını câmi’ âğyârını mâni’*” olduğunu göstermek için yukardaki şârihler gibi tahlilci bir tutum sergilemiştir. Ancak el-Berde‘î gibi geniş bir tutum sergilememiştir.⁴³²

eş-Şâzelî’nin, i‘râb kavramına yapmış olduğu şerh ve tahlîl, el-Berde‘î hariç yukardaki şârihler ile aynı minvalde olmuştur.⁴³³

el-Mostârî, i‘râb kavramında geçen ifadelerin kapalı kalan kısımlarının anlamını açmış, mezkur ibarelerden ne kastedildiğine dair ayrıntılı bir şekilde bilgi vermiştir. İ‘râb kavramının sözlükteki farklı anlamlarını zikrettikten sonra Zemahşerî’nin bu kavrama yapmış olduğu terim anlamının şerhine geçerek incelemelerde bulunmuştur. Zemahşerî’nin tanımında geçen bu kavramların ne ifade ettiği, neyi kapsadığını örneklerle açıklamıştır. En çok üzerinde durduğu kavram, ise "اختلاف الآخر" kavramı olmuştur.⁴³⁴

‘Asker, Zemahşerî tarafından yapılan i‘râb kavramının tanımının tahlîlini yapmıştır. Ancak diğer şârihlerden farklı bir şey zikretmemiştir. Bu durumda ‘Asker de tanımın dışında kalan unsurları zikredip tanımın açıklamasını yapmıştır.⁴³⁵

el-Husûsî, i‘râb kavramının tahlîl kısmına geçerken, *el-Mufasssal*’dan yararlanarak Zemahşerî’nin tanımına "لفظا و محلا" ifadeleri eklemiştir. İ‘râb kavramı için ilave bir tanım daha zikreden şârih, i‘râb kavramının aynı zamanda nahiv kuralarına verilen bir isim olduğunu nakletmiştir. Ayrıca ‘âmil ifadesinin terim anlamını da vermiştir. ‘âmil’in kısımları hakkında Sîbeveyhi, el-Ahfeş gibi âlimlerden nakiller yaparak bilgiler vermiştir.⁴³⁶

Şârihlerin bu kavram üzerindeki değerlendirmelerine bakıldığında her ne kadar bazı şârihler cüz‘î bir şekilde aynı hususlara değinseler de genel itibariyle değindikleri noktaların birbirlerinden farklı olduğunu görmekteyiz.

3.1.2.1. Tanımlarda Eleştiri

Daha önceden de belirttiğimiz gibi şârihlerin tanımlardaki izledikleri bir yol da tanımlarda bulunan hataların tespit ve tahlîlini yaparak, asıl metinde yapılan tanımları sıkıntılı bulup eleştirmeleridir. Bu yöntemi de tahlilci tutumun içinde zikretmemiz

⁴³² Zeynu'l-‘Arab, *Şerhu'l-Unmûzec*, vr. 7b- 8a.

⁴³³ Şâzelî, *Halâvetu'l-Fâlûzec*, vr. 3b, 4a.

⁴³⁴ Mostârî, *el-Fevâ'idu'l-‘Abdiyye*, 86.

⁴³⁵ ‘Asker, *el-Feyrûzec*, 6.

⁴³⁶ Husûsî, *‘Umdetu’s-Sirrî*, 9-10.

yerinde olacaktır. Şârihler, tanımlarda yer yer başkalarınınca yapılan tenkitleri, yer yer de kendilerinin yapmış oldukları tenkitleri zikretmişlerdir.

1- İsim

Zemahşerî, *el-Unmûzec*'de ismin tanımını bazı özellikleriyle şu şekilde yapmıştır: "هو ما صح الحديث عنه ودخله حرف الجر وأضيف وتون وعرف" (*O, kendisi hakkında konuşulabilen, başına harf-i cer alabilen, muzâf olabilen tenvînlenebilen ve ma'rifeye olunabilen şeydir*). Tanım kısımlarından "eksik resim" ile yapılan bu tanım, bazı şârihler tarafından tenkit edilmiştir.⁴³⁷

Bu tanıma eleştirel bakan şârihlerden biri Zeynu'l-'Arab olmuştur. Zeynu'l-'Arab'ın tenkit ettiği kısım bu tanımda zikredilen "هو ما صح الحديث عنه" ifadesinin "لا تضرب" gibi inşâî yapılarıdaki *gizli zamir*'i kapsamadığını; dolayısıyla burada inşânın var olduğu sürece bu tanımın sıkıntılı bir tanım olacağını ifade etmiştir. Bir çözüm de zikreden şârih, "الحديث عنه" ifadesinden kastın *isnâd* olursa bu sıkıntının aşılabilir olabileceğini söylemektedir. Ancak böyle bir çözüm olsa da şârihin bu tanıma yaptığı tenkit bununla sınırlı kalmamıştır. Şârih, "إذ، إذا" gibi zarf manasını ifade eden, isim oldukları halde "هو ما صح الحديث عنه" ifadesinin bunları kapsamadığını; bu durumda tanımın doğru olabilmesi için; "هو ما صح الحديث عنه" ifadesinden kastın, "هو ما صح الإسناد إلى" şeklinde olması gerektiğini söylemiştir. Şârihin ifadesiyle İbn Mâlik de bu minvalde bir açıklamada bulunmuştur. Buraya kadar şârih, aslında olabildiğince tanımı savunmaya çalışmış ve bazı çözümler öne sürmüştür. Ancak kendisine göre; "هو ما صح الحديث عنه" ifadesinden "هو ما صح الإسناد إلى معناه" kastedilse dahi yine bu tanımdaki problem nihayete ermeyecektir. Zira bu ifadeye göre "إذ" geçmiş zaman anlamı, "إذا" ise gelecek zaman ile eş anlamlı olur. Bu durumda ise geçmiş zaman, gelecek zaman *muhber 'anhu* (kendisi hakkında konuşulan şey) oldukları halde "إذ" ve "إذا"nın da *muhber 'anhu* olmaları gerektiği halde *muhber 'anhu* değildirler. Şârihin kendisinin oluşturduğu bu itiraza yine kendisinin cevap vermeye çalıştığı görülmektedir. Şârihin, görüşüne göre; "إذ" ve "إذا"nın *muhber 'anhu* olmamaları, zarf ile bağlarının olmasından ötürüdür.⁴³⁸ Bu zorlamaların nihayetinde Şârihin bu tanımın geçerliliği hususunda ısrar ettiği görülmektedir.

el-Unmûzec'in diğer bir şârihi olan el-Berde'î'nin bu tanımda ilk tenkit ettiği kısım Zemahşerî'nin, "ودخله الحرف الجر وأضيف وتون وعرف" kısmı olmuştur. el-

⁴³⁷ Zemahşerî, *el-Unmûzec*, 15.

⁴³⁸ Zeynu'l-'Arab, *Şerhu'l-Unmûzec*, vr. 3ab.

Berde'î bu ifadenin yerine "وأن يدخله وأن يضاف..." şeklinde ifade edilip "صح" fiilin fâiline atf edilmesinin daha uygun ve doğru olacağını zikretmiştir. Zira şârihe göre; Zemahşeri'nin ifadesine bakıldığında, bir kelimenin isim olabilmesi için, o kelimenin başında bilfiil harf-i cer olması veya o kelimenin muzâf konumunda olması yahut tenvînli olması ya da marife olması gerekir. Oysa cümlelerin başında da zikrettiği "ما صح الحديث" ifadesine bağlandığı takdirde, bir kelimenin isim olması için bilfiil başında harf-i cer olması, muzâf olması gibi özelliklere sahip olması gerekmez. Sadece bilkuvve yani potansiyel olarak bu özellikleri kabullenme yetisine sahip olması yeterli olacaktır. Bu durumda tanımın doğru anlaşılması adına "وَيُدْخِلُهُ وَأَنْ يُضَافُ..." ifadesinin söylenmesi daha isabetli olurdu. el-Berde'înin bu tanımda tenkit ettiği diğer bir nokta ise Zemahşeri'nin, "ودخله حرف الجر" ifadesindeki "حرف" kelimesini söylemesidir. Şârihe göre bu ifadeyle izâfetten dolayı isimden oluşan cer, tanımın kapsamı dışında kalmaktadır. el-Berde'înin diğer bir tenkidi de Zemahşeri'nin ismin tanımını yaparken ismi diğer unsurlardan ayırması ve sadece ismi kapsayan özellikler ile tanımlayacağını ifade etmesidir. Buna bağlı olarak Zemahşeri'nin "ما صح الحديث عنه" ifadesinin "إذ / إذا" gibi zarf ile bağlantılı isimleri kapsamadığı, "أضف" ifadesinin, mühmel, işaret ve ism-i mevsûlîleri kapsamadığı şeklindedir. Aynı zamanda "ودخله حرف الجر" kaydı, zarf anlamını ifade eden lafızları kapsamadığını, yine "وَعَرَفَ" ifadesinin "متى" zarf ifade eden unsurları kapsamadığını, "نَوْنٌ" ifadesinin "الذي" gibi ne lafzen ne de mahallen tenvini kabul etmeyen lafızları kapsamadığını belirterek, ismin bu özellikleriyle yapılan tanımın muttarid ve mun'akis; yani câmi' ve mâni' bir tanım olmadığını ifade etmiştir. Ancak şöyle bir yol izlendiği takdirde tanım geçerli olur diyen Şârih; *"tanımda geçen ismin her özelliği, tek tek değerlendirilmeyip, bütün özellikleri temel alarak bu özelliklerden birine sahip olan unsur isimdir, her isim olan da bu özelliklerden birine sahiptir."* denildiğinde bu tanım bu şekilde muttarid ve mun'akis özelliğine sahip olur ve doğru bir tanım haline gelir.⁴³⁹ Bu açıklamalara bakıldığında şârih, tanımını en ince ayrıntısına kadar incelediği ve sıkıntılı yerleri tespit etmekle birlikte çözüm odaklı bir yaklaşım sergilediği görülmektedir. Bununla birlikte bu tanımda oldukça fazla hata bulunduğunu da ikna edici deliller ile sunmaya çalışmıştır.

Bu tanım üzerine değerlendirmeler yapan diğer bir şârih el-Mostârî olmuştur. el-Mostârî'nin burada izlediği yöntem genellikle başka şahısların bu tanıma yapmış oldukları itirazları değerlendirmek olmuştur. Bu durumda el-Mostârî, Zeynu'l-'Arab'ın

⁴³⁹ Berde'î, *Hadâ'iku'd-Dakâ'ik*, 17-18, 22.

da zikrettiği "هو ما صح الحدث عنه" ifadesini, "إضرب، لا تضرب" gibi inşâî yapılardaki gizli zamiri kapsamayacak şekilde meşhur bir itirazın varlığından bahseder ancak bu itirazı savunmamaktadır. Bunun yanında, Muhammed b. Ahmed el-İsferâyîni'nin, ismin özelliklerinden sayılan "ما صح الحدث عنه" şeklindeki özelliğin isim için ayırt edici düzeyde olmadığı görüşünü de doğru bulmaz.⁴⁴⁰ Bu da şârihlerin nahiv geleneğindeki mevcut itirazları değerlendirdiklerini de göstermektedir.

Zemahşerî'nin isme yapmış olduğu tanım üzerine -kısa da olsa- *el-Unmuzec* şârihlerinden el-Husûsî de değerlendirme yapmıştır. el-Husûsî'nin değerlendirmesi, yukardaki şârihlerden farklı olup söz konusu şârihlerin ele aldıkları itirazlara değinmemiştir. Sadece Zemahşerî'nin bu tanımda, ismin özelliklerinden olan nidâ'yı açık bir şekilde "أو ينادى" telaffuz etmenin daha iyi olacağını söylemiştir.⁴⁴¹

2- Munsarif ve Gayr-ı Munsarif

Zemahşerî, mu'reb kavramının munsarif ve gayr-ı munsarif şeklinde iki kısımdan ibaret olduğunu zikrederek, munsarif ismi: "وهو ما يدخله الرفع والنصب والجر والتنوين" (*Munsarif isim: Ref', nasb, cer ve tenvîni alandır.*) şeklinde açıklarken, gayr-ı munsarifi ise; "وهو الذي منع منه الجر والتنوين" (*O, cer ve tenvîn alamayandır.*) şeklinde açıklar.⁴⁴² Bu kısmı şerh eden el-Berde'î'nin açıklamalarına bakıldığında söz konusu tanımların, harf ile irâb edilmiş mu'rebi kapsamadığını söylemektedir. Gayr-ı munsarif isim; "ما وجدت فيه علتان أو واحدة تقوم مقامهما" (*Kendisinde iki sebep ya da iki sebebin yerine geçen bir sebebin bulunduğu şeydir*), munsarif isim ise; "ما لم تجتمع فيه علتان ولم" (*İki illetin birlikte bulunmadığı ve ya iki illetin yerine geçen bir illetin bulunmadığı şeydir*) şeklinde açıklamanın bu problemi ortadan kaldırdığını ifade eden şârih, bu açıklamalarıyla birlikte musannifin niyetinin mu'reb kısımlarını belirlemek olmadığını, sadece yol göstermek amacıyla mu'reb ismin bir kısmını; "وهو" şeklinde açıkladığı munsarif, bir kısmını, "وهو" şeklinde açıkladığı gayr-ı munsarif, bir kısmını da bu iki kısımdan biri olmayan, harf ile irâb olunmuş isim olduğu yönünde bir değerlendirmeden ibaret olduğunu beyan etmektedir.⁴⁴³ Şârih burada musannifin niyetini okumaya çalışmıştır. Gerçekten musannifin niyeti bu yönde midir? Bize göre bunu tespit etmek

⁴⁴⁰ Mostârî, *el-Fevâ'idu'l-'Abdiyye*, 74-76.

⁴⁴¹ Husûsî, *'Umdetu's-Sirrî*, 7.

⁴⁴² Zemahşerî, *el-Unmûzec*, 15.

⁴⁴³ Berde'î, *Hadâi'kü'd-Dakâ'ik*, 33.

oldukça zordur. Şârihin açıklamaları makul, kabul edilebilir düzeydedir. Şârihin başlangıçta Zemahşerî'nin ifadelerini tenkit etmesi daha sonra çözüm üretmeye çalışması *Unmûzec* metnini olabildiğince hatalardan uzak tutmaya çalıştığını göstermektedir.

3- 'Atf-1 Beyân

Zemahşerî, tevâbi'den olan 'atfu'l-beyân'ı: "وهو أن تتبع المذكور بأشهر اسميه" (*O, iki isminden en çok bilineni daha sonra getirmendir.*) şeklinde tanımlamaktadır.⁴⁴⁴ el-Berde'î ise bu tanımda hata olduğunu söylemektedir. el-Berde'î'ye göre musannif, 'atfu'l-beyân'ı, "En meşhûr olanı en meşhur olmayan ismin eş anlamından" ibaret görmüştür. Oysaki meşhur olmayan isim tevâbi'den olmayıp aksine tevâbi'den olan en meşhur olan ismin kendisidir. Musannif burada müsamahalı davranmış olabilir. Bununla birlikte musannifin tevâbi'deki gayesi, kendisinden önce geçmiş ismi açıklayan isimdir. *Eşher* olmayan isim, tevâbi'den sayılıp ve açıklayıcı bir rol üstlendiği takdirde bu mümkün olmayacaktır. Zira meşhur olmayan bir unsur meşhur olan bir unsuru açıklayamaz.⁴⁴⁵ Şârihin burda üzerine durduğu husus bu iki ismin mürâdif olamayacağı fikridir.

4- Ma'rife

Zemahşerî, ma'rife'yi; "ما دلّ على شيء بعينه" (*Bir şeyi bizzat gösteren unsurdur.*) şeklinde tanımlamıştır.⁴⁴⁶ Bu tanımın inceleyen el-Berde'î'ye göre, bu tanımın doğru olabilmesi için tanımda geçen delâletten mutlak delâlet kastedilmelidir. Bu durumda ma'rife, ister 'alem gibi belirli bir varlığı ifade etmek için vaz' olunan bir unsur olsun, ister diğer marifeler gibi belirli bir varlık için değil de küllî bir anlam için vaz' edilmiş olsun, her türlü belirli varlığı kapsayabilir. Zira her ne kadar "أنا" zamiri pratikte belirli bir varlığı ifade eden bir lafız olsa da vaz' itibariyle her *mütekellim vahde* için kullanılan bir lafızdır. Bu durumda bu lafzın vaz'-ı küllî olup belirli bir şahsı ifade etmemektedir. Şârihe göre, kesin olmamakla birlikte bu tanım şöyle yorumlanarak doğru sayılabilir; Bazı şahıslarca ifade edilen; "bu tür lafızlar, küllî bir anlamın tasavvuru ile tek bir vaz' ile sonsuz belirli varlıklar için vaz' edilmiştir." görüşleri bu tanımın kurtarabilir.⁴⁴⁷ Şârih, aslında musannifin yapmış olduğu tanımın te'vilsiz bütün marifeleri kapsamadığını vurgulamak istemiştir. Ancak sadece eleştiri niyetini taşımamakla birlikte çözüm üretme gayreti içerisinde olduğu da anlaşılmaktadır. Bu sorundan kurtulmak için ise

⁴⁴⁴ Zemahşerî, *el-Unmûzec*, 20.

⁴⁴⁵ Berde'î, *Hadâ'iku'd-Dakâ'ik*, 149.

⁴⁴⁶ Zemahşerî, *el-Unmûzec*, 22.

⁴⁴⁷ Berde'î, *Hadâ'iku'd-Dakâ'ik*, 178.

vaz' ilminin de önemli bir konusu olan zamirlerin vaz'ı üzerine yapılan bir fikirden yararlanmaya çalışmıştır.

Bu tanımı inceleyen diğer bir şârih olan 'Asker, yapılan tanımın doğru olmadığını söylemektedir. Şârihin ifade ettiği üzere "بعينه" ifadesiyle nekre isimler bu tanımın çatısı altından çıkar. Bu kayıtlarla bütün zamirler ma'rife ismin tanımına dâhil olurlarsa da "بِعْمِ رَجُلًا" ifadesinde geçen "نعم"nin zamiri, "رَبِّهِ رَجُلًا" ifadesindeki "هـ" zamiri gibi nekre bir isme dönen zamirler de ma'rifenin tanımına dâhil olurlar. Oysa bu zamirler nekre kategorisindedirler. Şârih, bu açıklamalardan sonra ma'rife isim için en doğru tanımın; "ما أشير به إلى خارج مختص إشارة وضعية" (*Ma'rife, kendisiyle vaz'î bir işaret ile özel bir dış nesneye işaret edilen şeydir.*) şeklinde olması gerektiğini ifade eder. Şârihe göre bu durumda bu tanıma; "جاءني رجل فأكرمته" cümlesinde olduğu gibi bir yargı ile tahsis edilmiş bir nekreye dönen zamirler bu tanıma dâhil olurlar. Ayrıca *ahdiyye* diye tabir edilen *lâm* harfi sebebiyle ma'rife olan isimler de bu tanıma dâhil olurlarken, "رَبِّهِ رَجُلًا" ifadesindeki "هـ" gibi zamirler de tanımın dışında kalırlar.⁴⁴⁸

5- Fiil

Unmûzec'in şârihlerinden Zeynu'l-'Arab'ın eleştirel olarak tahlil ettiği diğer bir tanım ise; Zemahşerî'nin "هو ما صح أن يدخله قد وحرفا الاستقبال والجوازم واتصل به" (*س/سوف - gelecek ifade eden iki harf - "قد", "O, الضمير المرفوع والتاء التانيث الساكمة"*, *cevâzımların başında getirilmeye müsait olan ve merfû' zamiri, sakın müennes "ث" tanın bittiği kelimedir*) şeklinde yaptığı fiil tanımı olmuştur. Zeynu'l-'Arab'ın bu tanım hakkındaki fikri şu şekildedir; bu tanımda "واتصل به" yerine "ويتصل به" ifadesinin olması daha iyi olacaktır, zira "ويتصل به" şeklinde zikredildiğinde bu ifade "أن يدخل" ibaresine atıf olur. Oysa Zemahşerî'nin tercih ettiği ifade ise; "صح" ifadesine atıf olur.⁴⁴⁹ Şârihin burada vermek istediği mesaj, Zemahşerî'nin söz konusu tanımda uygun ifade seçmemesi ve buna bağlı olarak manayı düzgün ifade etmemesi yönündedir. el-Berde'î'nin ismin tanımında musannife yönelttiği eleştirilerden biri de aynı cihettedir.

Fiilin tanımını yetersiz gören şârihlerden biri de el-Husûsî olmuştur. Şârihe göre Zemahşerî'nin fiil için yapmış olduğu bu tanımda emir fiilin özellikleri bulunmamaktadır. Şârihin ifadesine göre "إضربي" gibi muhatap *yâ*'sı alabilme özelliğine sahip emir fiilindeki özelliğin ifade edilmesi daha doğrudur.⁴⁵⁰

⁴⁴⁸ 'Asker, *el-Feyrûzec*, 69.

⁴⁴⁹ Zeynu'l-'Arab, *Şerhu'l-Unmûzec*, vr. 45b-46a.

⁴⁵⁰ Husûsî, *'Umdetu's-Sirrî*, 114.

Yukardaki tanımlarda da görüldüğü üzere şârihlerin tanımlarda izlediği tutum tanımların doğruluğu ya da yanlışlığı üzerinedir. Tanımlar sadece eleştiri niyeti ile ele alınmamış, yeri geldiğinde bazı tanımların doğruluğu savunulmuş; hatta musannifin maksadının hangi yönde olduğuna dair te'viller de yapılmıştır. Özellikle bu tutumu - diğer şârihlere nispetle- el-Berde'î sıkça sergilemiştir.⁴⁵¹

Şârihlerin tanımlarda izledikleri yöntemleri özetleyecek olursak;

- 1- Tanımı yapılmayan kavramların tanımı yapmak
- 2- Eksik tanımları tamamlamak
- 3- Yapılan tanımların doğru olup olmadığını tespit ve tahlilini yaparak gerek kendileri gerekse başkaları tarafından yapılan itirazları zikrederek, yer yer sıkıntılı bulunan tanımları yeniden farklı ifadeler ile tanımlamak şeklinde olduğunu söyleyebiliriz.

Şârihlerin bütün tanımlarda izledikleri metotları burada zikretmemiz mümkün olmadığı için özet şeklinde bu metotları tabloştırmayı daha uygun gördük. Bu tabloda; yukarda bahsettiğimiz metotlardan tahlilci tutum için "tah" kısaltmasını, tamamlayıcı tutum için, "tam" kısaltmasını, normal bir metin gibi sadece kapalı yerleri açıkladıkları tanımları veya tamamlayıcı ve tahlilci bir tutumla ele almadıkları ifadeleri (-) işaretiyle belirttik. Ayrıca bu tabloda; yöntem olarak klasik bilinen şerhler gibi olmadığından dolayı sekiz şerhten biri olan el-Mekkî'nin *Kifâyetu'n-Nahv* adlı eserine yer vermedik. *el-Unmûzec*'de zikredilmeyen tanımlar, genellikle bu eserde tamamlayıcı bir metotla Zemahşeri'nin *el-Mufassâl*'ından yararlanılmıştır. Tespit ettiğimiz kadarıyla da herhangi bir tanım için olumlu ya da olumsuz bir değerlendirme yapmamıştır. Bunun sebebi de tamamen şerh metoduyla alakalıdır.

Tablo 3.1. Şârihlerin tanımlardaki tutumlarının mukayesesi

Konular	Erdebilî	Zeynu'l- 'Arab	Berde'î	Şâzeli	Mostârî	'Asker	Husûsî
Kelime	Tah	Tah	Tah	Tah	Tah	Tah	Tah
Kelâm	Tah	-	Tah	-	-	Tah	Tah
İsim	Tah	Tah	Tah	Tah	Tah	Tah	Tah

⁴⁵¹ Bkz. Berde'î, *Hadâ'iku'd-Dakâ'ik*, 77, 149-150, 170.

Cins isim	Tam	Tam	Tam	Tam	Tam	Tam	Tam
İsmu'l-'Ayn	Tam	Tam	Tam	Tam	Tam	Tam	Tam
İsmu'l-Ma'nâ	Tam	Tam	Tam	Tam	Tam	Tam	Tam
'Alem	Tam	Tah ⁴⁵²	Tam	Tam	Tam	Tam	Tam
Mu'reb	Tam	Tam	Tam	-	Tam	Tam	Tam
Munsarif	-	-	Tah	-	-	-	-
Gayr-ı munsarif	-	-	Tah	-	-	-	-
İ'râb	Tah	Tah	Tah	Tah	Tah	Tah	-
Vasfiyet	-	-	Tam	-	-	Tam	Tam
'Adl	-	Tam	Tam	-	-	Tam	-
Merfû'	-	-	-	-	-	Tam	-
Fâ'il	Tam	Tam	-	Tam	Tam	Tam	Tam
Mübteda	Tam	Tam	-	Tam	Tam	Tam	.. ⁴⁵³
Haber	Tam	Tam	-	Tam	Tam	Tam	-
Mansûb	-	-	-	-	-	Tam	-
Mef'ûl	-	Tam	-	-	-	Tam	Tam
Mef'ûl-ü Mutlak	-	-	Tah	-	-	Tam ⁴⁵⁴	-
Mef'ûl-ü bih	Tam	Tam.	Tam	Tam	Tam	Tam	Tam
Münâdâ	-	Tam	-	-	-	Tam	Tam
Münâdâ-i Şibh-i mudâf	-	Tam	-	-	Tam	Tam	Tam
Terhîm	Tam	Tam	Tam	Tam	Tam	Tam	Tam
Mef'ûl-u fih	-	-	-	-	-	-	-
Mef'ûl-u me'ah	Tam	Tam	-	Tam	Tam	Tam	Tam
Mef'ûl-ü leh	Tam	Tam	Tam	Tam	Tam	Tam	Tam
Hâl	-	-	Tah	-	Tah	Tah	-
Temyîz	-	-	-	-	-	-	-
Müstesnâ	-	Tam	-	-	-	-	-
İstisnâ	-	-	-	-	-	-	-
Müstesnâ çeşitleri	Tam	Tam	Tam	-	Tam	Tam	Tam ⁴⁵⁵
Mecrûr	-	-	-	-	-	Tam	-
Lafzî İzafet	-	-	Tah	-	-	-	-
Manevî İzafet	-	-	Tah	-	-	-	Tah
Tevâbi'	Tam	Tam	Tam	-	Tam	Tam	Tam
Te'kîd	-	Tam	-	-	-	Tam	-

⁴⁵² 'Alem tanımı bu şerhte Zemahşerî'nin metni gibi ele alınmış ve tahlili yapılmıştır. Zemahşerî, 'Alem tanımını *el-Unmûzec*'de değil şerhte geçtiği şekli ile *el-Mufassal*'da zikretmiştir. Bkz. Zemahşerî, *el-Mufassal*, 6; Zemahşerî, *el-Unmûzec*, 15; Zeynu'l-'Arab, *Şerhu'l-Unmûzec*, vr. 6b.

⁴⁵³ Bu şerhte, Zemahşerî'nin *el-Mufassal*'da mübteda ve haber için zikrettiği tanımı *el-Unmûzec*'in metnindenmiş gibi parantez içerisinde zikredilmiştir. Muhtemelen şârihin kullanmış olduğu *el-Unmûzec*'in metninde bir karışıklık olduğu için şârih, bu tanımları *el-Unmûzec*'de varmış gibi şerh etmiştir. Oysa mübteda ve haberin tanımları *el-Unmûzec*'de yağılmamıştır. Bkz., Zemahşerî, *el-Unmûzec*, 16; Husûsî, *Umdetu's-Sirrî*, 19.

⁴⁵⁴ Zemahşerî aslında mef'ûl-ü mutlak'ı "هو المصدر" şeklinde tanımlamıştır. Ancak 'Asker, mef'ûl-ü mutlak'ı "هو اسم ما فعله فاعل فعل مذكور بمعناه" şeklindeki tanımla tekrardan tanımlamıştır. Bkz. Zemahşerî, *el-Unmûzec*, 17; 'Asker, *el-Firûzec*, 19.

⁴⁵⁵ Daha önceden de zikrettiğimiz gibi el-Husûsî, müstesnâ çeşitlerinden müstesnâ-yı muttasıl hariç diğer müstesnâ çeşitlerinin tanımlarını yapmıştır.

Lafzî Te'kîd	Tam	-	Tam	Tam	-	Tam	-
Ma'nevî Te'kîd	Tam	-	Tam	Tam	-	Tam	-
Sıfat	-	Tam	Tam ⁴⁵⁶	-	Tam	Tam	Tam
Bedel	-	Tam	Tam	Tam	-	Tam	Tam
Bedel Çeşitleri	-	Tam.	Tam	Tam	Tam	Tam	Tam
Atf-ı Beyân	-	-	Tah	-	-	-	-
Atf-ı bi'l-Hurûf	-	Tam	Tam	-	-	Tam	Tam
Mebnî	-	-	Tah.	-	-	-	-
Mudmer	-	Tam	-	-	-	Tam	Tam
Muttasıl zamir	Tam	Tam	Tam	Tam	Tam	Tam	Tam
Munfasıl zamir	Tam	Tam	Tam	Tam	Tam	Tam ⁴⁵⁷	Tam
Esmâ-yı işâret	-	-	Tam	-	-	Tam	Tam
Mevsûl	-	-	-	-	-	-	-
Esmâ'u'l-Ef'âl	-	Tam	Tam	Tam	-	Tam	Tam
Mürekkebât	Tam	Tam	Tam	Tam	-	Tam	-
Kinâyât	Tam	Tam	Tam	Tam	-	Tam	Tam
Müsennâ	Tah	-	Tah	Tah	-	Tah	-
Cem'	-	-	Tam	-	-	Tam	Tam
Cem'-i musahhah	Tah	-	Tah	-	-	Tah	-
Cem'-mükesser	-	-	-	-	-	-	-
Cem'-i kille	Tam	Tam	Tam	Tam	Tam	Tam	Tam
Cem'-i kışra	Tam ⁴⁵⁸	Tam	Tam	Tam ⁴⁵⁹	Tam	Tam	Tam
Ma'rife	-	-	Tah	-	Tah	Tah	Tah
Nekre	-	-	-	-	-	-	-
Müzekker	-	-	-	-	Tah	-	-
Müennes	-	-	-	-	-	-	-
Musağğar	Tah	Tah	-	-	Tah ⁴⁶⁰	Tah	Tah
İsm-i Mansûb	-	Tah	Tah	Tah	-	-	-
Esmâ'l-'Aded	Tam	Tam	Tam	-	-	Tam	Tam
Fiil ile ilintili ismler	Tam	-	-	-	-	-	Tam
Mastar	Tah	-	-	-	-	-	-
İsm-i fâil	Tam	-	Tam	-	Tam	Tam	Tam
İsm-i mef'ûl	Tam	-	Tam	Tam	Tam	Tam	Tam
Sıfat-ı müşebbeh	Tam	-	Tam	-	Tam	Tam	Tam
Ef'âlu tafdil	Tam	Tam	Tam	Tam	Tam	Tam	Tam
Fiil	-	Tah	Tah	Tah	Tah	Tah	Tah
Mâzî-	-	Tah	Tah	-	-	Tah	-
Muzâri'	-	-	Tah	-	-	-	-
Emir	-	Tah	Tah	-	-	-	-
Müte'addî	-	-	Tah	-	-	-	-

⁴⁵⁶ Berde'î, musannifin *el-Mufasssal*'daki tanımını zikretmiştir ve bu tanımları musannife nispet etmektedir. Ayrıca bu tanımları gelebilecek itirazlara karşı savunmaktadır. Berde'î, *Hadâ'iku'd-Dakâ'ik*, 129.

⁴⁵⁷ Zıddı ile tanımlanmış, 'Asker, *el-Feyrûzec*, 52.

⁴⁵⁸ Zıddıyla tanımlanmıştır. Erdebîlî, *Şerhu'l-Unmûzec*, 99.

⁴⁵⁹ Erdebîlî gibi zıddı ile tanımlamıştır. Şâzelî, *Halâvetu'l-Fâlûzec*, vr. 21b.

⁴⁶⁰ el-Mostârî her ne kadar musannifin müsağğar tanımını yapmadığını bazı nüshalardan yola çıkarak ifade etse de bu kavramın tahlilini yapmaktadır. Mostârî, *el-Fevâ'idu'l-'Abdiyye*, 183.

Gayr-ı müte'addî	-	-	-	-	-	-	-
Mebnî li'l-Mef'ûl	-	-	Tah	-	-	-	-
Ef'âl-i kulûb	Tam	-	Tam	Tam	-	-	-
İlgâ	Tam	Tam	Tam	Tam	Tam	-	Tam
Ta'lik	Tam	Tam	Tam	Tam	Tam	-	Tam
Ef'âl-i nâkısa	Tam	Tam	Tam	Tam	Tam	Tam	Tam
Ef'âl-ı mukârebe	Tam	-	Tam	Tam	-	Tam	Tam
Medh-Zem fiilleri	Tam	-	Tam	Tam	Tam	Tam	-
Ta'accüb fiilleri	Tam	Tam	Tam	Tam	Tam	Tam	Tam
Harf	-	Tah	-	-	-	-	-
İstidrâk	Tam	Tam	Tam	Tam	-	Tam	Tam
Nidâ	-	-	Tam	-	-	-	-
İstifhâm	-	Tam	-	Tam	-	-	Tam

3.2. ŞERHLERDE İSTİŞHÂD

İstişhâd "ش / ه / د" kökünden *istif'âl* kalıbına aktarılmış olup sözlükte “*Bir kişinin şahit olması*” ve “*Allah yolunda ölmeyi talep etmek*” gibi anlamlara gelmektedir.⁴⁶¹ Arap Dilinde kullanılan bir kavram olarak bir kuralın sıhhat ve tespiti için âyetlerden veya ifadeleri delil olabilecek Araplardan rivayet getirmektir. İstişhâd'ın gramer kitaplarındaki örnek (misâl) getirilmeden farkını şu şekilde ifade edebiliriz: Örnekler bir kural açıklama aracı olarak görülürken, istişhâd ise daha çok herhangi bir kurala kaynak oluşturma çabasıdır.⁴⁶² Arap Dili alanında yazılmış eserlerin yöntemlerine baktığımızda bir kuralın bilgisi verildikten sonra o kuralın anlaşılması için örnekler verilir. Buna ilave olarak ise o kuralın kullanımının kaynağını da yer yer *Kur'ân-ı Kerim* âyetleri ve - az da olsa - Arap sözleri ve Hadisler ile delillendirilir.

İstişhâdla yakın anlam taşıyan ihticâc, istidlâl gibi kavramlar da mevcuttur. Bu kavramlar da yer yer istişhâd yerine kullanılmışlardır.⁴⁶³ İhticâc, Arap Dili açısından şu şekilde tanımlanmıştır: “*Nahiv ve Sarf ilimlerinde nahiv ve sarfa ait bilgileri ya da bir kelime veya terkinin doğru kullanımını naklî delil ile kendisinden delil getirilebilecek*

⁴⁶¹ Bkz. Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, “şehâdet”, md., 292; İbrâhîm Enîs vd., *el-Mu'cemu'l-Vasît*, “işteşhede”, md., 497; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, “ş-h-d”, III: 240.

⁴⁶² İmîl Bedî' Ya'kûb ve Mîşâl 'Âsî, *el-Mu'cemu'l-Mufasssal fi'l-Luğa ve'l-Edeb* (Beyrût: Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, 1987), “istişhâd”, md., I: 88.

⁴⁶³ Bkz. Celâlüddin Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *el-İktirâh fi Usûli'n-Nahv*, thk. Abdulhakîm 'Atiyye (Dimeşk: Dâru'l-Beyrûtî, 2006), 39; Muhammed 'İyd, *el-İstişhâd ve'l-Ihticâc bi'l-Luğa: Rivâyetu'l-Luğa ve'l-Ihticâc bihâ fi Dav'i 'İlmi'l-Luğati'l-Hadis* (Kâhire: 'Âlemu'l-Kutub, 1988), 85; Muhammed Semîr Necîb el-Lebdî, *Mu'cemu'l-Mustalahâti'n-Nahviyye ve's-Sarfîyye* (Beyrût: Dâru'l-Furkân, 1985), “ihticâc”, md., 61.

salahiyete sahip kişilerden delil getirilerek tespit etmek.”⁴⁶⁴ İstişhâd ile ihticâc kavramlarının ortak yönü, her ikisinin de bir kuralın delili olabilecek rivayetleri ifade etmeleridir. İhticâc’ın istişhâd’la arasındaki farka bakıldığında, ihticâcın daha çok kişinin bir görüşü üstün kılmak veya o görüşün doğru ve diğer görüşlerden üstün olduğunu savunmak için başvurulmuş bir delil getirme yöntemi olarak telakki edilmiştir.⁴⁶⁵

İstidlâl kavramının bu iki kavramla ortak olduğu nokta; bir şeyi ispat etmek için delil getirmek eylemine verilen ad olmasıdır. Bunun yanısıra “*bilinen hakikat vasıtasıyla bilinmeyen hakikatlere düzenli bir yöntemle akla dayalı araştırmaktır.*” şeklinde de tanımı yapılmıştır.⁴⁶⁶ Bu kavram istişhâd, burhân ve bir şeyin özelliklerini kapsayan gibi geniş bir anlam ifade eder.⁴⁶⁷ Bir ifadeye veya bir görüşe istişhâd olarak sunulan ifadeler ve sözlere ise şâhid denilir.⁴⁶⁸

3.2.1. İstişhâd Unsurları

Dilciler, istişhâd yaparken *Kur’ân-ı Kerim*, Hadis, Arap Şiir ve Nesri ile bazı Arap kabilelerin kullandıkları söz/dil varlığını kullanmışlardır.⁴⁶⁹ Bu noktada bu unsurların istişhâd değerleri ve istişhâd olmadaki rollerine kısaca bakmak faydalı olacaktır.

3.2.1.1. Kur’ân-ı Kerîm

Kur’ân-ı Kerim âyetleriyle dil kurallarını tespit etmek ve delillendirmek, dilbilimcilerin en çok başvurduğu yöntemlerdendir. *Kur’ân-ı Kerim* ile delil getirmek icma ile sabit bir olgu olmuştur.⁴⁷⁰ Suyûtî’nin ifade ettiğine göre; âlimlerin icmasıyla mütevatir kıraatlerin yanında kıyâs-ı ma’rûf’a muhalif olmadığı sürece şâz ve âhâd kıraatler ile de istişhâd getirilebilir. Bu görüşün sınırını aşan Suyûtî, bazen her ne kadar kendisince kıyâs yapılması doğru olmayıp, kıyâs-ı ma’rufa aykırı olsa da yine şâz kıraat ile istişhâd edilebilir görüşünü dile getirmiştir. Müttekaddimûn âlimlerinden bir kısım

⁴⁶⁴ İmîl Bedî’ Ya’kûb ve Mîşâl ‘Âsî, *el-Mu’cemu’l-Mufasssal fi’l-Luğa ve’l-Edeb*, “ihticâc”, md., I, 47.

⁴⁶⁵ Muhammed ‘İyd, *el-İstişhâd ve’l-İhticâc bi’l-Luğa*, 86.

⁴⁶⁶ Curcânî, *Mu’cemu’t-Ta’rifât*, “istidlâl”, md., 18; İmîl Bedî’ Ya’kûb ve Mîşâl ‘Âsî *el-Mu’cemu’l-Mufasssal fi’l-Luğa ve’l-Edeb*, “istidlâl”, md., I: 87.

⁴⁶⁷ Lebdî, *Mu’cemu’l-Mustalahati’n-Nahviyye ve’s-Sarfıyye*, “istidlâl”, md., 83- 84.

⁴⁶⁸ Lebdî, *Mu’cemu’l-Mustalahati’n-Nahviyye ve’s-Sarfıyye*, “şâhid”, md., 119.

⁴⁶⁹ Bkz. İmîl Bedî’ Ya’kûb ve Mîşâl ‘Âsî, *el-Mu’cemu’l-Mufasssal fi’l-Luğa ve’l-Edeb*, “ihticâc”, md., I: 47-48.

⁴⁷⁰ Sa’îd el-Afgânî, *Fî Usûli’n-Nahv* (Beyrût: el-Mektebu’l-İslâmî, 1987), 28.

nahivciler, Âsım, Hamza, ve İbn ‘Amr gibi kurrânın kıraatlarını eleştirmişlerdir. Buna karşın Suyûtî, bu kurrânın kıraatlarının sahih mütevatir isnadlar ile sabit olmasından ötürü mezkûr nahivcilerin görüşüne katılmamıştır. İbn Mâlik’in de aralarında bulunduğu bazı müteahhirûn âlimlerin de bu görüşte olduklarını ifade etmiştir.⁴⁷¹

Şâz kıraatlerin kullanımı hususunda Basra ve Kûfe Ekolleri birbirinden farklı yol izlemişlerdir. Basra Ekolü, kendi metotlarına ters düşen kırâatleri istişhâd olarak kullanmayı uygun görmezken, Kûfe Ekolü bu hususta daha esnek davranarak kırâatleri mümkün derecede delil olarak kullanmıştır. Bu esneklik, *Kırâat-i Seb’ a*’dan olsun ya da olmasın Arap diline/kelâmına mutabık ibarelerin istişhâda ve dilde hüccet göstermeye uygun olması olarak özetlenebilir. Arap diline/kelâmına uyumlu olmaması durumunda da istişhâd ve hüccet olarak kullanmak caiz görülmüştür.⁴⁷² Ancak bu, bütün Basra Mektebi bilginlerinin kırâatleri mutlak anlamda kabul etmedikleri ya da Kûfe Mektebi’ne müntesip olan bilginlerin kırâatleri kabul ettikleri anlamına gelmez. Örneğin Basralılardan, el-Ahfeş el-Evsat şâz kırâatler ile istişhâd ettiği olmuştur. Kûfe Ekolü’ne mensup olmasına rağmen el-Kisâî, el-Ferrâ gibi âlimler, kırâatlerin istişhâd olma noktasında temkinli davranarak bazı kırâatleri eleştirip istişhâd olarak kabul etmemiştir.⁴⁷³

Bu ekollerin müteahhir bilginleri de kimi şâz kıraatleri kesin bir şekilde istişhâd olarak kabul etmeyip kimi ise, İbn Cinnî gibi, orta yolu bulmuş; Basra Ekolü’ne meyilli olduğu halde ne kırâatleri tamamen reddetmiş ne de tamamen kabul etmiş, yer yer kırâatleri hatalı bularak ayıplamıştır.⁴⁷⁴

Zemahşerî de her kıraatı doğru olarak kabul etmeyen bilginler arasındadır. Zemahşerî *el-Keşşâf* adlı eserinde farklı kıraatlerden bahsederek yer yer kırâatleri

⁴⁷¹ Suyûtî, *el-İktirâh*, 39-40; Afgânî, *Fî Usûli’n-Nahv*, 29. Mütevatir kıraât: “*senedin başından sonuna kadar yalan söylemesi mümkün olmayan bir topluluğun naklettiği*” kıraâttir. Yedi Kıraât olarak da bilinen ve Nâfî, İbn Kesîr, Ebû ‘Amr b. ‘Alâ, İbn ‘Âmir, Âsım, İbn Hamza ve el-Kisâî’nin icra ettikleri kıraâtlere de denir. Yukarda isimleri geçen kurrâlara ilave edilen Ebû Ca’fer, Ya’kûb ve Halef’in kıraâtlarına kıraât-i ‘aşere denir. Âhâd Kıraât ise; senedinde sıkıntı olmamasına rağmen, Osmân hattıyla ya da Arapça ile uyumlu olmayan yahut meşhur derecesine ulaşmamış kıraât çeşididir. Bu kıraât dışında kalan meşhur olmayan ve senedinde sıkıntı görülen kıraâtlere de şâz kıraât denir. Bkz. Ebu’l-Kâsım Muhammed b. Ahmed b. Cuzey el-Kelbî, *et-Teshîl li ‘Ulûmi’t-Tenzîl*, tsh. Muhammed Sâlim Hâşim (Beyrût: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1995), I: 16; Suyûtî, *el-İtkân*, 166-167; Muhammed Abdulazîm ez-Zurkânî, *Menâhilu’l-‘İrfân fi ‘Ulûmi’l-Kur’ân*, thk. ve haz.: Fevâz Ahmed (Beyrût: Dâru’l-Kitâbi’l-‘Arabî, 1995) I: 373-374; Muhammed Fârûk en-Nebhân, *el-Medhal Îlâ ‘Ulûmi’l-Kur’âni’l-Kerîm* (Hâleb: Dâru ‘Âlemi’l-Kur’ân, 2005), 199-200.

⁴⁷² Geniş bilgi için bkz. Hadîce el-Hadîsî, *eş-Şâhid ve Usûlu’n-Nahv fi Kitâbi Sibeveyhi* (Kuveyt: Câmî’atu’l-Kuveyt, 1974), 47-48.

⁴⁷³ Dayf, *el-Medârisu’n-Nahviyye*, 157,158; Abdulazîz Ali Mutlek ed-Duleymî, “Dirâsâtu’n-Nahviyye ve’l-Luğaviyye fi Bahri’l-Muhîr” (Doktora Tezi, Câmî’atu Beğdâd, 1992), 80, 81.

⁴⁷⁴ Hadîsî, *eş-Şâhid ve Usûlu’n-Nahv fi Kitâbi Sibeveyhi*, 48,49.

eleştirmiştir.⁴⁷⁵ Eleştirdiği kurrâ'nın arasında Ebû 'Îmrân Abdullah b. 'Âmir b. Yezîd el-Yahsubî (ö.118/736) gibi Yedi Kurrâ'dan olanların kıraâtleri olduğu gibi⁴⁷⁶ şâz olarak nitelendirilen Ebû Hafs Ömer b. Abdurrahman b. Muhaysin es-Sehmî (ö. 123/741) ve Eyyûb es-Sicistanî/es-Suğteyânî(ö. 131/748) gibi kurrâ'nın kıraâtlerinden gramer açısından delil getirdiği görülmektedir.⁴⁷⁷ Gerek Zemahşerî'nin kıraatleri değerlendirme kriterleri gerekse hangi kıraâtleri neden delil olarak kabul edip hangilerini kabul etmediği gibi hususlar, çalışmamızın kapsamı dışında kaldığı için bu konuda ayrıntılı bilgiye ihtiyaç duyulmamıştır.⁴⁷⁸ Kesin olan şudur ki Zemahşerî, kıraât farklılıklarına *el-Keşşâf* adlı eserinde çokça yer vermiş, tercih ettiği ya da tenkit ettiği kıraâtler de olmuştur. Ancak *el-Unmuzec*'de böyle bir durumun varlığından bahsetmemiz mümkün değildir. Buna rağmen Zemahşerî'nin kıraât konusundaki görüşünü el-Husûsi, *el-Unmuzec*'e yazdığı *Şerh 'Umdeti's-Sirrî 'alâ Unmuzeci'z-Zemahşerî* isimli eserinde ele almıştır.

Şârih, muzâf ve muzâf-ı ileyh konusunu şerh ederken mazaf ve muzâf-ı ileyh'in arasında mef'l-û bihi'nin *fâsil* olarak gelmesinin Kûfeliler ve İbni Malik'e göre câiz olduğunu naklettikten sonra İbn 'Âmir'in { قَتْلُ أَوْلَادِهِمْ شُرَكَائِهِمْ } şeklindeki kıraâtini örnek vermiştir. Zemahşerî'nin bu kıraâti eleştirdiğini, eleştirisinin ise yerinde olmadığını zikreden şârih, Ebu'l-'İrfân Muhammed b. Alî es-Sabbân'ın (ö. 1206/1792) da bu hususta Zemahşerî'yi tenkit ettiğini ifade etmiştir. Es-Sabbân'ın eleştirisi, bu kıraatin tevatür yoluyla sabit olduğu, dolayısıyla Zemahşerî'nin bu tenkidi yerinde olmadığı ve itibarsız olduğu yönündedir.

Şârih, Zemahşerî'nin yeri gelince mütevatir kıraatleri dahi reddettiğini ve bu hususta inatla yer yer kıraât-i seb'a'dan bazı kurrâyı eleştirdiğini ve onları istişhâd kaynağı olarak uygun görmediğini ifade etmiştir. Bunun sebebini ise Zemahşerî'nin bütün kıraatları âhâd kabul etmesinden ötürü olduğunu söylemiştir.⁴⁷⁹

⁴⁷⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hakâ'ik Ğavâmidî't-Tenzîl* (Beyrût: Dâru'l-Kitabi'l-'Arabî, 1986), I, 47, 291, 330; II, 444, 552.

⁴⁷⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II, 70; Alî el-Keylânî, "İhticâcu'z-Zemahşerî bi'l-Kıraât fi Tefsîri'l-Keşşâf" (Yüksek Lisans Tezi, Câmi'atu'l-Murakkab, 2007), 73-76.

⁴⁷⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I: 17; II, 195; Keylânî, "İhticâcu'z-Zemahşerî bi'l-Kıraât fi Tefsîri'l-Keşşâf", 82, 83.

⁴⁷⁸ Geniş. Bilgi için bkz. Mustafa Kılıç, "Zemahşerî'nin Kıraâtleri Kabul Şartları", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 48 (2015): 149-184; Abdurrahman Çetin, "Kur'an Kıraâtlarına Yönelik Oryantalist Yaklaşımlar", *Marife*, sy. 3 (2002): 95-96.

⁴⁷⁹ Husûsi, *'Umdetu's-Sirrî*, 54. Şârih aynı eleştiriyi master'ın amel etme konusunda da ele almıştır. Husûsi, *'Umdetu's-Sirrî*, 107.

Unmûzec'in şerhlerine bakıldığında Zemahşerî'nin almadığı kıraât farklılıklarını yer yer kullandığı görülür. Kıraât farklılıklarından bütün şârihler istifade etmezlerse de el-Mekkî, el-Berde'î, Mustârî, 'Asker, el-Husûsî, kıraat farklılıklarından yararlanmışlardır. el-Erdebîlî, Zeynu'l-'Arab ve eş-Şâzelî ise kıraat farklılıklarını önemsememişlerdir.

Kıraat farklılıklarına değinen şerhlere sırayla baktığımızda Diyâ'uddîn el-Mekkî, kısmen kıraat farklılığından bahsetmiş kimi zaman o kıraati icra eden kişinin ismini vermeden gramer açısından farklı vecihleri de zikretmiştir.⁴⁸⁰ Çok nadir olsa da kıraâtı icrâ eden Hz. Peygamber, Hz. Ömer, Abdullâh b. Mes'ûd gibi isimleri zikretmiştir.⁴⁸¹ Mecrûrun, ma'tuf-u 'aleyh olması durumuna örnek getirilen ve aralarında Ebû 'Umâre Hâmza b. Habîb b. 'Umâre ez-Zeyyât el-Kûfî (ö. 156/773)'nin de bulunduğu bazı kurrânın {واتقوا الله الذي تساءلون به والأرحام} şeklindeki kıraatleri, hem Basrâ ekolü hem de Kûfe ekolü eleştirmiştir.⁴⁸² Bu okuyuş şârih tarafından eleştiri mahiyetinde tekrar edilmiştir.⁴⁸³

el-Berde'î, çok az olsa da kıraât farklılıkları dillendirmiş, genel olarak kurrâ adı vermeyen şârih,⁴⁸⁴ el-Mekkî'nin de bahsettiği Hz. Ömer ve İbn Mes'ûd'un kıraatlerinden bahsederek, Hz. Ömer ve İbn Mes'ûd'un isimlerini vererek belirtmiştir.⁴⁸⁵ el-Mostârî'nin şerhinde ise yararlandığı farklı kıraâtlerin kimin tarafından icrâ edildiğini belirtmediği yerler olmuştur.⁴⁸⁶ Ancak Hz. Peygamber'in⁴⁸⁷ ve yukarda bahsi geçen Hamza'nın kıraati ele alınırken bizzat Hamza ismini zikretmiştir.⁴⁸⁸ 'Asker ise Mücâhid'in ismini verdiği gibi⁴⁸⁹ kimi zaman da isim vermeden kıraat farklılıklarından yararlanmışır.⁴⁹⁰ 'Asker, isim vermeden şâz olarak nitelendirdiği kıraâtlerden de bahsetmiştir. Şâz olarak nitelendirdiği yerlerde açık bir şekilde ifade etmese de şâz

⁴⁸⁰ Mekkî, *Kifâyetu'n-Nahv*, 90, 111, 123, 167, 170.

⁴⁸¹ Mekkî, *Kifâyetu'n-Nahv*, 173, 218.

⁴⁸² Geniş bilgi için bkz. Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâil en-Nahhâs, *Îrâbu'l-Kur'an*, haz.: Hâlid el-Alî (Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 2008), I, 169-170.

⁴⁸³ Mecrûr olan bir öğeye atıf harfi vasıtasıyla o öğeye başka bir kelime irâb ve mana olarak bağlanmak istendiğinde, "مررت به و يزيد" örneğinde olduğu gibi harf-i cerin tekrar edilmesi gerektiğini nakleden şârih, "واتقوا الله الذي تساءلون به والأرحام" âyeti yazdığımız şekilde okuyan kurrâların okuyuşları kuvvetli bir kıraât şekli olmadığını nakletmiştir. Mekkî, *Kifâyetu'n-Nahv*, 104.

⁴⁸⁴ Berde'î, *Hadâ'iku'd-Dakâ'ik*, 181,213, 295.

⁴⁸⁵ Berde'î, *Hadâ'iku'd-Dakâ'ik*, 311.

⁴⁸⁶ Mostârî, *el-Fevâidu'l-'Abdiyye*, 137, 151,152.

⁴⁸⁷ Mostârî, *el-Fevâidu'l-'Abdiyye*, 225.

⁴⁸⁸ el-Mekkî'nin çok ayrıntılı olarak ele almadığı bu hususu el-Mostârî daha derinden incelemiştir. Bkz. Mostârî, *el-Fevâidu'l-'Abdiyye*, 149.

⁴⁸⁹ 'Asker, *el-Feyrûzec*, 98.

⁴⁹⁰ 'Asker, *el-Feyrûzec*, 102, 128.

kıraâtle istiṣhâd edilebilir düşüncesinde olduğu ifadelerinden anlaşılmaktadır.⁴⁹¹ Son olarak el-Husûsî ise; kimi zaman okuyucusunun kim olduğunu belirtmeden kıraâtleri şerhinde kullanmış,⁴⁹² kimi zaman ise, Nâfi', İbn Zekvân, Eyyûb es-Sicistânî, 'Amr b. 'Ubeyd gibi isim belirtmiştir.⁴⁹³ İsim belirtmeyip yedi kurrânın ya da on kurrânın kıraâtlerine işaret ederek meşhûr kıraâtlardan istifade ettiğini de bildirmektedir.⁴⁹⁴ El-Husûsî, kıyasa mugayir gördüğü ve şâz olduğunu ifade ettiği kıraatleri icrâ edenin ismini vermeden ele aldığı gibi, mezkûr özellikleri taşıdığını ifade edip İbn Cemâz, 'İkrime, 'İsâ gibi kurrânın isimlerini zikrederek ele aldığı kıraatler de olmuştur. Şârihin ifadelerine bakıldığında; şâz kıraatlerin istiṣhâd olarak kullanılması, zaif bir dayanak olarak gördüğü anlaşılmaktadır.⁴⁹⁵

İsimlerini zikrettiğimiz bu şârihlerin kıraât farklılıklarını zikretmedeki metotları genelde o kıraâti tercih ettikleri için değil, sadece gramatik farklılıkların da olduğunu göstermek için olmuştur. Bu kıraatler arasında şâz kıraât olarak nitelendirilen bir kıraâtin *el-Unmûzec*'in şârihlerinden el-Mekkî tarafından nakledildiğini görmekteyiz. Nitekim el-Mekkî, "أي" den bahsederken bu ifadenin *Kur'ân-ı Kerîm*'deki kullanımına {و ما تدري نفس بأي أرض تموت} âyetini istiṣhâd olarak getirmiştir. Bu âyette geçen "بأي" ifadesinin bir kıraâtta "بأية" şeklinde okunduğunu söylemiş ve herhangi bir yorum yapmamıştır.⁴⁹⁶ Ubey b. Ka'b tarafından icrâ edilen bu kıraat, şâz olarak değerlendirilmektedir.⁴⁹⁷ Bunun yanısıra yukarda da bahsettiğimiz gibi el-Husûsî'nin şerhinde tespit ettiğimiz kadarıyla da birkaç yerde şâz kıraâtlarin varlığından bahsetmektedir. el-Husûsî'nin el-Mekkî'den farkı, bizzat o kıraatin şâz olduğunu ifade etmiş olmasıdır.

Burada sormamız gereken soru şârihler, âyetlerin istiṣhâdında *Unmûzec*'e nasıl bir katkı sunmuşlardır sorusudur. *Unmûzec*'e baktığımızda Zemahşerî, sadece, mübtedanın hazfı, nidâ harfinin hazfı, muzâfın hazfı, bedel, esmau'l-ef'al, muzari fiilin "أن" (en)'den sonra mansûb geldiği yerlerden birinde övgü bildiren "نعم" (ni'me) fiilin kullanımıyla ilgili bir hususta, nefiy eden "لا" (lâ) konusunda, bağlaç durumunda gelen harflerin konusunda, mastar anlamını ifade eden "ما" (mâ) harfinin işlendiği yerde

⁴⁹¹ 'Asker, *el-Feyrûzec*, 99, 106.

⁴⁹² Husûsî, *'Umdetu's-Sirrî*, 45.

⁴⁹³ Husûsî, *'Umdetu's-Sirrî*, 159, 188.

⁴⁹⁴ Husûsî, *'Umdetu's-Sirrî*, 134, 165.

⁴⁹⁵ Bkz. Husûsî, *'Umdetu's-Sirrî*, 54, 184.

⁴⁹⁶ Mekkî, *Kifâyetu'n-Nahv*, 90.

⁴⁹⁷ Bkz. Talha b. Muhammed b. Tevfik b. Mollâ Hüseyin, "Menhecu İmâm Beğevî fi 'Arzi'l-Kıraât" (Doktora Tezi, Câmî'atu Ummu'l-Kurâ, 2001), 596-597.

âyetler istişhâd olarak kullanmış ve bununla sınırlı kalmıştır. Bu durumda sadece 14 âyet kullanılmıştır.⁴⁹⁸ Buradan da birçok nahiv kurallının kaynağının gösterilmesi için âyetlerin kullanılmadığı görülmektedir. Bu bir açıdan bakıldığında eksiklik olarak görülebilir. Bize göre bu denli kısa bir metnin gayesine bakıldığında eksiklik olarak görülmemelidir. Ancak şerhlerin konu bütünlüğünü koruma isteği ve ayrıntılı bilgi verme özellikleri çerçevesinden bakıldığında, konularının birçoğunun âyetlere isnâd edilerek anlatılması şerhlerin metne katkısı olarak görülmelidir. Şerhlerde kullanılan âyetleri istişhâd şeklinde ilk olarak *Unmûzec* şârihleri kullanmamışlardır. Zira *el-Unmûzec*'in şerhlerinde istişhâd olarak kullanılan âyetlere bakıldığında kendilerinden önceki âlimlerce çokça bu örneklerin kullandığı görülecektir. Bu durum şiir, hadis ve Arap kelamı için de geçerlidir.

Unmumuzec'in şerhlerine baktığımızda âyetlerin istişhâd olarak kullanımı oldukça fazladır. Yaklaşık olarak el-Mekkî eserinde, 526, Erdebîlî 40, Zeynu'l-'Arab 110, Berde'î 144, Şâzelî 30, Mostârî 204, 'Asker 185, el-Husûsî 389 yerde âyet ile istişhâd yapmışlardır.

3.2.1.2. Hadis

Hiz. Peygamber'in fasih ve beliğ konuşması, dilde hata yapmayacak özelliğe sahip olduğu, İslâm bilginlerin hemfikir olduğu bir husustur. Buna bağlı olarak Kur'ân-ı Kerim'den sonra en fasih olma özelliğine sahip kişilerden biri olan Hiz. Peygamber'in ifadeleri, dilde istişhâd olarak tereddütsüz kullanılması da doğal bir olgu olurdu. Ancak hadisler ile istişhâd yapılıp yapılmayacağına dair tartışmalar olmuştur.⁴⁹⁹ Lafzî olarak rivayet edilen hadislerden istişhâd getirilmesinde bir sakınca bulunmazken, mana bakımından rivayet edilen hadisler sakıncalı görülmüştür. Zira lafzî rivayetler çok az olmuş, rivayetlerin ekseriyeti mana bakımından olmuştur. Hadis tedvininden önce Arap olmayanlar ile müvelledûn kişilerin rivayetleri aktarılırken lafızların yerlerini değiştirmeleri, kendi ifadeleriyle rivayet yapmaları eksik-fazla, takdîm-tehîr gibi değişikliklerle rivayet etmeleri sonucunu doğurmuş ve aynı hadis farklı versiyonlarla rivayet edilmiştir. Bu da bütün dilciler tarafından kabul edilebilir olması noktasında mutlak anlamda hadisin istişhâd malzemesi olarak kullanılmasını problemlî hâle

⁴⁹⁸ Bkz. Zemahşerî, *el-Unmûzec*, 17, 18, 20, 21, 26, 29, 31, 33.

⁴⁹⁹ Muhammed Sâlih Şerîf 'Askerî, "el-İstişhâd bi'l-Hadisi'n-Nebevî eş-Şerîf 'İnde'l-Luğaviyyîn", *Âfâku'l-Hadâreti'l-İslâmiyye*, sy. 2 (2010): 101.

getirmiştir. Bundan ötürü güvensizlik sorunu olduğu için gerek Basra Dil Ekolü'nün önde gelen simaları gerekse Kûfe Ekolü'nün önde gelenlerinin yanı sıra müteahhirûn Arap dil bilimcilerin çoğu da hadis ile istişhâd getirmekten sakınmışlardır.⁵⁰⁰ Ancak hadis ile istişhâdda bulunan dil bilimcilerin sayısı da oldukça fazladır. Zemahşerî, Ebu'l-Hasan b. Harûf Alî b. Muhammed b. Alî el-Hadramî el-Endelusî, Ebû Abdullâh Cemâluddîn Muhammed b. Abdullâh İbn Mâlik et-Tâî, Muhammed b. Hasan er-Radî el-Esterâbâdî ve İbn Hişâm gibi âlimler, hadis ile çok sayıda istişhâdda bulunanlar arasındadır.⁵⁰¹

Hadisin istişhâdında orta yolu izleyen Ebû İshâk İbrâhîm b. Musâ eş-Şâtîbî (ö. 790/1388) ise; hadis lafızlarının nakil esnasında önem gösterilmiş rivayetlerden istişhâd getirilebilmesini doğru bulmuş ancak lafızları ihmal edilen rivayetlerden istişhâd getirilmesini uygun görmemiştir. Eş-Şâtîbî'ye göre hadis, râvinin rivayetinde önem verdiği gaye bakımından iki kısımdan oluşmaktadır. Birincisi, rivayetteki lafızların korunmasını sağlanan rivayet ikincisi ise râvinin manaya odaklanıp lafzı önemsemediği rivayettir. Lafzına önem gösterilen ve olduğu gibi korunan hadis ile dilcilerin istişhâd olarak kullanımlarının mevcut olduğunu, manaya odaklanıp lafızları önemsemeyen râvilerin rivayetlerinin ise istişhâd konusu olmadığını ifade etmiştir.⁵⁰²

Hadis ile istişhâd yapılmamasını ön görenlerin temelde iki unsuru vurgulamışlardır. Bunlardan birincisi, râvilerin mana ile rivayetleri caiz görmeleridir. Buna bağlı olarak tek bir konu hakkında birden çok farklı lafızlarla rivayetin ulaşması, Hz. Peygamber'in bu lafızların hepsini aynı anda kullanma durumunu geçerli kılamaz. Dolayısıyla mana bakımından aynı; fakat lafız itibarıyla farklı olmaları bu lafızların kat'î bir şekilde Hz. Peygamber'e ait olmasının ispatı değildir. Bunun neticesinde hadis ile istişhâd etmeye rağbet edilmemiştir. İkinci sebep ise Arap olmayan râvilerin rivayetlerinde *lahn* bulunmasıdır. Arap olmayan râviler, Fasih Arapça veya Arap Dilbilgisini tam olarak bilmemelerinden ötürü lafız ve gramer hataları yapmışlardır. Bu sebeplerden dolayı rivayetlerinde hatalar bulunmuş, bu rivayetlerle istişhâd getirmek uygun görülmemiştir.⁵⁰³

Hadis istişhâdına önem veren Zemahşerî, *el-Unmûzec*'de herhangi bir hadisi kullanmadığı görülmüştür. Ancak Muhammed Sâlih Şerîf 'Askerî'nin de ifade ettiği

⁵⁰⁰ Suyûtî, *el-İktirâh*, 43.

⁵⁰¹ 'Askerî, "el-İstişhâd bi'l-Hadisi'n-Nebevî eş-Şerîf 'İnde'l-Luğaviyyîn", 101-102.

⁵⁰² Abdulkâdir b. Ömer el-Bağdâdî, *Hizânetu'l-Edeb ve Lubbu Lubâbi Lisâni'l-'Arab*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn (Kâhire: Mektebetu'l-Hâneci, 1997), I, 12-13.

⁵⁰³ Bkz. Suyûtî, *el-İktirâh*, 44.

gibi bazı eserlerinde birçok hadis ile istişhâd etmiştir. Özellikle *Şerhu'l-Fasîh* eserinde 181 tane hadisi istişhâd olarak kullanmıştır⁵⁰⁴. *el-Unmuzec*'in şârihlerine baktığımızda el-Mekkî 13, el-Berde'î 6, Zeynu'l-'Arab 2, el-Mostârî 7, 'Asker 7, el-Husûsî 19 yerde hadis ile istişhâdda bulunmuşlardır. el-Erdebîlî ve eş-Şâzelî'nin hadis kullanımlarını tespit edilememiştir.

Bu tabloya bakıldığında şârihlerin birçoğu hadisin istişhâd konusundaki ihtilafı konumuna rağmen hadisi eserlerinde kullanmışlardır. Ancak en çok hadisi istişhâd olarak getiren şarihte bu sayı 19'dur ve bu da şarihlerin istişhâda çok rağbet etmediklerini göstermektedir.

3.2.1.3. Arap Kelâmı

Âyet ve Hadis dışında istişhâd olarak kullanılan diğer bir unsur da Arap Nesri ve Nazmıdır. Şiirin dilde istişhâd olarak kullanımı oldukça yaygınken, düz yazı şiir kadar etkin olmamıştır.

3.2.1.3.1 Şiir

Âlimler, şiirle istişhâd yapılmasını mutlak anlamda kabul etmiş değillerdir. Buna binâen şiir, istişhâd malzemesi olup olmama hususunda dört kategoride incelenmiştir.

1. Câhiliyyûn: İslam öncesi İmru'u'l-Kays ve el-A'sâ gibi Cahiliyye Dönemi'ne ait şairler, birinci tabaka şairleri olarak kabul edilirler. Bu tabakan şairlerinin şiirleri - âlimlerin icmâsıyla- istişhâd olarak kullanılmıştır.⁵⁰⁵

2. Muhadramûn: Lebîd b. Rebî'a, Hassân b. Sâbit gibi hem Cahiliyye hem de İslâmî dönemi görmüş şairlerin oluşturduğu akımdır. Bu akımın da şiirleriyle istişhâd yapmak icmâ ile kabul edilmiştir.⁵⁰⁶

3. Mütেকaddimûn: Sadr-ı İslam'da yaşayıp *İslâmiyyûn* adını da alan, Cerîr, el-Ferzâk gibi şairlerin içinde bulunduğu guruptur. Bu guruptakilerin şiirleriyle istişhâd yapma konusunda icmâ sağlanmazsa da bazı âlimler bunların şiirleriyle istişhâdı doğru

⁵⁰⁴ 'Askerî, "el-İstişhâd bi'l-Hadisi'n-Nebevî eş-Şerîf 'İnde'l-Luğaviyyîn," 101. Ayrıca bkz. Cemalüddîn ez-Zeyle'î, *Kitâbu Tahrîci'l-Ehâdis ve'l-Âsâr el-Vâki'a fi'l-Keşşâf li'l-Zemahşeri*, thk. Alî 'Umer Bâdahdah (Doktora Tezi, Câmî'atu Ummu'l-Kurâ, h. 1417), I, 411.

⁵⁰⁵ Abdulkâdir el-Bağdâdî, *Hizânetu'l-Edeb*, I, 5.

⁵⁰⁶ Abdulkâdir el-Bağdâdî, *Hizânetu'l-Edeb*, I, 6.

bulmuşlardır.⁵⁰⁷ Bu üç tabakanın bulunduğu döneme “ihticâc dönemi” denilmiş, bu dönemin h. II. Asrın ortasında vefat eden İbrahim b. Herme (ö. 150/767) ile son bulunduğu zikredilmiştir.⁵⁰⁸

4. Muvelledûn: *el-Muhdesûn* diye de bilinen ve zamansal olarak yukarıda zikredilen ilk üç guruptan sonra gelen şairlere verilen addır. Bunların şiirleriyle mutlak anlamda istişhâd yapılmayacağı vurgulanmıştır. Bu akımdan olup güvenilir olanlardan istişhâd getirilebileceği düşüncesine sahip olup istişhâdlarını kabul eden Zemahşerî, *el-Keşşâf*'ta bu akımın şâirlerinden olan, Ebû Temmâm Habîb b. Evs et-Tâî'nin (ö. 231/846) şiirleriyle istişhâd yapmış, bu şâiri Arap âlimlerinden saymış ve Arapçasına güvenmiştir. Her ne kadar *Muhdesûn* akımından olsa da yapmış olduğu rivayetlerinin sağlamlığı gerekçe göstererek şiirleri ile istişhâdın olabileceği vurgulamıştır.⁵⁰⁹ Ancak Zemahşerî'nin bu gerekçesi kabul görmemiştir. Zira kişinin rivayette güvenilir olması, onun *zapt* ve *güven* sorunun olmamasına işarettir. Dilde delil olabilecek sözün kabul edilebilir olması için sahibinin aynı zamanda dilin inceliklerini ve kurallarını da iyi bilmesi gerekir.⁵¹⁰ Arap kelâmı iki amaç için delil olarak sunulmaktadır. Bunlardan birincisi sarf, nahiv ve lügat ilimlerinden oluşan lafza dayalı ve lafızların merkezde olduğu ilimlere kaynaklık etmesi, ikincisi ise manaya dayalı ilimlerden oluşan beyân, bedî' ve me'ânî ilimlerine malzeme oluşturmasıdır. Arap kelamının sarf, nahiv ve lügat iliminde istişhâd olarak kullanılması bu sözün muvelledûn'a ait olmaması şartına bağlanmıştır. Diğer kalan üç ilimde ise Muvelledûn'a ait sözlerden de istişhâd kabul görülmüştür.⁵¹¹

Sonuç itibariyle es-Suyûtî'nin ifadesine göre bu akımın Arap Dilinde delil olması icmâ ile kabul edilmemiştir.⁵¹² Aynı zamanda her ne kadar Kûfe Mektebi, söyleyeni belli olmayan şiirler ile istişhâd getirmiş ise de ancak Abdurrahmân b. Muhammed b. Ebî Sa'îd el-Enbarî, *el-İnsâf fî Mesâ'ili'l-Hilâf Beyne'n-Nahviyyîne'l-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn* adlı eserinde bu tutumunun doğru olmadığını vurgulamaktadır.⁵¹³ Bu durumda kimin söylediği belli olmayan, hangi döneme ait

⁵⁰⁷ Abdulkâdir el-Bağdâdî, *Hizânetu'l-Edeb*, I, 6.

⁵⁰⁸ Suyûtî, *el-İktirâh*, 59; Alî Ebu'l-Mekârim, *Usûlu't-Tefkîri'n-Nahvî* (Kâhire: Dâru Garîb, 2007), 223.

⁵⁰⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 77, 86-87; IV, 236, 822.

⁵¹⁰ Bkz. Suyûtî, *el-İktirâh*, 59; Abdulkâdir el-Bağdâdî, *Hizânetu'l-Edeb*, I, 6-8.

⁵¹¹ Geniş bilgi için bkz. Abdulkâdir el-Bağdâdî, *Hizânetu'l-Edeb*, I, 5; Afgânî, *fî Usûli'n-Nahv*, 16-18.

⁵¹² Suyûtî, *el-İktirâh*, 58.

⁵¹³ Ebu'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. 'Ubeydullâh, el-Enbârî, *el-İnsâf fî Mesâ'ili'l-Hilâf Beyne'n-Nahviyyîne'l-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn* (el-İnsâf mine'l-İnsâf şerhiyle birlikte

olduğu belli olmayan ve Arap Dilinde istişhâd olabilecek güvenilirliğe sahip olmayan ya da Muvelledûn'a ait olması gibi özelliklere sahip şiir veya nesirin istişhâd olarak kabul edilmediği ifade edilmiştir.⁵¹⁴

Yukarda da belirttiğimiz gibi *el-Keşşâf*'ta Zemahşerî, son akımdan dahi şiir istişhâdından yararlanmıştı. Ancak *el-Unmûzec*'de sadece bir tek şiir kullandığını tespit ettik.⁵¹⁵ Bunun yanında şârihler ise bu boşluğu, şerhlerinde birçok şiir istişhâd ederek doldurmuşlardır. el-Mekkî 127, el-Berde'î 98, el-Erdebîlî 5, Zeynu'l-'Arab 18, eş-Şâzelî 8, el-Mostârî 76, 'Asker 168, el-Husûsî 268 civarı şiiri istişhâd olarak kullanmışlardır. Şârihlerin şiirleri istişhâd olarak kullanmaları, metni zenginleştirme yönünde yapılan bir eylemdir ve örnekleri Arap Dili kitaplarında mevcuttur. Zira şerhlerde mevcut olan şiirleri, kendisinden önce kaleme alınmış herhangi bir nahiv kitabında rastlamak mümkündür. Bu durum daha önce de değindiğimiz üzere şârihlerin kullanmış oldukları âyet, hadis ve nesir gibi istişhâd malzemeleri için de söz konusudur. Şârihlerden önce dil konuları bu bağlamda çokça ele alınmıştır. Özellikle dil ekollerin oluşması ve belli bir kimlik kazanmasıyla birlikte bu tür hususlar gelişim sürecine girmiştir. Buna binâen yukarıda da belirttiğimiz gibi; şârihlerin istişhâd olarak sundukları malzemelerin metne daha çok zenginlik kattığını ve metni bütüncül bir yapıya büründürmek yönünde olduğunu söylemek mümkündür.

2.2.1.3.2. Nesir

Arapça'da nesir -şiir kadar olmazsa da⁵¹⁶ istişhâd olarak kullanılmıştır. Şiirde olduğu gibi Cahiliyye müşriklerinin ve Müslümanların fasih sözleri h. II. Asrın yarısına kadar istişhâd olarak kabul edilmiştir.⁵¹⁷ İstişhâd olma hususu Araplarda kabilelere göre farklılık arz eder. Kureyş Kabilesi, Arapların en fasih dil konuşanı olarak kabul edilir. Lafızları en iyi kullanıp telaffuz açısından dile kolay gelebilecek ve duygulara hitap etmekte üstün bir vaziyete sahip kelimeler kullanmışlardır. Bu da onların ifadelerinin dilde kaynaklık edebileceğinin bir göstergesi olmuştur.⁵¹⁸

---

basılmıştır.), şrh. Muhammed Muhyeddîn Abdulmecîd (Mısır: Matba'atu's-Se'ade, 1961), I, 310, 435; Suyûtî, *el-İktirâh*, 59.

⁵¹⁴ Suyûtî, *el-İktirâh*, 59-60; Abdulkâdir el-Bağdâdî, *Hizânetu'l-Edeb*, I, 15.

⁵¹⁵ Zemahşerî, *el-Unmûzec*, 31.

⁵¹⁶ Muhammed Hasan Hasan Cebel, *el-İhticâc bi's-Şi'r fi'l-Luğâ* (Kâhire; Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 1986), 52.

⁵¹⁷ Afgânî, *Fî Usûli'n-Nahv*, 19.

⁵¹⁸ Bkz. Suyûtî, *el-İktirâh*, 47; Cebel, *el-İhticâc bi's-Şi'r fi'l-Luğâ*, 75-76.

Kureyş dışında dile kaynaklık eden Kays, Temîm, Esed, Huzeyl; kısmen de olsa Kinâne ve Tâyyi' gibi kabileler de olmuştur. Bunların dışında Lahm, Cuzâm, Kudâ'a, Gassân, İyâd, Nemir, Huzâ'a, gibi birçok Arap kabileleri coğrafi konumları gereğince Arapça'yı düzgün kullanmayan ya da Arap olmayan milletlere komşu olmaları hasebiyle Arapçalarının bozulma ihtimali düşünülerek dilde kaynak olarak kullanılması uygun görülmemeyen kabilelerdir. Nitekim es-Suyûtî'nin beyanına göre; Lahm, Huzâ'a, Kudâ'a gibi kabilerden alıntı yapan İbn Mâlik, Ebû Hayyân el-Endelusî tarafından *et-Teshîl*'e yazmış olduğu şerhte eleştirilmiş, bu kullanımın nahiv bilginlerinin tercih etmediği bir olgu olduğu söylenmiştir.⁵¹⁹ Dilde hüccet olarak kabul edilen diğer bir unsur da lehçeler olmuştur.⁵²⁰ Hatta Arapçasına güvenilen İmam Şâfi'i gibi âlimlerin sözlerinin de istişhâd olarak kullanılması uygun görülmüştür.⁵²¹

el-Unmuzec'de ise az da olsa mesel, kalıplaşmış Arap sözü, Hicâz ve Benî Temîm gibi kabilelerin söz varlığından yararlanılmıştır. Arapça kalıp ve emsallerden yaklaşık olarak 8 yerde bahsedilmektedir. Sözü geçen iki kabilenin kullanımları ise bir yerde geçmektedir.⁵²² Tespit ettiğimiz kadarıyla yaklaşık olarak, *el-Unmûzec*'in şerhlerinde ise el-Mekkî 5, el-Berde'î 31, el-Erdebîlî 3, Zeynu'l-'Arab 1, eş-Şâzelî 2, el-Mostârî 22, 'Asker 7, el-Husûsî 26 yerde emsal ve kalıplaşmış kelimeler/ ifadeler kullanmışlardır.

Unmûzec'in şerhlerinde bazı Arap kabilelerin dil kullanımına rastlamak mümkündür. Bu kabilerin başta Benî Temîm⁵²³ ve Hicâz⁵²⁴ kabileleri gelmekle birlikte bazı şerhlerde, Huzeyl,⁵²⁵ Esed,⁵²⁶ Tâyyi',⁵²⁷ Bekr b. Vâ'il,⁵²⁸ Kays,⁵²⁹ Rabî'a,⁵³⁰ Necd Ahalisi,⁵³¹ Benî Hanîfe,⁵³² Sakîf⁵³³ gibi kabilelerin kullanımına da yer

⁵¹⁹ Geniş bilgi için bkz. Suyûtî, *el-İktirâh*, 47-48.

⁵²⁰ Geniş bilgi için bkz. Ebu'l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsilî el-Bağdâdî, *el-Hasâ'is*, thk. Muhammed Ali En-Neccâr (Mısır: Vizâretu'l-Evkâf, 2006), II, s. 10; Suyûtî *el-İktirâh*, 145.

⁵²¹ Suyûtî, *el-İktirâh*, 48.

⁵²² Bkz. Zemahşerî, *el-Unmûzec*, 16, 17, 19, 21, 31, 33.

⁵²³ Mekkî, *Kifâyetu'n-Nahv*, 36; Zeynu'l-'Arab, *Şerhu'l-Unmûzec*, vr. 43a; Berde'î, *Hadâ'iku'd-Dakâ'ik*, 73, 334; Mostârî, *el-Fevâ'idu'l-'Abdiyye*, 101, 102, 159; 'Asker, *el-Feyrûzec*, 18, 59, 147; Husûsî, *'Umdetu's-Sirrî*, 26, 46, 49, 67, 74, 150, 156.

⁵²⁴ Mekkî *Kifâyetu'n-Nahv*, 35; Zeynu'l-'Arab, *Şerhu'l-Unmûzec*, vr. 43a; Berde'î, *Hadâ'iku'd-Dakâ'ik*, 73; Mostârî, *el-Fevâ'idu'l-'Abdiyye*, 101, 102, 159; 'Asker, *el-Feyrûzec*, 37, 59; Husûsî, *'Umdetu's-Sirrî*, 26, 45, 49, 67, 74.

⁵²⁵ Mostârî, *Kifâyetu'n-Nahv*, 138, 173; Husûsî, *'Umdetu's-Sirrî*, 86, 120.

⁵²⁶ 'Asker, *el-Feyrûzec*, 147; Husûsî, *'Umdetu's-Sirrî*, 67, 150.

⁵²⁷ 'Asker, *el-Feyrûzec*, 54.

⁵²⁸ Berde'î, *Hadâ'iku'd-Dakâ'ik*, 334, 'Asker, *el-Feyrûzec*, 147; Husûsî, *'Umdetu's-Sirrî*, 150.

⁵²⁹ Husûsî, *'Umdetu's-Sirrî*, 67.

⁵³⁰ Husûsî, *'Umdetu's-Sirrî*, 67.

⁵³¹ Husûsî, *'Umdetu's-Sirrî*, 74.

verdikleri görülmektedir. Şerhlerde geçen bu dil farklılıklarının zikredildiği yerler kısmen aynı konu üzerine cereyan etse de birbirinden farklı konularda da başvuru yerlerin örnekleri mevcuttur. Şârihlerden en çok el-Husûsî, dil farklılıklarından yararlanmıştır.

Kabileler arasında cereyan eden dil farklılıkları üzerinde yorumda bulunan bazı şârihler de olmuştur. el-Berde'î, icmâ ile sabit olan bir kıraât ile kabileler arasındaki dil farklılıkları karşılaştırıldığında meydana gelen ihtilaflarda icmâ ile sabit olan kıraâtin temel alınması yönünde görüş bildirmektedir. Şârihe göre kabilelerin farklı dil kullanımlarına göre *Kur'ân-ı Kerim*'in okunuşu câiz değildir. Aralarında ihtilafın geçtiği Benî Temîm ile Hicazlıların kullanımlarını karşılaştıran Şârih, icmâ ile okunan kıraâta ters düşen Benî Temîm'in kullanımını hatalı bulmuştur.⁵³⁴ Başka bir yerde de el-Husûsî, Benî Temîm ile Hicazlıların arasındaki ihtilaf üzerinde yaptığı açıklamada kıraât-i seb'a'ya uygun olan Hicazlıların kullanımını doğru bulup, icmâ ile icrâ edilen kıraâtin temel alınması gerekliliğine dair işaretle bulunmuştur.⁵³⁵

3.2.2. Şârihlerin İstişâd Yöntemleri

Arap Nahvinde istişâd getirme ve kuralları delillendirme eylemi birden çok amaç için yapılabilir. Buna bağlı olarak istişâd yöntem ve kullanımı farklılık göstermektedir. Bu konuya *el-Unmûzec*'in şerhleri bağlamında baktığımızda; şârihler kimi yerde musannifin vermiş olduğu bilgileri teyit etmek için kimi yerde kendilerinin vermiş oldukları bilgileri teyit etmek için istişâdlara başvurmuşlardır. Bunların yansırı bazen başka şahısların istişâdlarını zikrettiklerini, kimi yerde de şâz kullanımlar için istişâdlar getirdiklerini tespit edilmiştir.

3.2.2.1. Musannifi Teyit Amaçlı İstişâd

Zemahşerî'nin vermiş olduğu bilgileri teyid ve izah için getirilen istişâdlardır. *el-Unmûzec*'in bütün şerhlerinde bu metot birçok konuda görülmektedir. Bu konuları ve bu kullanımın olduğu bütün yerlerini zikretmemiz mümkün olmadığından bu durum bir örnekle açıklanacaktır.

⁵³² Husûsî, *'Umdetu's-Sirrî*, 118.

⁵³³ Husûsî, *'Umdetu's-Sirrî*, 120.

⁵³⁴ Berde'î, *Hadâ'iku'd-Dakâ'ik*, 106-107.

⁵³⁵ Husûsî, *'Umdetu's-Sirrî*, 45-46.

Zemahşerî "إِنَّ" ve kardeşlerinin haberi" konusunu anlatırken "إِنَّ"nin haberi ve mübtedanın haberi arasında bir mukayese yapmaktadır. Dolayısıyla özellik olarak "إِنَّ"nin haberinin mübtedanın haberi gibi olduğunu vurguladıktan sonra "إِنَّ"nin haberinin mübtedanın haberinden ayrıldığı bir hususu da zikretmiştir. Bilindiği üzere mübtedanın haberi mutlak anlamda -zarf olmazsa- mübteda'dan önce gelebilir. Bu özelliğin "إِنَّ"nin haberinde olmadığını, "إِنَّ" ve kardeşlerinin haberleri isimlerinden önce gelebilmesi için bu haberin zarf olması gerektiğini vurgulamıştır. Bu bilginin ardından her herhangi bir istişhâd kullanmamış, sadece örnekler ile açıklamıştır⁵³⁶. Bu bilgiyi şerh eden el-Mostârî ise Zemahşerî'nin kısa bir şekilde ifade ettiği bu farkı daha açık ve net ifade ettikten sonra bu hususta Zemahşerî'nin vermiş olduğu bu bilgiyi teyit ve tespiti için bir âyet ve bir de hadisi istişhâd olarak getirmiştir. Âyet {إِنَّا إِلَيْنَا يَأْتُهُمْ} şeklindedir. Bu ayet "إِنَّ"nin haberi marife ismi zarf olduğunda cevazen isimden önce geldiğinin isbatı için kullanmıştır. Hadis ise "إِنَّ مِنَ الْبَيَانِ لَسِحْرًا" şeklindedir. Bu istişhâdın getiriliş maksadı ise "إِنَّ"nin haberi nekre olup isminin de zarf olduğunda, vücûben bu haberin isimden önce geldiğini vurgulamaktır.⁵³⁷ Şârihin burdaki eylemine baktığımızda birincil olarak Zemahşerî'nin vermiş olduğu bilgiye mesned zikretme olduğu görülmektedir. İkincil olarak ise kısaca ifade edilen bilgiyi açarak "إِنَّ"nin isminin ma'rife-nekre olma olasılığı üzerinde Zemahşerî'nin değinmediği bu ayrıntı da tamamlanmıştır. Bu istişhâdlar, bir yönüyle hem Zemahşerî'nin vermiş olduğu bilgileri hem de şârihin bilgilerini teyit eder.

2.2.2.2. Kendi Bilgilerini Teyit Etmek

Zemahşerî'nin *el-Unmûzec*'e almayıp eksik bıraktığı bilgileri şarihler dile getirip ve yukarıda saydığımız istişhâd malzemelerinin biriyle teyit ve izah etmişlerdir. Şerhlerin bir metni ele alınırken bir görevi de asıl metinde ihmal edilen ya da metni daha çok uzatmamak adına zikredilmeyen bilgileri zikretmektir. Bunu *el-Unmûzec*'in şerhlerini merkeze alarak inleyecek olursak nahiv kaidelerinin bir kısmının *el-Unmûzec*'de zikredilmediği görülmektedir. Bu konuların ya da kuralların *el-Unmûzec*

⁵³⁶ Bkz. Zemahşerî, *el-Unmûzec*, 17.

⁵³⁷ Mostârî, *el-Fevâ'idu'l-'Abdiyye*, 100. Farklı örnekler için bkz. Mekkî, *Kifâyetu'n-Nahv*, 25, 26, 30, 31, 34, 40, 41, 47, 51, 68, 69, 71; Erdebîlî, *Şerhu'l-Unmûzec*, 188; Zeynu'l-'Arab, *Şerhu'l-Unmûzec*, vr. 24b, 28b 42b; Berde'î, *Hadâ'iku'd-Dakâ'ik*, 298, 310, 330; Şâzelî, *el-Fâlûzec*, vr. 29b,48a; Mostârî, *el-Fevâ'idu'l-'Abdiyye*, 136, 144, 219, 240; 'Asker, *el-Feyrûzec*, 41, 106; Husûsî, *'Umdetu's-Sirrî*, 21, 25, 29, 30, 37, 43, 45, 47, 48, 54, 59, 75, 81, 88, 94, 96, 102, 121, 136, 137, 138, 143, 144, 155, 157, 161, 162, 166, 167, 170, 175, 183, 185.

şârihleri tarafından tamamlanmayıp yer yer bu bilgilerin tespit ve teyidi için de şârihler tarafından istişhâd malzemesi olan âyet, şiir vb. unsurlar ile açıklandığı görülmektedir.

Zemahşerî'nin zikretmediği ancak şârihlerin zikrettiği konu ve ayrıntılı kural bilgisi oldukça fazladır. Bu eksiklikleri şârihler, bazen musannifin bir ihmâl sonucundan bazen de verilmeyen bilgilerin kullanım alanlarının düşük olduğundan terk ettiğini, bazen de hiçbir yorum yapmaksızın konunun bütün ayrıntısını vererek gidermişlerdir. Bu konuların hepsini burada zikretmek, çalışmanın kapsamını aşacağından konunun anlaşılması adına sadece bir örnek verilecektir. Zira burada vurgulamak istediğimiz husus, şârihlerin ek bilgi verip bu bilgileri istişhâd ile teyit etmesidir. Ancak şârihler her ne kadar yer yer ek bilgi verseler de bundan, her verdikleri bilgi için istişhâd kullandıkları anlamı çıkarılmamalıdır. Çünkü bazen ek bilgiler verilmiş, ancak istişhâd getirilmemiştir.⁵³⁸

Zemahşerî, *el-Unmûzec*'de muzari fiili cezm eden edatları işlerken bu edatların "من، ما، أي،" anlamını taşıyan "إن" olduklarını birer örnekle ifade etmiş "لم، لما، ل، لا، إن" edatlarını da zikretmiştir.⁵³⁹ Bu mevzuyu şerh eden el-Husûsî ise konuyu, bu edatların ifade ettiği anlamları, âlimlerin ihtilafları gibi ayrıntılı inceledikten sonra, "tenbihât" şeklinde bir başlık açmış; burada bazı ek bilgiler sunmuştur. Burada dört uyarıda bulunan şârih birinci uyarısında musannifin cezm eden edatlarının hepsini zikretmediğini ve zikretmediği edatların, "أيان، أينما، إذا، كيف، لو" olduğunu beyan ederek bu edatların kullanım alanlarını, bu edatların hakkında var olan ihtilaflar gibi ayrıntıların yanında bu lafızların geçtiği örnekleri de zikretmiştir. Bu örneklemeler arasında âyet ve şiirler de vardır. Şârih, "أينما" edatını ele alırken bu edatın geçtiği {أينما تكونوا يدركم الموت} âyetini istişhâd olarak getirmiştir. Şiir istişhâdını kullandığı edat ise, cezm etmesi kesin olmayan nahiv bilginlerince ihtilaflı edatlardan biri olan "إذا" edatıdır. Şârih, bu edatın meşhur görüşe göre şiir hariç cezm etmediğini

⁵³⁸ Şârihlerin ek olarak sunduğu ve genellikle istişhâdlar getirdiği bilgilerin geçtiği bazı örnekler için bkz. Mekkî, *Kifâyetu'n-Nahv*, 26-27, 28, 29, 31, 35, 39, 47, 50, 60, 70, 73, 75, 85, 86, 87, 92, 99, 147, 240; Erdebilî, *Şerhu'l-Unmûzec*, 50, 60, 61, 62, 67, 83, 84, 86, 137, 152, 153, 154, 163, 167, 172, 175, 198, 212, 213; Zeynu'l-'Arab, *Şerhu'l-Unmûzec*, 8b, 9b, 15b, 27a, 44a, 55a, 55b, 63b, 65b, 68b, 85b; Berde'î, *Hadâ'iku'd-Dakâ'ik* 85, 86, 106, 108, 111, 140, 151, 152, 154, 200, 217, 218, 259, 261, 263, 288, 309, 312, 319, 335; Şâzelî, *el-Fâlûzec*, 3a, 3b, 8a, 9a, 15a, 15b, 18a, 18b, 38a, 48a, 49a; Mostârî, *el-Fevâidu'l-'Abdiyye*, 82, 85, 98, 99, 107, 111, 112, 113, 130, 143, 190, 201, 237, 240, 252, 275, 284, 291, 297; 'Asker, *el-Feyrûzec*, 24, 42, 32, 43, 47, 53, 54, 58, 63, 86, 87, 97, 98, 99, 100, 101, 106, 114, 118, 123, 124, 125, 129, 131, 134, 139, 140, 141, 142, 143, 145, 146; Husûsî, *'Umdetu's-Sirrî*, 4, 5, 7, 11, 13, 18, 21, 24, 25, 28, 29, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 40, 41, 43, 44, 48, 49, 50, 52, 55, 58, 64, 65, 67, 72, 73, 74, 75, 77, 78, 85, 87, 91, 98, 114, 115, 116, 117, 119, 122, 124, 126, 130, 132, 137, 147, 148, 149, 163, 164, 166, 171, 173, 176, 182, 183, 184, 189.

⁵³⁹ Zemahşerî, *el-Unmûzec*, 27.

savunmaktadır. Nesirde ise kullanımının çok az olduğunu söyleyen el-Husûsî, bunu ifade etmek için de Arap Şiirinden yararlanmıştı. Bu şiir ise şu şekildedir:

وَإِذَا تُصِيبُكَ خَصَاصَةٌ فَتَحْمَلُ

*Sana fakirlik isabet ettiği vakit tahammül et.*⁵⁴⁰

Şârihin burada izlediği yöntem, metinde zikredilmeyen bilgilerden yola çıkarak bu bilgiler hakkında var olan ihtilafları okuyucuya sunması ve dellillendirmesi şeklindedir.

3.2.2.3. Başka Kişilerin İstîşâdları

Şârihler, bir konu hakkındaki farklı görüş ve izahatını zikrettikten sonra bu şahısların kullanmış olduğu istîşâdları sunmuşlardır.

Örneğin Zemahşerî, istisnâ konusunu işlerken "غير" edatının hükmünün "إلا" dan sonra gelen ismin, yani müstesnanın hükmü gibi olduğunu söyleyip bunu örnekleri ile zikretmiştir. Bu ifadeleri şerh eden 'Asker ise; Zemahşerî'nin vermiş olduğu örnekler ışığında "إلا" dan sonra gelen ismin kullanıldığı cümlenin olumlu, olumsuz ya da bu cümlede müstesnâ minhu'nun zikredilip zikredilmediği durumlarda bu ismin irâbı ve hangi müstesna çeşidine giriyorsa bu durumun bizatihi "غير" için de söz konusu olduğunu örnekler ile açıkladıktan sonra, "غير" hakkında bir not nakletmektedir. Bu notta "غير" kelimesinin mahiyeti ve delâlet ettiği anlam gereğince irâb olarak aslında sıfat olduğunu kaydetmiştir. Bu kullanımın Arap kelâmında çokça rastlandığını zikreden Şârihe göre, asıl olan bu ifadenin sıfat olarak kullanılmasıdır; ancak "إلا" nın nekre-çoğul, sayı bakımından sınırlı olmayan bir ifadeden sonra gelme kaydıyla istisnâ edatı olarak değil de "غير" gibi sıfat olarak kullanıldığı gibi "غير" da "إلا" gibi istisnâlarda kullanılmıştır. Örneğin {لو كان فيهما آلهة إلا الله لفسدتا} ayetinde olduğu gibi. Zira burada "إلا" edatı nekre-çoğul olan ve belli bir sayıya sahip olmayan "آلهة" ifadesinden sonra gelmiş olup burada istisnâ mümkün değilken "إلا" istisnâ edatı olarak

⁵⁴⁰ Yukarda bahsettiğimiz dört uyarıdan sadece birini zikretmekle yetindik; zira burada maksadımız şârih'in bu istîşâd metodunu göstermek olup bütün konulardaki tamamlayıcı açıklamaları değildir. Aksi takdirde şârih'in sadece muzari fili cezm eden edatlar hakkında vermiş olduğu bilgiler sayfalar tutar. Şârih bu konuyu tamamlamak için sadece "tenbihât" başlığını kullanmamış, bunun yanında "fâide", "tenbih" gibi başlıklar da kullanmış; hatta daha geniş bilgiler vermek için "i'lem (bil ki)" şeklinde not düşerek geniş bilgi ve mezhepsel farklılıklar vermiştir. Ayrıca istîşâd olarak âyet ve şiir kullanmıştır. Bunların hepsini burda zikretmemiz aynı şeyin tekrarı gibi olacağından ötürü gerek görmüyoruz. Geniş bilgi için bkz. Husûsî, 'Umdetu's-Sirrî, 123-128.

değil de "غير" anlamında kullanılmıştır. İstisnânın burada mümkün olmamasının sebebini bütün yönleriyle açıklayan Şârih, sonuç olarak burada "إلا"nın istisnâ edatı olarak değil, sadece "غير" anlamını aldığını zikreder. Bu açıklamanın sonunda Sibeveyhi ve çoğu müteâhhirûn âlimlerin görüşünü nakleden Şârih, bu nakilde Sibeveyhi ve bu müteâhhirûn âlimlerin "إلا"nın bir cümlede hem istisnâ edatı hem de sıfat olabilecek görüşünde olduklarını ifade etmiştir. Bunların dayandığı istişhâdın ise aşağıdaki şiir olduğunu ifade eder. Sibeveyhi ve müteahhirûnun bu görüşünü reddedenler ise bu şiir şâz olarak nitelerler.

وَكُلُّ أَخٍ مُفَارِقُهُ أَخُوهُ   لَعَمْرُ أَبِيكَ، إِلَّا الْفَرْقَدَانَ

*Babanın ömrüne yeminler olsun ki Ferkadân (Kutuptaki komşu iki yıldız) hariç her kardeş kardeşinden ayrılacaktır.*⁵⁴¹

Dolayısıyla şârihin zikrettiği bu istişhâd, başka şahısların kendi görüşlerinin üstünlüğünü ve doğruluğunu ispat etmek için başvurdukları istişhâddir. Şârihlerin bu istişhâd metodu, ilk iki metodlarına nispeten daha az olmuştur.⁵⁴²

3.2.2.4. Şâz Kullanımlar İçin Getirilen İstişhadlar

Bu istişhâdlar, bazı kural ve kullanımlarının kıyasa muhalif olduğunu göstermek için ya da şiirde zaruriyât şeklinde sunulan istişhâd örnekleridir. Bu örnekler genelde şiirlerdeki kullanımlarda mevcut olup, nadir de olsa mesellerde de karşımıza çıkmaktadır.

Bu örneklerden cereyan eden yerlerden biri takdirî irâbın olduğu yerdir. Nitekim Zemahşerî, lafzî irâbın söz konusu olmadığı yerde takdirî irâbın mevcut olduğunu zikrettikten sonra, "عصا، سعدى، القاضي" kelimelerini örnek olarak sunmaktadır. İlk iki kelime için takdirî irâb alması hususunda herhangi bir kayıt düşürmezken son kelimenin ref^c ve cer konumundayken irâblarının takdirî olduğunu zikretmektedir.⁵⁴³ Bu kısmı şerh eden el-Berde'î ise; yukardaki kelimelerden ilk ikisini sırasıyla ele alıp bu ve benzeri kelimelerin irâbının zâhirî (açık) olmamasının sebebini açıkladıktan sonra "القاضي" kelimesi üzerine yoğunlaşarak öncelikle bu kelimenin niçin ref^c ve cer

⁵⁴¹ Bkz. 'Asker, *el-Feyrûzec*, 32.

⁵⁴² Bu metodun kullanıldığı bazı istişhâd örnekleri için bkz. Berde'î, *Hadâ'iku'd-Dakâ'ik*, 315; Mostârîf, *el-Fevâ'idu'l-'Abdiyye*, s. 149, 150, 205, 255, 263, 273; 'Asker, *el-Feyrûzec* 19, 98, 99; Husûsî, *'Umdetu's-Sirrî*, 18, 54, 58, 85, 142, 150, 181, 182, 185.

⁵⁴³ Zemahşerî, *el-Unmûzec*, 16.

durumunda irâbının takdirî, nasb durumunda ise lafzî olduğunu gerekçesiyle birlikte zikreder. el-Berde'î'nin açıklamalarına bakıldığında "القاضي" ve sonu "ي" ile biten (mankûs) isimlerin, "جاءني القاضي ومررت بالقاضي" örneklerinde olduğu gibi ref' ve cer konumdayken sondaki "ي" harfî sâkin olup irâb alameti olan damme ve kesra okunmaz. Zira bu iki hareke de i'lâl kuralı gereğince "ي" harfine ağır gelirler. Bu ve buna benzer kelimelerin nasb durumu ise, "رأيت القاضي" örneğinde olduğu gibi fetha iledir. Bu kullanımın dışındaki herhangi bir kullanım şâz yani kural dışıdır. Şârih, şâz kullanımın olduğu üç ayrı şiiri istişhâd şeklinde zikretmiş ve şâz sebebibini şu şekilde zikretmiştir:

1. Şiir:

فَيَوْمًا يُؤَافِينِ الْهَوَىٰ عَيْرَ {مَاضِي} وَيَوْمًا تَرَىٰ مِنْهُنَّ غَوْلًا تَعُولُ

(Kadınlar) Gün gelir aşka boyun eğerler,
Gün gelir, onların (insanı) yok ettiğini görürsün.

2. Şiir:

فَدَاكَ يَذْهَبُ بِالدُّنْيَا وَلَذَاتِهَا مَوَالِي كَكَبَاشِ الْعُوسِ سَحَاخُ

Efendiler, 'Avs'ın şişman koçları gibi
Neredeyse dünya ve lezeetleriyle gideceklerdi.

3. Şiir:

يَا بَارِي الْقَوْسِ يَا مَنْ لَسْتَ تُحْسِنُهَا

لَا تُفْسِدِ الْقَوْسَ، أَعْطِ الْقَوْسَ بَارِيهَا

وانزل الدار بانيها

Yaya şekil vermeye çalışan

Ve bunu beceremeyen kişi!

Yayı daha fazla bozma!

Onu, ustasına bırak.

Ve evide yapana bırak

Birinci şiirde, "مَاضِي" kelimesinde bulunan "ي" kesralı okunmuştur. Oysa burada "ي" harfine kesra ağır gelmektedir. Dolayısıyla bu kullanım şâz olarak nitelendirilmiştir.

İkinci şiirde, "موالي" kelimesi da dammeli okunmuştur. Şairin böyle okumasının altında yatan sebep şiirin veznidir. Oysa asıl olan kelimedeki "ي" harfine damme verilmeyip kelimeyi takdirî irâbla ifade edilmesidir.

Üçüncü şiire baktığımızda ise bir mesel ile mezcedilmiştir. Bu mesel aslında "أعط القوس باريها" şeklinde okunması gerekirken, bu ifade, mesel olmasına bağlı olarak Araplar tarafından yaygın kullanılmış ve bu kullanımlarda da "ي" harfini sukûn üzerine okumuşlardır.⁵⁴⁴ Sonuç itibarıyla meseleye baktığımızda Şârih, kıyasa muhalif olduğu bilgilerin varlığından haberdar etmek için Arap Şiirinde bu tür istisnâların var olduğunu belirtip bunun da şiirin özünde olan bir olgu olduğuna işaret etmektedir. Biz bu metodu sadece birkaç örnekle ifade ettik. Fakat özellikle şiir istişhâdına çokça yer veren birçok şerhte olduğu gibi; *el-Unmuzec*'in şerhlerinin genelinde de bu metot sıkça kullanılmıştır.⁵⁴⁵

3.3. ŞÂRİHLERİN BİR KONU HAKKINDA ZİKRETTİKLERİ FARKLI GÖRÜŞLER KARŞISINDA TUTUMLARI

Arapça dil ekollerinin birbirinden farklı görüşlerine, âlimlerin görüş farklılıklarına birçok nahiv eserinde rastlanmaktadır. *el-Unmûzec* şârihleri de görüş farklılıklarını şerhlerinde dile getirmişlerdir.

el-Unmûzec şerhlerine bakıldığında özellikle el-Berde'î, Zeynu'l-'Arab, el-Mostârî, 'Asker ve el-Husûsî'nin şerhlerinde bu durum açıkça görülmektedir. el-Mekkî, el-Erdebîlî ve eş-Şâzelî, daha çok metin merkezli bir şerh metodu izledikleri için gerek ihtilaflı konuları zikretmede gerekse bireysel görüş ve tercihlerini belirtmede geri planda kalmışlardır. İhtilafları zikreden şârihler arasında en çok öne çıkan el-Husûsî olmuştur.

Şârihlerin ihtilafları zikretmede takındıkları tavırları başlıca dört kategoride inceleyebiliriz.

Birincisi, sadece bazı görüş ayrılıklarına yer vermeleri şeklindedir. Nitekim el-Mostârî, Basra ve Kûfe Ekolleri arasında cereyan eden, *müfred haberde bir zamirin bulunup bulunmadığı* tartışmasını olduğu gibi zikreder. Ancak herhangi olumlu ya da

⁵⁴⁴ Berde'î, *Hadâ'iku'd-Dakâ'ik*, 42-43.

⁵⁴⁵ Bu metodun uygulandığı bazı örnekler için bkz. Erdebîlî, *Şerhu'l-Unmûzec*, 55; Zeynu'l-'Arab, *Şerhu'l-Unmûzec*, vr. 80b; Berde'î, *Hadâ'iku'd-Dakâ'ik*, 21, 86, 90, 120, 174, 205, 206, 250, 268, 279, 286, 308; Mostârî, *el-Fevâdu'l-'Abdiyye*, 81, 110, 126, 208, 221, 241, 258, 271, 294; 'Asker, *el-Feyrûzec*, s. 32, 52, 64, 65, 68, 99, 103, 105, 128, 132, 142; Husûsî, *'Umdetu's-Sirrî*, 10, 11,16, 17, 23, 48, 87, 95, 100, 104, 109, 111, 119, 122, 123, 145, 154, 166, 187, 188.

olumsuz bir yorumda bulunmamaktadır.⁵⁴⁶ el-Mostârî, ‘Asker, el-Husûsî gibi şarihlerin genelde tercih ettiği yöntemlerden birisi de başkaların tercihlerini zikrederek kendi görüşlerini beyan etmemeleridir.⁵⁴⁷

İkincisi, şarihlerin, verdikleri görüş ayrılıklarından birini tercih etmeleridir. Örneğin el-Berde‘î, beş ismin irâbı üzerinde konuşurken, bu isimlerin irâbının hangi durumlarda hareke ile olduğu, hangi durumda da harfle olduğu bilgisini verdikten sonra gerekli şartları taşıyan *beş ism*’in irâbı hakkında meydana gelen ihtilaflara da değinmiştir. Bunun üzerine öncelikle cumhûrun görüşüne bakıldığında bu isimlerin irâbının âmillerin değişmesine bağlı olarak değişen harflerden ibaret olduğunu nakleden şârih, ikinci bir görüşün de bu isimlerin irâbının bizzat bu harflerin olduğunu nakletmesidir. Üçüncü bir görüş ise bu isimlerin irâbının alâmetlerinin kelimelerin sonundaki lafzî harekeler olmasıdır. Ancak “*bu harekeler kelimelerin ortalarına nakledilmiştir*” denilmektedir. Dördüncü bir görüş ise bu isimlerin irâbının hem lafzî hareke hem de lafzî harf ile olduğu şeklindedir. Sibeveyhi’ye nispet edilen görüşe göre de bu isimlerin irâbı, takdirî hareke ve lafzî harflerden oluştuğu şeklindedir. Bu bilgileri nakleden Şârih, isabetli görüşün birinci görüş olduğunu, ikincisinin de doğrudan uzak olmadığını vurgulamıştır.⁵⁴⁸

Üçüncüsünde şarihler, tercih ettikleri görüşlerinin sıhhatini teyit etmişler ve bu görüşlerin neden doğru olduklarını sebepleriyle birlikte zikretmişlerdir. Örneğin el-Berde‘î, muzâf-ı ileyh’i mecrûr yapan unsurun ne olduğunu işlerken bu hususta farklı görüşlerin olduğunu beyan etmektedir. Bir görüşe göre gizli bir harf-i cerrin olduğunu söyler. İkinci bir görüşe göre ise hem muzâf hem de gizli olan harfin olduğunu söyler. Ancak burada şarih, ilk görüşün doğru olduğunu söylemektedir. Şârih, bu görüşü neden kabul ettiğini şu şekilde temellendirmektedir: Muzâf, harf-i cerr’in yerine geçmesi ve muzâfun ileyhi istemesi gibi etkenlerden dolayı burada muzâf cer eden âmildir.⁵⁴⁹

⁵⁴⁶ Mostârî, *el-Fevâ’idu’l-‘Abdiyye*, 97. Bu metodla aynı olduğunu düşündüğümüz bazı örnekler için bkz. Zeynu’l-‘Arab, *Şerhu’l-Unmûzec* vr. 11a, 14b, 16a, 54a, 64b, 67a, 78b, 85b; Berde‘î, *Hadâ’iku’d-Dakâ’ik*, 17, 87, 121, 122, 124, 211, 217, 218, 272, 328; Mostârî, *el-Fevâdu’l-‘Abdiyye*, 96, 103, 105, 114-115, 195, 207, 216, 217, 224, 274-275; ‘Asker, *el-Feyrûzec*, 15, 32-33, 36, 107, 108, 127; Husûsî, *‘Umdetu’s-Sirrî*, 5, 10, 28, 32, 41, 55, 57, 61, 70, 83, 102, 152, 166, 181,

⁵⁴⁷ Mostârî, *el-Fevâdu’l-‘Abdiyye*, 124-125, 148, 179-180, 193, 215; ‘Asker, *el-Feyrûzec*, 144, Husûsî, *‘Umdetu’s-Sirrî*, 31, 74, 80, 101, 112, 115, 119, 127, 139, 152, 182.

⁵⁴⁸ Berde‘î, *Hadâ’iku’d-Dakâ’ik*, 38-39. Bu metodun benzer örnekleri için bkz. Berde‘î, *Hadâ’iku’d-Dakâ’ik*, 137; ‘Asker, *el-Feyrûzec*, 32-33; Husûsî, *‘Umdetu’s-Sirrî*, 9, 12, 23-24, 32, 61, 110, 132, 173.

⁵⁴⁹ Berde‘î, *Hadâ’iku’d-Dakâ’ik*, 109. Diğer bazı örnekler için bkz. Berde‘î, *Hadâ’iku’d-Dakâ’ik*, 51, 154, 167, 176, 209, 308, 333; Mostârî, *el-Fevâ’idu’l-‘Abdiyye*, 200, 260; ‘Asker, *el-Feyrûzec*, 39; Husûsî, *‘Umdetu’s-Sirrî*, 41, 49, 64.

Dördüncüsünde ise bir konu anlatılırken tek bir şahsın görüşü dile getirilmiş, bu görüşün yanlış olduğu ifade edilmiş; doğru bilginin hangisini olduğu vurgulanmıştır. Örneğin el-Berde'î, "ال" takısı'nı alan bir ismin bu ek atılmadan ya da özel bir isim nekreleştirilmeden muzâf olmayacağı bilgisini verdikten sonra özel bir ismin ma'rifeliği kalsa da muzâf olabileceği bilgisini savunan Radî el-Esterâbâdî'ye ait görüşünü hatalı bulmuştur. Şârihe göre; özel ismin dışındaki ma'rifelerin hangi gerekçeyle müzâf olmadıkları, nasıl sabitse özel bir ismin de bu gerekçeden dolayı muzâf olamaz. Bu gerekçe zail olmadıkça müzâf olmama durumları devam edecektir.⁵⁵⁰

Nâdiren olsa da bazı şerhlerde gördüğümüz bir yöntem de şârihin bir konu hakkında ihtilaflı bilgileri verdikten sora hiçbir görüşü kabul etmemesi ve kendi fikrini serdetmesidir.⁵⁵¹ Bu durum da, şârihlerin ortaya koydukları şerhlerde sadece var olan bilgiler ile yetinmediklerini, doğru bilginin tespiti adına çaba gösterdiklerini ve gelenekte var olan bilgileri körü körüne taklit etmediklerinin bir göstergesidir.

Bize göre şârihlerin bir hususta farklı görüşleri zikretmeleri, bir metni zenginleştirmeleri, farklı bakış açılarını tek metin üzerinde okuyucuya taşınmaları, bir konuya bütüncül bakış açısını kazandırma vb. yararları olmakla birlikte burada değinmemiz gereken hususu şu şekilde özetleyebiliriz. Şârihlerin bu tür görüş farklılıklarını zikretmekle, ana metne muhteva olarak zenginlik sağladıkları gibi isabetli buldukları görüşü neden isabetli gördüklerini, eleştirel olarak baktıkları görüşleri neden tercih etmediklerini sebepleriyle birlikte okuyucuya aktarmaları ilim geleneğinin eleştirel yönünü göstermesi ve okuyucunun zihninde şüphelerin kalmaması adına yapılan önemli adımlardır. Ancak bu şârihler arasında ihtilaflara hemen hemen her konuya yer veren şârihler de olmuştur. el-Husûsî, neredeyse eserin tamamında bir konu hakkında bütün farklı görüşleri zikredip, zaman zaman bir görüş tercihinde bulunmadan konuyu işlemesi, kimi okuyucuyu asıl metinden uzaklaştırıp kafa karışıklığına itebilir. Bu yüzden şerhlerde farklı görüşlerin zikredilmesi her ne kadar belli birikime sahip okuyucunun yararına olmuş olsa dahi Nahiv ilminde cereyan eden ufak tartışmaların bir şerh metninde zikredilmesi, nahiv ilmine yeni başlayan öğrenciler için sakıncalı olabilir. Ancak şerhin hitap ettiği kitleye bakıldığında bu sorun ortadan kalkabilir.

⁵⁵⁰ Berde'î, *Hadâ'iku'd-Dakâ'ik*, 115. Benzer örnekler için bkz. Zeynu'l-'Arab, *Şerhu'l-Unmûzec*, vr. 4a; Berde'î, *Hadâ'iku'd-Dakâ'ik*, 117, 235, 275-276; Mostârî, *el-Fevâidu'l-'Abdiyye*, 292, 285.

⁵⁵¹ Berde'î, *Hadâ'iku'd-Dakâ'ik*, 131-132, 232; Zeynu'l-'Arab, *Şerhu'l-Unmûzec*, vr. 6a-b; el-Mostârî, *el-Fevâ'idu'l-'Abdiyye*, 80-81.

el-Husûsî'nin şerhi muhatabına göre değerlendirildiği takdirde Şârih, geniş bir kitle için yazdığını bizzat kendisi ifade etmiştir. Şârih, şerhini hem öğrenciler için hem tahsil ehli için hem de ilim sahipleri için kaleme aldığını zikretmiştir.⁵⁵² Bu da şârihin şerh yazma amacına sadık kaldığını göstermektedir. Bu noktadan baktığımızda bu şerh, nahiv ilminde belli bir birikime sahip olanlar için nahiv geleneğini derleyen bir eser niteliğini taşımaktadır.

3.4. ŞÂRİHLERİN ZEMAŞERÎ'YE İTİRAZLARI

Şârihlerin ele aldıkları bir husus da asıl metindeki gerek yapısal gerekse bilişsel sıkıntıları tespit etmeleridir. Bu durum, şârihlerin asıl metne itirazları şeklinde de zikredilebilir. *el-Unmûzec*'in şerhlerine bakıldığında bu hususun; tanımlarına itiraz, işlenen bazı bilgilere itiraz, (konu) ve musannifin kullandığı bazı ifadelerine itiraz şeklinde üç kategoride olduğu görülmektedir. Biz daha önce tanımlardaki itirazları şârihlerin tanımlardaki tutumları adı altında incelediğimiz için tekrar burda zikretmeye ihtiyaç duymadık.

3.4.1. Konularda İtiraz

Burada sadece *el-Unmûzec* şârihlerinin Nahv'e dair bazı bilgilere yapılan başlıca itirazları işlenecektir. Sırasıyla şerhlere baktığımızda, el-Mekkî'nin Zemahşerî'ye yaptığı herhangi bir itirazını tespit edemedik. Ayrıca konu bazlı itirazları, eş-Şâzelî ve 'Asker'in şerhlerinde de tespit edemedik. Bu nedenle Zemahşerî'ye yapılan itirazları diğer şerhler üzerine incelemeye çalışacağız.

3.4.1.1. el-Erdebîlî'nin İtirazları

Konu bazlı yapılan itirazlara bakıldığında el-Erdebîlî'nin çok fazla itirazının olmadığı söylenebilir. Tespit ettiğimiz kadarıyla el-Erdebîlî'nin, *masdariyye harfleri* konusunda alenen zikrettiği bir itirazı mevcuttur. Zemahşerî, *masdariyye harfleri*'ni "أَنْ" olmak üzere iki adet olarak zikretmiştir.⁵⁵³ Şârih ise bu harflere ilaveten "أَنْ" harfinin de zikredilmesini gerekli görür. Bu hususta Zemahşerî'yi eleştiren şârih, bunun bir ihmal olduğunu söylemiş, musannifin zikretmeme sebebini de şu şekilde

⁵⁵² Husûsî, 'Umdetu's-Sirrî, 3.

⁵⁵³ Zemahşerî, *el-Unmûzec*, 33.

açıklamıştır: Musannifin bu harfi burada zikretmemesinin sebebi, bu harfin kullanımının isim cümlesine has olduğunu zannetmesinden kaynaklanmıştır. Oysa masrariyye ifade eden "أَنَّ"nin fiil cümlesinde kullanması daha isabetlidir.⁵⁵⁴

3.4.1.2. el-Berde'î'nin Başlıca İtirazları

1- Terhîm

Zemahşerî münâdâ konusunu işlerken münâdânın bir özelliği olan terhîmden bahsetmektedir. Münâdâda terhîm olabilmesi için münâdânın muzâf olmaması ve üç harften fazla harften oluşmasının gerekliliğini ifade ettikten sonra;

"يا حار، يا أسم، يا عثم، يا منصور" gibi örnekler vermektedir.⁵⁵⁵ el-Berd'î ise bu bölümü ayrıntılı olarak şerh edip bu örneklerin izahını yaptıktan sonra Zemahşerî'ye bir eleştiri yöneltmiştir. Eleştiride Şârih, Zemahşerî'nin eksik bilgi verdiğini, mürekkebin isimlerin terhîmine örnek vermediğini, dolayısıyla "يا بخت نصر" ifadesinde geçen "يا بخت" şeklinde örnek zikretmesi gerektiğini vurgulamaktadır.⁵⁵⁶

2- "ليس" ye benzeyen "ما" ve "لا"nın haberlerinin isimlerinden önce geldikleri takdirde amellerinin ibtâli:

Zemahşerî, "ما" ve "لا"nın haberleri isimlerinden önce geldiklerinde ya da ifade ettikleri olumsuzluk anlamları "لا" ile bozulduklarında bu harflerin amellerinin iptal olmasını açıklamıştır.⁵⁵⁷ Şârihin bu hususta dile getirdiği eleştiriye baktığımızda Zemahşerî ve onunla aynı fikri taşıyanlar, bu harflerin haberleri zarf olsun ya da olmasın mutlak anlamda amellerinin ibtâl oldukları görüşünde olmalarıdır. Oysa "إن" ve kardeşlerinin haberleri, zarf olduklarında isimlerinden önce geldiklerinde amelleri ibtâl olmamaktaydı. Bu hususun neden bu harfler için de geçerli olmadığını ifade edip sebebini kendisi bulmaya çalışır.⁵⁵⁸ Burada şârih, doğrudan bir itirazda bulunmazsa da gerek musannif ve gerekse onunla bu konuda aynı görüşte olanların ayrıntılı bilgi vermedikleri ya da şârih bu bilgiye ulaşmadığından dolayı yüzde yüz ikna olmadığı çıkarımında bulunabiliriz.

⁵⁵⁴ Erdebîlî, *Şerhu'l-Unmûzec*, 198.

⁵⁵⁵ Zemahşerî, *el-Unmûzec*, 18.

⁵⁵⁶ el-Berde'î, bu eleştiriden sonra konunun önemi üzerine durarak mürekkep bir münâdâda terhîm'in nasıl gerçekleştiği bilgisini vermiştir. Mürekkep bir münâdâda takip edilen yola göre, terhibin ikinci kısmın tamamı zikredilmez. Kimi bilginlere göre bu terkip "يدان علما" ifadesinde olduğu gibi sonu zaid iki harf ile biten terhibin birinci kısmından bu iki harf ve ikinci kısım atılarak "يا يد" şeklinde terhîm yapılır. Kimi bilginlerce de bu ifade "يا يدا" şeklinde yapılır. Geniş bilgi için bkz. el-Berde'î, *Hadâ'iku'd-Dakâ'ik*, 86-88.

⁵⁵⁷ Zemahşerî, *el-Unmûzec*, 19.

⁵⁵⁸ Berde'î, *Hadâ'iku'd-Dakâ'ik*, 107-108.

3.4.1.3. Zeynu'l-'Arab'ın İtirazları

1- Takdirî Irâb'ın bulunduğu yerler:

Zemahşerî, lafzî irâb'ın gerçekleşemediği yerde takdirî irâbın orada bulunduğunu ifade etmiş, örnek olarak da "عصا، سعدى، القاضي" örneklerini vermiştir. Şârih bu örneklerin ne ifade ettiklerini açıkladıktan sonra burada musannifin konuyu eksik aktardığını söylemektedir. Zeynu'l-'Arab'a göre Zemahşerî'nin "غلامي" gibi nispet yâsı'na muzâf olan isimlerin de takdirî irâb aldıklarını beyan etmesi gerekirdi. Bu açıklamalardan sonra musannifin neden burada zikretmediğini muhtemel olsa da gerekçelendirmeye çalışmaktadır. Şârih de "yâ" harfine muzâf olan kelimelerin irâbını mebnî sayan âlimlerin bulunduğunu, musannifin da bu görüşü esas alma ihtimali olabileceğini söyler. Dolayısıyla bu durumda mebnîlerin aldığı mahallî irâbtan sayarak burada niçin zikredilmemiş olduğu, *el-Mufassal*'dan anlaşılmaktadır. Zira *el-Mufassal*'a bakıldığında bu ifadeyi mebnîlerden saydığı anlaşılmaktadır.⁵⁵⁹

3.4.1.4. el-Husûsî'nin Başlıca İtirazları

el-Unmûzec'in şârihleri arasından Zemahşerî'ye en çok itirazda bulunan kişi el-Husûsî olmuştur. Ancak yaptığı itirazların geneli, kendisinden önceki bilginlerin itirazları olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca yapılan itirazların çoğu, *el-Unmûzec*'deki bilginlere değil Zemahşerî'nin diğer eserlerindeki bilgilere olmuştur. el-Husûsî'nin şerhinde diğer şerhlere oranla çok itiraz bulunduğundan biz bu itirazlara sadece kısa bir şekilde değineceğiz.

1- Münâdâ'nın Sıfatı

Zemahşerî, "يا زيد الظريف" örneğinde olduğu gibi müfred münâdânın sıfatı olan "الظريف" ifadesinin irâbı ref' de olur nasb da olur demiştir.⁵⁶⁰ el-Husûsî'nin ifade ettiğine göre; Zemahşerî'nin önce ref'i zikretmesi, ref'i öncelikli kıldığı anlaşılmaktadır. Şârih, Zemahşerî'nin aksini savunan Ebû Bekr Muhammed b. el-Kâsım b. Muhammed el-Enbârî (ö. 328/940)'nin de nasb'a öncelik verdiğini ifade etmektedir. Şârih'e göre kıyâsa uygun olan, münâdânın sıfatının mansûb okunmasıdır.⁵⁶¹

2- Hâl

⁵⁵⁹ Zeynu'l-'Arab, *Şerhu'l-Unmûzec*, vr. 10b-11a.

⁵⁶⁰ Zemahşerî, *el-Unmûzec*, 18.

⁵⁶¹ Şârih, nasbın niçin asıl olanı olduğunu da aktarmıştır. Bu bilgileri ayrıntılı olarak zikretmemiz, asıl amacımızın dışında olduğu için burada buna yer vermedik. Zira buradaki asıl gayemiz, şârihlerin metodolojilerini ifade etmektir. Geniş bilgi için bkz. Husûsî, *'Umdetu's-Sirrî*, 31.

Şârihin diğeri bir itirazı ise *hâl* konusundadır. Zemahşerî, *el-Unmûzec*'de *hâl* ögesini işlerken fazla ayrıntıya girmemiş, dolayısıyla *hâl* çeşitlerinden de bahsetmemiştir.⁵⁶² Ancak el-Husûsî, burayı şerh ederken Zemahşerî'nin *el-Mufassal*'ında *hâl*, isim cümlesi şeklinde geldiğinde bu cümleyi *zi'lhâl*'a bağlayan bir bağın olması bu bağın da zamir ve "و" (vâv) harfinden oluşması gerektiğini, sadece zamirin kullanmasının şâz olduğu bilgisine⁵⁶³ işaret ederek bu bilgide hata yaptığını nakletmiştir.⁵⁶⁴ el-Husûsî, sadece burda değil başka yerlerde de *el-Unmûzec*'in metninde geçen bilgi olmasa da *el-Mufassal* ve *el-Keşşâf*'taki bilgilere yapılan itirazları gündeme aldığını görmekteyiz. Dolayısıyla şârih sadece *el-Unmûzec*'e değil, genel itibariyle Zemahşerî'ye yapılan itirazları zikredip çoğu zaman tarafını da belli etmiştir.

3- "ليس" ye benzeyen "ما" nın haberinin başında "ب" harfinin gelmesi Zemahşerî, *el-Mufassal*'da "ب" harfinin "ما"nın haberi başında gelmesinin Hicâzîlere mahsus bir durum olduğunu zikretmektedir.⁵⁶⁵ Bu bilgileri nakleden el-Husûsî, Zemahşerî'nin *el-Mufassal*'da zikrettiği bu bilgilerin yanlış olduğunu söylemiştir. Şârih, Ebu'l-Hasan Nureddîn Alî el-Eşmûnî'den alıntı yaparak, "ب" harfinin söz konusu yerde gelmesi Hicâz ya da Benî Temîm Kabilesi'ne göre değişiklik arz etmediğini nakletmiştir. el-Eşmûnî'nin ifadesine göre; Zemahşerî'nin burada hata yapmasının sebebi Ebû Alî'nin görüşünü benimsemesi olmuştur. Zira bu kullanışın Hicaz ehline has olduğunu söyleyen Ebû 'Alî olmuştur. Oysa bu kullanış Benî Temîm'in şiiirlerinde de mevcuttur.⁵⁶⁶

4- Muzâf ile Muzâf-u ileyh arasında Mef'ûl-u bihi'nin girmesi

Basralılar tarafından zarûret olmadan, muzâf ile muzâf-u ileyh arasında mef'ûl-u bihi'nin girmesi doğru bulunmazken Zemahşerî tarafından da zaruret olmadan caiz görülmemiştir. Şârih bu husuta Zemahşerî'ye es-Sabbân'ın itirazda bulunduğunu ifade

⁵⁶² Bkz. Zemahşerî, *el-Unmûzec*, 18.

⁵⁶³ Zemahşerî, *el-Mufassal*, 64.

⁵⁶⁴ Bu itiraz, el-Husûsî'den önce de Zemahşerî'ye yapılan bir itirazdır. Zira şârih, bu bilginin yanlışlığını teyit etmek için, İbn Hişâm, İbn Kâsım ve el-Eşmûnî gibi isimlerden yararlanmıştı. Bkz. Husûsî, *'Umdetu's-Sirrî*, 41.

⁵⁶⁵ Zemahşerî, *el-Mufassal*, 82. *el-Mufassal* şârihlerinden olan İbn Ya'îş, Zemahşerî'nin böyle bir sonuca gitmesinin sebebini Temîm Kabilesi'nin "ما"dan sonraki ifadelerin mübtada ve haberden ibaret görmelerine bağlamaktadır. Dolayısıyla mübtedanın haberinin başına nasıl "ب" gelmiyorsa "ما"nın haberinin başına de gelemez fikrine gitmiştir. Ancak bu düşüncenin yanlış olduğunu da beyan etmektedir. Geniş bilgi için bkz. İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufassal*, II, 121.

⁵⁶⁶ Husûsî, *'Umdetu's-Sirrî*, 49. Karşılaştırma için bkz. Ebu'l-Hasan Nureddîn Alî b Muhammed b. İsa el-Eşmûnî, *Menhecu's-Sâlik ilâ Elfiyyeti'bnî Mâlik*, thk. Muhammed Muhyeddîn Abdulhamîd (Mısır: Matba'atu Mustafâ 1939), I, 417.

etmiştir. Şârihin bu husustaki genel açıklamalarına bakıldığında onun da Zemahşerî ile aynı görüşte olmadığı anlaşılmaktadır.⁵⁶⁷

5- "كل، كلا" gibi te'kîd lafızlarını başka zahir bir isme muzâf olarak getirilerek kendisinden sonra gelen "ه، هما" gibi zamirlerin hazfedilmesi

El-Husûsî, Zemahşerî ve el-Ferrâ'nın bunu caiz bulduklarını söylemekle birlikte - kendisince - böyle bir kullanımın câiz olmadığını zikretmektedir.⁵⁶⁸ Şârihin vermiş olduğu bu bilgileri ve tenkidi, kendisinden önce el-Eşmûnî de dile getirmiştir.⁵⁶⁹

6- "أن اعبدوا الله" ifadesinin irâbı

Zemahşerî'nin *el-Keşşaf*'ta { ما قلت لهم إلا ما أمرتني به أن اعبدوا الله } âyetinin irâbını yaparken burada "أن اعبدوا الله" ifadesindeki "به" zamirinin atf-1 beyân olup bedel olmadığını söylemektedir.⁵⁷⁰ el-Husûsî ise şerhinde bu bilginin yanlış olduğunu savunmaktadır. Aynı konuda şârih bir eleştiri daha yapmıştır.⁵⁷¹ Görüldüğü üzere şârihin bu eleştirisi de *el-Unmûzec*'e değil musannifin başka bir eseri olan *el-Keşşâf*'a olmuştur. Bu da el-Husûsî'nin şerhinde konulara kuşatıcı bir bakış açısıyla yaklaştığını ve Zemahşerî'yi birçok eseriyle değerlendirdiğini göstermektedir.

7- Mecerûr zamire atıf yapmak

Zemahşerî, *el-Mufassal*'da "Mecerûr bir ismi mecerûr muttasıl bir zamire atfedilirken "مررت به و زيد" örneğinde olduğu gibi söylenemez" ifadesi kullanmıştır. Burada Zemahşerî, "مررت به و يزيد" olmasının gerekliliğine işaret ederek ma'tûf olan "زيد" ifadesinin başında da harf-i cer'in gelmesi gerektiği kanaatindedir. Bu husustaki Hamza'nın {واتقوا الله الذي تساءلون به و الأرحام} şeklindeki kıraâtini de güçlü görmemektedir.⁵⁷²

el-Husûsî, bu bilgileri şerhinde zikrederek bu konuda Zemahşerî ile aynı görüşte olmadığını söyleyip onu tenkit etmiştir. Ayrıca Zemahşerî'nin aksine Arap sözünde örneklerin varlığından bahsederek Hamza'nın kıraâtini de savunmaktadır.⁵⁷³

8- "كم"

Zemahşerî, {وكم أهلكنا قبلهم من قرن هم أحسن...} âyetinde geçen "هم أحسن" ifadesini "كم" ifadesine sıfat yaparken, şârih, İbn Hişâm'dan alıntı yaparak bu ifadeyi "

⁵⁶⁷ Husûsî, 'Umdetu's-Sirrî, 54.

⁵⁶⁸ Husûsî, 'Umdetu's-Sirrî, 56.

⁵⁶⁹ Bkz. Eşmûnî, *Menhecu's-Sâlik İlâ Elfiyyeti'bnî Mâlik*, IV, 356.

⁵⁷⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 696.

⁵⁷¹ Geniş bilgi için bkz. Husûsî, 'Umdetu's-Sirrî, 62.

⁵⁷² Zemahşerî, *el-Mufassal*, 124.

⁵⁷³ Husûsî, 'Umdetu's-Sirrî, 64.

" قرن ifadesine sıfat olduğunu söylemektedir.⁵⁷⁴ Zemahşerî'nin vermiş olduğu bu bilgiler, bir öncekilerinin çoğunda olduğu gibi diğer bir eseri olan *el-Keşşâf*'tan alınmıştır.⁵⁷⁵

9- Mastar'ın âmil oluşu

Zemahşerî, *el-Unmûzec*'de mastar konusunu şu ifadeler ile işlemektedir; "Mastar, faile muzâf olur ve mef'ûl mansûb olarak kalır, örnek: "عجبت من ضرب زيد عمرا" ya da mastar, mef'ûl'a muzâf olur ve fâil merfû' olarak kalır."⁵⁷⁶

el-Husûsî'ye göre; Zemahşerî'nin bu ifadelerinden mastarın mef'ûla muzâf olmasının fâil'e muzâf olmasıyla aynı seviyede olduğu anlaşılmaktadır. Oysa durum böyle değildir. Zira mastarın fâile muzâf olup ondan âmel etmesi, mef'ûla muzâf olması ve ondan âmel etmesinden daha çok vâkidir. Uygun olan durum da (hadesin) eylemin kendisini gerçekleştirene yani fâil'e nisbet edilmesidir.⁵⁷⁷

10- Atıf harfi olan "حتى" tertip ifade eder mi?

el-Husûsî'nin musannifle ters düştüğü diğer bir husus ise atıf harfi olan "حتى"nın tertip ifade edip etmediği konusudur. Şârih, musannifin "حتى" harfinin tertîp ifade ettiği görüşünde olduğu söyleyerek musannifin bu hususta yanlış düşündüğünü ifade etmiştir. İbn Hişâm ve İbn Mâlik gibi bilginlerin de musannifle aynı görüşte olmadığını beyan etmiştir.⁵⁷⁸ Şârihin bu itirazına da bakıldığında aslında kendisinden önceki bilginlerin görüşlerinden yararlandığı anlaşılmaktadır.

11- {مثلا ما بعوضة فما فوقها...} Âyetindeki "ما"nın irâbı:

Zemahşerî, *el-Keşşâf* adlı eserinde "ما"nın irâbından bahsederken, "ما"nın istifhâm anlamı ifade etmesinin daha güzel olduğunu zikretmiştir. Bu anlama geldiğine dair, kurrâdan Ebû Abdillâh Ru'be b. 'Accâc (ö. 145/762)'in bir kıraâtinden de istifade etmektedir. Bu kişiden övgüyle bahseden Zemahşerî, bu şahsın iyi bir fesahati olduğunu, kendi fesahatına uygun olarak "ما"yı istifhâm anlamında kullandığını ifade etmiştir.⁵⁷⁹ *Keşşâf*'taki bu bilgileri nakleden el-Husûsî, burada bir yanlışlık olduğunu, kârînin icihad görevi olmadığı, kendine göre seçim yapması doğru olmadığını, aksine kıraâti nakletme görevi olduğunu söyleyerek Zemahşerî'ye eleştiride bulunmuştur.

⁵⁷⁴ Husûsî, 'Umdetu's-Sirrî, 79

⁵⁷⁵ Bkz. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III, 36.

⁵⁷⁶ Zemahşerî, *el-Unmûzec*, 25.

⁵⁷⁷ Husûsî, 'Umdetu's-Sirrî, 108.

⁵⁷⁸ Bkz. El-Husûsî, 'Umdetu's-Sirrî, 162.

⁵⁷⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 115.

Sonuç itibariyle, Şârih ez-Zeccâc'dan nakil alarak bütün Basra Ekolü'nün görüşünün "ما"nın zâid olduğu görüşünü aktararak bu görüşü benimmiştir.⁵⁸⁰

12- "قد" harfinin işlevi

Zemahşerî, *el-Unmûzec*'de, "قد" harfinin mâzî fiilini, şimdiki -hâl- zamanına aktardığını ifade etmiştir.⁵⁸¹ Musannifin bu ifadelerini şerh eden el-Husûsî ise; musannifin hem bu eserinde hem de *el-Mufassal*'ında bu konudaki meşhûr görüşe muhalif olduğu görüşündedir. Şârih, meşhûr görüşün, "قد" harfinin hem mâzî hem de müstakbel ifade eden fiili şimdiki zamana aktarmakta işlevine sahip olduğu fikrindedir. Oysa musannifin sadece mâzî fiilinden bahsettiğini aktarmaktadır.⁵⁸²

13- Muzâri fiilin başında gelen "س" harfi

el-Husûsî, "س" harfinin ifade ettiği anlam üzerine dururken musannifin, {أولئك} {س} şeklindeki âyet hakkında yaptığı bazı değerlendirmelerini yorumlamıştır. "س" harfinin fiilî başında gelmesi, fiilin gerçekleşmesine kesin ve ebedîlik anlamı (te'kîd, te'bîd) kattığını, "س" harfinin rahmetin kesin gerçekleşeceği anlamına geldiği; dolayısıyla bu yönüyle te'bîd ifade etme hususunda "لن" harfiyle aynı saydığını zikretmektedir. Zemahşerî'nin bu hususta yanlış yaptığını zikreden şarihe göre rahmetin meydana gelmesi, "س" harfinden dolayı değil fiilden çıkmaktadır.⁵⁸³

14- {بما غفر لي ربي} âyetinde geçen "ما" harfinin anlamı

el-Husûsî'nin ifadelerine bakıldığında, soru anlamını taşıyan "ما" harfinin başında harf-i cer geldiği takdirde "ما" harfinin elifi düşer. Master anlamını ifade eden "ما" harfinden önce harf-i cer gelirse bu elif sabit kalmaktadır. Bundan dolayıdır ki 'İkrime ve İsâ isimli kurraların {عما يتساءلون} şeklindeki kıraâtleri şâzdır. Hatta el-Kisâsî {بما غفر لي ربي} ayetinde geçen "ما" harfine istifhâm anlamını veren müfessirleri eleştirmiş, buradaki "ما" yı masdariyye şeklinde ele almıştır. Bu bilgileri nakleden Şârih, Zemahşerî'nin iki ayrı âyette çelişkili bilgiler verdiğini ifade etmiştir. Âyetlerden biri {بما غفر لي ربي} şeklindedir. Âyette "ما"nın başında harf-i cer geldiği halde istifhâm anlamı vermenin de câiz olduğunu söyleyen Zemahşerî, ikinci olarak {فبما أغويتني...} şeklinde geçen âyetteki "ما"ya istifhâm anlamını verdiği halde "ا" elif

⁵⁸⁰ Husûsî, 'Umdetu's-Sirrî, 174.

⁵⁸¹ Zemahşerî, *el-Unmûzec*, 33.

⁵⁸² Husûsî, 'Umdetu's-Sirrî, 178.

⁵⁸³ Husûsî, bu tenkidinde musannifin *el-Keşşâf* adlı eserindeki bilgileri gündeme getirmiştir. Bkz. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II, 289; Husûsî, 'Umdetu's-Sirrî, 179.

harfiyle okuyanları eleştirdiğini, bu tür kullanımın az ve şâz olduğunu ifade etmiştir. Şârih, Zemahşerî'nin bu açıklamalarının birbiriyle çelişkili olduğunu ve bunun hayret edici bir durum olduğu yönünde kanaat taşımaktadır.⁵⁸⁴

el-Husûsî'nin zikretmiş olduğu bu tenkit -kendisi ifade etmezse de- birebir aslında İbn Hişâm'ın *el-Keşşâf*'ta geçen bilgilerden yola çıkarak eleştiride bulunduğu bir konudur.⁵⁸⁵ *el-Keşşâf*'a baktığımızda Zemahşerî, {فبما أغويتني...} ayetini tefsir ederken; " ما " yı masdariyye anlamında kullanmıştır. Ancak istifhâm anlamında oluşunu söyleyenlerin de bulunduğunu naklettikten sonra şârihin bahsettiği şu ifadeleri kullanmaktadır:

"وإثبات الألف إذا أدخل حرف الجر على «ما» الاستفهامية، قليل شاذ."

"İstifhâm anlamına gelen "ما"nın başında geldiği zaman "" elîf'in atılmaması az rastlanan şâz bir durumdur."

{بما غفر لي ربي} âyetinin tefsirini yaparken de bu âyette kullanılan "ما"nın masdariyye ya da mevsûl "ما" olduğunu, istifhâm anlamına da gelebileceğini belirttikten sonra şu ifadeleri kullanmaktadır:

"ب طرح الألف أجود وإن كان إثباتها جائزا."

"Her ne kadar "" elîf'in atılmaması câiz olsa da daha iyi olan elîf'in atılmasıdır."⁵⁸⁶

Ancak bizim kanaatimiz, Zemahşerî'nin ifadelerinin tenkîde mahal olabilecek kadar bir çelişki içermediği yönündedir. Öncelikle Zemahşerî, bu iki âyette geçen "ما" ya zaten masdariyye anlamını vermiştir. İkincil olarak istifhâm anlamına da gelebilme olasılığından bahsetmiştir ki ilk âyetteki "ما"ya istifhâm anlamını veren kişi kendisi değil, ismini vermediği başka bir şahıstır. İkinci âyette de öncelikli tercihinin istifhâm yönünde olmadığı görülmektedir. Aslında "ما"nın geçtiği her iki âyetin yorum ve tercihinin baktığımızda musannifin vermek istediği mesajları neredeyse aynıdır. Birinci ifadesine baktığımızda başında harf-i cer bulunup kendisine istifhâm anlamı yüklenen "ما"nın *elifi*'nin zikredilmesi, az kullanılan ve şâz olan bir durum olduğunu belirtmiştir. Bu ifadeler aynı zamanda ikinci âyetteki "ما" için kullandığı ifadeleriyle örtüşdüğü ve bu

⁵⁸⁴ Husûsî, *'Umdetu's-Sirrî*, 184-185.

⁵⁸⁵ Bkz. Zemahşerî *el-Keşşâf*, II, 91-92; IV, 11, 12; İbn Hişâm, *Muğni'l-Lebîb 'an Kutûbi'l-E'ârib*, thk. ve şrh. Abdullatîf Muhammed el-Hatîb (Kuveyt: Metâbi'u's-Siyâse, 2000), IV, 23-24.

⁵⁸⁶ Bkz. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II, 91- 92; IV, 11- 12.

tür özellikteki "ما"nın *elifini* atılmaması iyi bir kullanımın olmadığı, nadiren de olsa kullanılması mümkün olduğu anlamına gelmektedir. Bu da bizde, her iki yorumunun birbirinden çok uzak olmadığı kanaatini oluşturmaktadır.

3.4.2. Zemahşerî'nin İfadelerine Yapılan İtirazlar

Şârihlerin şekilsel olarak Zemahşerî'nin kullanmış olduğu ifadeleri tenkit ettikleri yerler vardır. Bazı yerlerde kullanılan ifadeleri sıkıntılı bulup o ifadenin yerine “*Bu ifadeyi kullansa daha evlâ olurdu, böyle deseydi daha iyi olurdu, böyle deseydi daha doğru olurdu*” vb. tenkitlerdir. Bu tür şekli metinsel incelemeler oldukça fazladır. Biz burada sadece örneklemeler üzerinden birkaçından bahsetmeyi, konunun amacının hâsıl olması adına yeterli olabileceği düşüncesindeyiz.

Bu örneklerden birinde Zemahşerî, ismin kısımları dile getirirken Zeynu'l-‘Arab tarafından yapıldığını görmekteyiz.

Zemahşerî, ismin kısımlarını, ism-i cins, ‘alem, mu‘reb, mu‘rebe tâbi olanlar, mebnî, müsenna, mecmû‘, marife, nekre, müzekker, müennes, musağğar, mansûb, esmâ‘u‘l-‘aded, el-esmâ‘u‘l-muttetile bi‘l-ef‘âl şeklinde sıralamaktadır.⁵⁸⁷ Bu kısmı şerh eden Zeynu‘l-‘Arab, bu sıralamada bir işlem-kaplam olduğunu söylemektedir. Şârihin ifade ettiğine göre; ma‘rife ‘alem’i, ismu‘l-cins de nekreyi zaten kapsamaktadır. Dolayısıyla musannifin tekrar ma‘rife ve nekreyi ferdî olarak zikretmesi anlamsız olmaktadır. Başka önerilerde de bulunan şârih, “alem-i marifeler konusunda, ma‘rife’nin zıddı olan nekreyi de burada zikretmesinin yeterli olacağını, hatta burada ism-i cinsi dahi zikretmesine gerek kalmayacağını söylemektedir. Bu durumda Zemahşerî, ismin kısımlarını mu‘reb, mu‘rebe tâbi’ olanlar, mebnî, müsenna, mecmû‘, ma‘rife, nekre, müzekker, müennes, musağğar, mansûb, esmâ‘u‘l-‘aded, el-esmâ‘u‘l-muttetile bi‘l-ef‘âl şeklinde sıralaması yeterli olacaktı. Şârih, her ne kadar bu değerlendirmeleri yapsa da emin olmamakla beraber Zemahşerî’nin mu‘reb konusunda gayr-ı munsarif sebeplerinden biri olan ‘alem’i zikrettiği söylenebilir kaydını düşürmektedir. Bu sebepten ötürü olacak ki Zemahşerî’nin burada hem ‘alem’i hem de ‘alem ile arasında zıtlık bulunan ism-i-cins’i zikretmesi ihtimal dahilindedir. Şârih, aksi takdirde özellikle ‘alem ve nekreyi burada zikretmenin bir anlamının olmayacağını savunarak ifadeler üzerine bir tenkitte bulunmuştur.⁵⁸⁸

⁵⁸⁷ Zemahşerî, *el-Unmûzec*, 15.

⁵⁸⁸ Zeynu‘l-‘Arab, *Şerhu‘l-Unmûzec*, vr. 5a.

Başka bir yerde Zemahşerî, haber çeşitlerinden bahsederken “Cümle şeklinde gelen haberde mübtedaya dönen bir zamirin bulunması gerekir” anlamında şu cümleyi kullanmıştır:⁵⁸⁹ "ولا بد في الجملة من ضمير يرجع إلى المبتدأ"

Bu kısmı şerh eden Zeynu'l-'Arab, bu cümlede geçen " ضمير " kelimesi yerine bağ anlamı taşıyan, " عائد " kelimesinin kullanılmasının daha iyi olacağını söylemiştir. Bunun sebebini ise şöyle açıklamaktadır: " لباس " ifadesi kullanılmadığı takdirde " عائد " " mübteda, " ما " ikinci mübteda, ikinci " الحاقه " ise ikinci mübtedanın haberi olup, ikinci mübteda ile haberi olan " ما الحاقه " cümlesi birinci mübteda olan " الحاقه " ifadesine haberdir. Oysa haber olan cümlede zamir bulunmadığı halde, birinci mübtedayı kapsayan zamirin görevini yapan haber cümlesinin kendisidir. Zira haber olan cümle aynı zamanda birinci mübtedayı kapsar durumundadır.⁵⁹⁰

Diğer bir yerde Zemahşerî, cins ismi nefyeden " لا "nın haberinden bahsederken; " لا رجل أفضل منك " ifadesini örnek getirmiştir.⁵⁹¹ Burayı şerh eden el-Berde'î ise; Zemahşerî'nin " لا غلام رجل أفضل منك " örnek getirmesinin *evlâ* olacağını söylemiştir. Gerekçesini de şu şekilde ifade etmiştir: Zemahşerî'nin örneğinde merfû' olan öge aynı zamanda sıfat da olma ihtimalini taşımaktadır. Kendisinin önerdiği örnekte ise merfû' olan öge sadece " لا "nın haberi olup başka bir ihtimal taşımamaktadır.⁵⁹²

Şârihlerin Zemahşerî'ye yaptıkları tenkitlerin genellikle birbirinden farklı noktalarda olduğunu görmekteyiz. Bir şârihin x konusunu tenkit ettiğini görmekle beraber başka bir şârihin o konuyu tenkit etmediğini hatta o, konu için çözüm ürettiğini de görmekteyiz. Örneğin yukarda zikrettiğimiz Zeynu'l-'Arab'ın tenkitlerinden olan " ولا بد في الجملة من ضمير يرجع إلى المبتدأ " cümlesindeki " ضمير " yerine " عائد " ifadesinin

⁵⁸⁹ Zemahşerî, *el-Unmûzec*, 17.

⁵⁹⁰ Zeynu'l-'Arab, *Şerhu'l-Unmûzec*, vr. 16a. Musannifin metin tasarlamasında, gerek zikrettiği bazı ifadeler olsun gerekse eksik ifade ettiği bazı ifadeler olsun her iki yönde de tenkitler mevcuttur. Bazı yerlerde şârihler musannifin ifadelerine tenkit getirdikleri gibi musannifi töhmet altında bırakmak istemediklerini; kendilerinin getirdikleri eleştirileri de cevaplamaya çalıştıklarını da şahid olmaktadır. Bunu en çok el-Berde'î'nin yaptığını görmekteyiz. Bahsettiğimiz bazı tenkit örnekleri için bkz. Zeynü'l-'Arab, *Şerhu'l-Unmûzec*, vr. 31a, 59a; Berde'î, *Hadâ'iku'd-Dakâ'ik*, 144, 173,180, 183, 198, 224, 234, 30; Şâzelî, *el-Fâlûzec*, vr. 30b, 33b; Mostârî, *el-Fevâ'idu'l-'Abdiyye*, 92, 127, Husûsî, *'Umdetu's-Sirrî*, 7, 45, 58, 51, 93, 100, 101, 132, 156.

⁵⁹¹ Zemahşerî, *el-Unmûzec*, 17.

⁵⁹² Berde'î, *Hadâ'iku'd-Dakâ'ik*, 72-73.

bulunması gerekliliği öngörülürken, el-Berde'î, ihtimalli konuşsa da Zemahşerî'ye herhangi bir itirazda bulunmamaktadır. Burada "ضمير" kullanılmamasının sebebini kendince yorumlamaya çalışmıştır. Bu durumda el-Berde'î, Zemahşerî'nin bu ifadeyi zikretmemesini iki ihtimale bağlar. Bu ihtimaller ya bağ kuran unsurun genellikle zamir olduğu için zamir tercih edilmesi ya da bu ifadenin hakikî anlamını da içermesiyle birlikte mecâzî anlamda kullanılmış olmasıdır.⁵⁹³ Görüldüğü üzere ortada gözükten bir sorun üzerine her iki şârihin birbirinden farklı bakış açıları mevcuttur. Biri tenkit merkezli konuya müdahil olmuşken diğeri daha çok çözüm odaklı yorumlarda bulunmuştur.

Kurucu metin ile şerh ilişkisinin sadece şârihlerin kurucu metne itirazlarından ibaret olmadığı da görülmektedir. Her ne kadar bazen şârihler şerhlerini inşâ ederken eleştirel bir tutum içerisinde olsalar dahi yer yer kurucu metne gelebilecek muhtemel itirazları da bertaraf etme adına çaba göstermişlerdir. Bu husus *el-Unmûzec*'in bazı şerhlerinde de görülmektedir.⁵⁹⁴ Bazen de musannife yapılan itirazların yerinde olmadığını ya da ihtilafli bir konuda musannifi destekledikleri de olmuştur.⁵⁹⁵ Bunun yanı sıra kimi şerhlerde Zemahşerî'ye yapılan itirazların sadece dillendirildiği ve yorumda bulunulmadığı yerler de olmuştur.⁵⁹⁶

3.4.3. Zemahşerî'nin el-Unmuzeci'nde Kullanıp Kullanmadığına Dair Şüpheli İfadeler ve Bu İfadelere Yapılan İtirazlar

1. " لن " *te'bîd* ifade eder mi?

Zemahşerî'nin *el-Unmûzec*'de kullanıp kullanmadığı kesin olmayan ifadelerden biri muzarî fiili nasb eden edatlarından biri olan "لن" harfinin ebedîlik (tebîd) anlamına gelip gelmediğidir.

Arapça gramer kitaplarında "لن" harfi, muzari fiilinin anlamını zaman bakımından geleceğe has kılan ve nasb eden bir olumsuzluk edatı olarak işlenmiştir. Ancak bu göreviyle birlikte ifade ettiği anlamları üzerine birbirinden farklı görüşler mevcuttur. el-Mubberred, er-Rummânî, ez-Zeccâcî, İbn Hişâm gibi birçok âlime göre

⁵⁹³ Berde'î, *Hadâ'iku'd-Dakâ'ik*, 66-67.

⁵⁹⁴ Berde'î, *Hadâ'iku'd-Dakâ'ik*, 171-172, 260, 299, 306, 325-326; Mostârî, *el-Fevâidu'l-'Abdiyye*, 128, 132.

⁵⁹⁵ Bkz. Berde'î, *Hadâ'iku'd-Dakâ'ik*, 307; Mustâri, *el-Fevâ'idu'l-'Abdiyye*, 139; Husûsî, *'Umdetu's-Sirrî*, 92, 130.

⁵⁹⁶ Bkz. Mostârî, *el-Fevâidu'l-'Abdiyye*, 219; Husûsî, *'Umdetu's-Sirrî*, 48, 139, 180.

sadece gelecek zaman anlamında muzari fiilin olumsuz şekli olduğu vurgulanmıştır.⁵⁹⁷ Ebû Hayyân el-Endelusî, Sîbeveyhi ve cumhûrun görüşünün de bu yönde olduğunu İbn ‘Uşfûr’dan nakletmiştir.⁵⁹⁸ El-Halîl b. Ahmed, Zemahşerî, Suyûtî gibi bir gurup âlimler de te’kîd ifade ettiğini söylemişlerdir.⁵⁹⁹ Zemahşerî’ye nispet edilen diğer bir görüş ise te’bîd ifadesidir. Burada üzerine durmamız gereken husus, Zemahşerî’ye nispet edilen te’bîd ifadesinin mahiyeti olup bu ifadeyi el-*Unmûzec*’de zikredip etmediği tartışması olacaktır. Bu husus aynı zamanda İslâm akâid mezheplerinin ele aldıkları *ru’yetullah* konusunu da ilgilendirdiği için bu yönüyle de önemli bir husus olarak telakkî edilmiştir.

Ru’yetullah meselesi Mu’tezile ile Ehl-i Sünnet fırkalarının arasında ihtilaflı olarak cereyân eden, Allah (c.c)’ın gözle görülüp görülemeyeceği hadisesidir. Ehl-i Sünnet ulemâsına göre Allah’ın görülmesi aklen câiz, naklen vâcib görülürken buna mukâbil Mu’tezile ise; Allah’ın ebediyen görülmeyeceğini savunmuştur. Her iki fırkanın da kendilerine ait delilleri mevcuttur.⁶⁰⁰ Ancak bu, tartışma konumuzun dışında olduğu için burada zikretmeyi uygun görmemekle birlikte sadece "لن" harfinin te’bîd ifade ettiği öne sürülen ve kullanıldığı âyetlerden biri olan "لن تراني" üzerine durmanın yeterli olacağına kanaatini taşımaktayız.

Bu konuda birçok delil sunan Mu’tezile’nin delillerden biri de Hz. Musâ’nın Allah’ı (c.c) görmek istemesi ve Allah’ın ona "لن تراني" şeklinde cevap verdiği âyette geçen "لن" harfinin te’bîd ifade ettiği, bu ifadeden anlaşılan Allah’ın (c.c) ebediyen görülmeyeceği, bunun da "لن" harfine te’bîd anlamı yüklemiş olmasıdır. "لن" harfine

⁵⁹⁷ Muberrred, *el-Muktadab*, thk. Muhammed Abdulhâlik (Kâhîre: Vizâretu’l-Evkâf, 1994), I, 185; Ebu’l-Kâsım Abdurrahmân b. İshâk ez-Zeccâcî, *Kitâbu Hurûfi’l-Me’ânî*, thk. Alî Tefvîk el-Hamed (Beyrût: Muessesetu’r-Risâle, 1986), 8; Ebu’l-Hasan Alî b. İsâ er-Rummânî, *Me’ânî’l-Hurûf*, thk. ‘İrfân b. Selîm ed-Dimeşkî (Beyrût: el-Mektebetu’l-‘Asriyye, 2005), 101; İbn Hişâm, *el-Muğni*, III, 501; Hasan Abdu’l-‘Âtî Muhammed Ömer, “Hel Tufidu (Len) en-Nefye et-Te’bîdî Kemâ Za’ame ez-Zemahşerî”, *Mecelletu’l-‘Ulûmi’l-‘Arabiyye*, sy. 34 (2014): 138-141.

⁵⁹⁸ Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf el-Endelusî, *İrtişâfu’d-Darb min Lisâni’l-‘Arab*, thk. Receb Osmân Muhammed (Kâhîre: Mektebetu’l-Hâneçî, 1998), IV, 1644.

⁵⁹⁹ Ebû Abdurrahmân Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî, *Kitâbu’l-‘Ayn*, thk. Mehdî el-Mahzûmî ve İbrâhîm es-Sâmerrâî (Beyrût: Mektebetu’l-Hilâl, t.y), “len”, md., VIII, 350; Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 307; Suyûtî, *el-İtkân*, 369. Zemahşerî, *el-Keşşâf* adlı eserinde de birçok yerde, "لن" harfinin te’kîd ifade ettiğini zikretmiştir. Bkz. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 621; II, 154, 734; IV 531.

⁶⁰⁰ Geniş bilgi için bkz. Ebu’l-Hasen Kâdî’l-Kudât Abdulcebbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî, *Şerhu’l-Usûli’l-Hamse* (Ahmed b. Hüseyin b. Ebî Hâşim Ta’lîkiyle birlikte basılmıştır.) thk. Abdülkerîm Osmân (Kâhîre: Mektebetu Vehbe, 1996), 232-277; Teftezânî, *Şerhu’l-‘Akâ’idi’n-Nesefiyye*, 77-81; Yahyâ b. Ebî’l-Hayr el-‘İmrânî, *el-İnsâr fi’r-Redd ‘alâ’l-Mu’tezileti’l-Kaderiyyeti’l-Eşrâr*, thk. Su’ûd b. Abdülazîz el-Halef (Medine: el-Câmi’atu’l-İslâmiyye, 1999), II, 636-650.

yüklenen te'bîd anlamı Zemahşerî'den önce olan bir husustur.⁶⁰¹ Ancak Zemahşerî'nin de bu ifadeyi kullandığına dair görüşler mevcuttur.

Zemahşerî'nin te'bîd ifadesini *el-Unmûzec*'de kullandığını zikreden İbn Mâlik, te'bîd fikrini eleştirir ve Zemahşerî'nin mensûb olduğu Mu'tezile Mezhebi'nin *ru'yetullâh* fikrinden ötürü böyle bir sonuca gittiğini ifade eder. "لن" harfinin üstlendiği görevi fiilin zamanını geleceğe taşımasından ibaret görmüştür.⁶⁰² Zemahşerî'nin te'bîd fikrini Ebû Hayyân el-Endelusî de İbn Mâlik'ten nakletmiştir.⁶⁰³ İbn Hişâm, Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ında te'kîd fikrini, *el-Unmûzec*'de te'bîd fikrini savunduğunu, bu iki düşüncenin de doğru olmadığını söylemiştir.⁶⁰⁴ İbn Mâlik'in gördüğü *el-Unmûzec* nüshasında te'bîd ifadesi mevcut olacak ki açık bir şekilde kaynak olarak *el-Unmûzec* ismini vermiştir.

Yukarıda bahsi geçen bilginlerin arasında zamansal olarak Zemahşerî'ye yakın olan İbn Mâlik'in verdiği bilgiler elbette önemlidir. Ancak Zemahşerî'nin *el-Unmûzec*'de te'bîd ifadesini kullanıp kullanmadığını *el-Unmûzec*'in şerhlerinden nasıl işlendiği de çok önemli bir husustur. Buna binâen bu hususu *el-Unmûzec* şerhleri temelinde de ele alınmasının faydalı olacağı düşüncesindeyiz. Özellikle *el-Unmûzec*'in şârihlerinden el-Mekkî, aynı zamanda Zemahşerî'nin öğrencisi olması hasebiyle bu ifadeyi ele alıp almadığına bakıldığında en az İbn Mâlik'in rivayeti kadar önem arz edebilir.

el-Unmûzec'in muhtevasına bakıldığında "لن" harfi iki ayrı yerde ele alınmıştır. Birincisi muzari fiili nasb eden edatlar, ikincisi ise nefy harfleri arasında zikredilmiştir.⁶⁰⁵ el-Mekkî, "لن" konusunu *el-Unmûzec*'de olduğu gibi iki ayrı yerde işlemiştir. İlk olarak muzari fiili nasb eden edatları içerisinde ele almış, "لن أبح الأرض" âyetini istişhâd getirerek burada sadece, "لن" harfinin nefy (olumsuzluk) ifade ettiğini

⁶⁰¹ Bkz. Kâdı Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 264; Ebû Mansûr Muhammed b. Alî b. Ömer İbnu'l-Cebbân, *Şerhu'l-Fasîh fi'l-Luğa*, thk. Abdulcebbar Ca'fer el-Kazzâz (Bağdat: Dâru'l-Şu'ûni's-Sekâfiyyeti'l-Âmme, 1991), 109-110. Bilindiği üzere Zemahşerî, 467/1075 yılında doğmuştur. Kaynak olarak gösterdiğimiz, Kâdı Abdulcebbar 415/1025 yılında İbnu'l-Cebbân ise; 416/1026 yılında hayatta olmakla beraber vefat tarihi kesin değildir. Ancak Zemahşerî'den önce vefat ettiği kesindir. Bkz. Ebû 'Amr Osmân b. Abdirrahmân Takiyyuddîn İbn Salâh, *Tabakâtu'l-Fukahâ'i-Şâfi'iyye*, thk. Muhyeddîn Alî Necîb (Beyrût: Dâru'l-Beşâ'iri'l-İslâmiyye, 1992), I, 523; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, V, 173; İbnu'l-Cebbân, *Şerhu'l-Fasîh fi'l-Luğa*, 30.

⁶⁰² Ebû Abdullâh Cemâlüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik et-Tâî el-Ceyyânî, *Şerhu'l-Kâfiye eş-Şâfiye*, thk. Abdu'l-Mun'im Ahmed Hureydî (Mekke: Câmî'atu Ummu'l-Kurâ, 1982), III, 1531.

⁶⁰³ Ebû Hayyân, *İrtişâfu'd-Darb min Lisâni'l-'Arab*, IV, 1643-1644.

⁶⁰⁴ İbn Hişâm, *el-Muğni*, III, 504-506.

⁶⁰⁵ Zemahşerî, *el-Unmûzec*, 26, 32.

söylemekle yetinmiştir.⁶⁰⁶ İkinci olarak ise nefy harfleri işlerken bu harfî biraz daha detaylı işlemiştir. el-Mekkî'nin te'bîd ifadesinden bahsetmediği, aslında te'kîd üzerine durduğunu şu ifadelerden açıkça anlaşılmaktadır:

(ولن) لتأكيد النفي، تقول: لا أفعل؛ فإذا أكدت هذا النفي قلت: لن أفعل، وفي القرآن: {لا أبرح حتى أبلغ مجمع البحرين} وقال: {فلن أبرح الأرض حتى يأذن لي أبي} ("لن" olumsuzun pekiştirme içindir. "لا أفعل" ifadesini pekiştirmek istediğinde "لن أفعل" dersin). Bu ifadelerden sonra da iki ayet istişhâd getirmiştir.⁶⁰⁷

Bu ifadelere bakıldığında şârih "لا" ile yapılan olumsuz cümlelerin üzerinden "لن" harfinin olumsuzluğun yanında pekiştirme yani te'kîd ifade ettiği açıkça beyan etmiştir. Burada te'bîd'e dair herhangi bir tutum görülmemektedir. Ayrıca Şârihin istişhâd olarak sunduğu ikinci ayet aşağıda da zikredeceğimiz gibi el-Berde'înin ifadesiyle te'bîd fikrine karşıt olarak başvurulmuş bir âyettir. Buradan da "لن" harfine te'bîd anlamı hamletme eyleminde bulunmadığı yargısına varılabilir.

"لن نظيرة لا في" el-Erdebîlî'nin şerhinde kullandığı *el-Unmûzec*'in nüshasında, "لن نظيرة لا في" ifadesini temel aldığı görmeye birlikte bazı *Unmûzec*'in nüshalarında "التأكيد" yerine "التأييد" geçtiğini zikretmekle yetinmiştir. El-Erdebîlî'nin açıklamalarına bakıldığında te'kîd fikri üzerine durmuş, o yönde örnekleme yapmıştır. Bu açıklamalar dışında te'bîd fikrinin doğruluğu veya yanlışlığı hakkında herhangi bir yorum da yapmadığını görmekteyiz.⁶⁰⁸

el-Unmûzec'in diğer bir şârihi olan el-Berde'î, el-Erdebîlî gibi te'kîd merkezli bir şerh yapmış, ancak te'bîd rivayetinin de olduğunu zikretmiştir. Ru'yetullâh Meselesi'ne de değinen şârih, te'bîd fikrinin doğru olmadığını {فلن أبرح الأرض حتى يأذن لي} ifadesinden anlaşılan sınırlı bir vaktin olması, "لن" edatının te'bîd ifade etmemesine delâlet olarak görmüştür. el-Berde'î'nin ifadelerine bakıldığında el-Erdebîlî gibi nüshalardan bahsederek bu ifadeleri vermemiş, sadece böyle bir görüşün bulunduğunu bu ifade için "قيل" sözünü kullanmıştır.⁶⁰⁹ Dolayısıyla kastettiği kişi Zemahşerî olmayabilir; zira yukarıda da zikrettiğimiz gibi bu düşünce aslında Zemahşerî öncesinde ru'yetullâh Meselesi'nde vardır. Şârihin ru'yetullah meselesiyle birlikte zikretmesi bu görüşe sahip herhangi bir

⁶⁰⁶ Mekkî, *Kifâyetu'n-Nahv*, 165.

⁶⁰⁷ Mekkî, *Kifâyetu'n-Nahv*, 215.

⁶⁰⁸ Erdebîlî, *Şerhu'l-Unmûzec*, 190.

⁶⁰⁹ Berde'î, *Hadâ'iku'd-Dakâ'ik*, 308.

Mu'tezilî'yi kastettiği de anlaşılabilir. Kanaatimizce burada Zemahşerî'yi kastetmiş olsaydı herhangi bir rivayetmiş gibi zikretmez, doğrudan Zemahşerî'nin ismini verirdi.

Bir diğer *Unmûzec* şârihi Zeynu'l-'Arab'ın kullanmış olduğu *el-Unmûzec* nüshasındaki ifadeleri, "ولن نظيرة لا في المستقبل ولكن على التأييد" şeklinde geçmektedir. el-Erdebîlî'nin aksine bir nüshada "التأكيد" geçtiğini zikretmiştir.⁶¹⁰

eş-Şâzelî'nin elimizdeki nüshasında, "ولن نظيرة لا في المستقبل و لكن على التأييد" şeklinde geçse de şerhin kendisinde temel alınan kelimenin "التأكيد" olduğu anlaşılmaktadır. Zira Şârih bazı nüshalarda "التأكيد" yerine "التأييد" ifadesini geçtiğini söylemekle beraber vermiş olduğu örnekte te'kîd manası üzerine durmaktadır.⁶¹¹

el-Mostârî, *el-Unmûzec*'in ifadelerini "ولن نظيرة لا في المستقبل ولكن على التأكيد" şeklinde ele almıştır. Ancak o da el-Erdebîlî ve Şâzelî gibi şarihlerin kullandığı ifadeleri kullanarak bazı nüshalarda "التأييد" geçtiğini zikretmiştir. Te'bîd fikrinin Mu'tezile Mezhebi'ne ait bir olgu olduğuna işaret ederek, Zemahşerî'nin de bu mezhebe mensub olduğunu; ancak daha sonra tövbe ettiğini Muhammed Ekmeluddîn el-Bâbertî (ö. 786/1384)'den nakletmiştir.⁶¹²

'Asker, *el-Unmûzec*'in ifadelerini "ولن نظيرة لا في المستقبل ولكن على التأكيد" şeklinde ele almış, te'bîd fikrinde hiç bahsetmemiştir.⁶¹³

el-Hususî şerhinde bu ifadenin "ولن نظيرة لا في المستقبل ولكن على التأييد" şeklinde olduğu görülmektedir. Nüsha farklılıklarından bahsetmemiştir. "لن" harfinin te'bîd ifade edip etmeme hususunu tartışmış, musannifin bu hususta itikadî mezhebini lanse ettiğini vurgulamıştır. Bu hususta musannife yapılan itirazlar genel hatlarıyla zikredilmiştir.⁶¹⁴

Sonuç olarak, İbn Mâlik'in rivayeti ve Zemahşerî'nin Mu'tezile Mezhebi'ne mensup olması göz önünde bulundurulduğunda te'bîd ifadesi kullandığına dair delil oluştursa da *el-Unmûzec*'in şârihlerinin çoğu bu ifadenin kullandığına dair kesin bir tavır ortaya koymamışlardır. Özellikle Zemahşerî'nin öğrencisi olan el-Mekkî'nin, "لن" harfinin ifade ettiği anlam bakımından te'kîd merkezli bir şerh yapması, *el-Unmûzec*'de bu ifadenin var olmadığı bir tarafta güçlü kılmaktadır. Dolayısıyla konuya bütüncül

⁶¹⁰ Zeynu'l-'Arab, *Şerhu'l-Unmûzec*, vr. 76a.

⁶¹¹ Şâzelî, *el-Fâlûzec*, vr. 44b.

⁶¹² Mostârî, *el-Fevâ'idu'l-'Abdiyye*, 281.

⁶¹³ 'Asker, *el-Feyrûzec*, 134.

⁶¹⁴ Husûsî, *'Umdetu's-Sirrî*, 167.

olarak baktığımızda Zemahşerî'nin kesin bir şekilde bu ifadeyi kullandığını söylememiz yanlış olur. Hatta kullanmadığına dair verilerin daha güçlü olduğunu görmekteyiz.

2. "إلى أن"

Arapça gramer kitaplarında "ف، و، أو، ل، حتى" harflerinden sonra gelen muzâri fiilin gizli "أن" ile mansûb olduğu ifade edilir.⁶¹⁵ Ancak "أو" harfin böyle bir rol üstlenmesi için kimi bilginlere göre "إلا أن" göre ise; ya kimine "إلى أن" veya "إلا أن"⁶¹⁶ anlamında kullanılması gerekliliği vurgulanmıştır.⁶¹⁷ Bazı kaynaklarda da sadece "إلى" veya "إلا" ifadeleri geçmektedir.⁶¹⁸

Muzari fiilin nasbı konusunu işleyen *el-Unmûzec* şârihlerinden el-Berde'î, "أو" harfinin sadece "إلى" anlamında kullanıldığını "إلى أن" anlamında değil, aksi takdirde "أن" harfinin tekrardan ibaret olacağını vurgulayarak, "أو" harfini "إلى أن" anlamına gelemes şeklinde itirazda bulunmuştur. Ancak bu itirazı musannife değil başka şahıs ya da şahıslara yaptığı anlaşılmaktadır. Zira el-Berde'î'nin şerhinde kullandığı *el-Unmuzec* nüshasına baktığımızda yukarıda saydığımız harflerin yanısıra "أو" harfi "إلى" anlamına geldiği takdirde kendisinden sonra gelen muzâri fiilin mansûb olduğu bilgisi mevcut olup "إلى أن" mevcut değildir.⁶¹⁹ *el-Unmûzec*'in diğer bir şârihi olan el-Mostârî de isim vermeden el-Berde'î'nin bu itirazını sadece dillendirmiş, herhangi bir yorumda bulunmamıştır.⁶²⁰ Sadece el-Berde'î'nin metni temel alındığında Zemahşerî'ye herhangi bir itirazın bulunmadığı anlaşılrsa da öncelikle Zemahşerî'nin böyle bir ifadeyi kullanıp kullanmadığının tespiti gerekir. Bu durumda şöyle bir soru gündeme gelmektedir: Zemahşerî, gerçekten yukarıda bahsettiğimiz "إلى أن" ifadesini kullanmış mıdır? Kullandıysa el-Berde'î'nin yaptığı itiraz aynı zamanda Zemahşerî'ye de yapılan bir itiraz olmaz mı?

⁶¹⁵ Ebu'l-Feth Osmân el-Mevsilî el-Bağdâdî İbn Cinnî, *el-Luma' fi'l-'Arabiyye*, thk. Semîh Ebû Muğlî (Ammân: Dâru Mecdelâvî, 1988), 91; Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 246; Ebû 'Âmr Cemâlüddîn Osmân b. Ömer b. Ebî Bekr b. Yûnus (İbnu'l-Hâcib), *el-Kâfiye fi 'İlmi'n-Nahv*, thk. Sâlih Abdulazîm (Kâhire: Mektebetu'l-Âdâb 2010), 44.

⁶¹⁶ Sibeveyhi, *el-Kitâb*, III, 47; Muberrred, *el-Muktadab*, II, 27; Ebû Alî Hasan b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Fârisî, *el-İdâhu'l-'Adudî*, thk. Hasan Şâzelî Ferhûd (Riyâd: Câmi'atu'r-Riyâd – Kulliyetu Âdâb, 1969), 315; İbn Cinnî, *el-Luma'*, 92.

⁶¹⁷ İbn Hâcib, *el-Kâfiye*, 45; Ebû Muhammed Abdullâh b. Ahmed b. Ahmed b. Ahmed İbnu'l-Haşşâb, *el-Mürtecel fi Şerhi'l-Cumel*, thk. Alî Haydar (Dimeşk: Mektebetu Mecme'i'l-Luğati'l-'Arabiyye, 1972), 207; Zeynuddîn Ebu'l-Huseyn Yahyâ b. Abdu'l-Mu'tî el-Mağribî, *el-Fusûlu'l-Hamsûn*, thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî (Yüksek Lisans Tezi, Câmi'atu'l-Kâhire, 1972), 206. *el-Unmûzec* şârihlerinden el-Mostârî, 'Asker ve el-Husûsî de bu iki ifadeyi birlikte kullanmışlardır. Bkz. Mostârî, *el-Fevâ'idu'l-'Abdiyye*, 219; 'Asker, *el-Feyrûzec*, 102; Husûsî, *'Umdetu's-Sirrî*, 120.

⁶¹⁸ Bkz. İbn Hişâm, *el-Muğni*, I, 427-428, 432; İbn Mâlik, *Şerhu'l-Kâfiye eş-Şâfiye*, III, 1539.

⁶¹⁹ Berde'î, *Hadâ'iku'd-Dakâ'ik*, 237.

⁶²⁰ Mostârî, *el-Fevâ'idu'l-'Abdiyye*, 219.

Zemahşerî'nin *el-Mufassâl*'ına baktığımızda sadece "إلى" anlamına gelen "أو" den bahsedilmiştir. Dolayısıyla burada "إلى أن" ifadesine rastlamadık.⁶²¹ *el-Unmûzec*'in metninde ise; "إلى أن" ifadesinin, hem *el-Unmûzec*'in Sâmî b. Hamad el-Mansûr'un neşre hazırladığı metninde hem de bazı yazma nüshalarında var olduğunu görmekteyiz.⁶²² Ancak sadece "إلى" ifadesinin bulunduğu nüshalar da mevcuttur.⁶²³ Dolayısıyla sadece *el-Unmûzec* nüshalarına bakarak bu ifadenin tam olarak nasıl geçtiği güçlülük oluşturmaktadır. Bunun için *el-Berde'î* dışında diğer şârihlerin şerhlerinde bu ifadeyi kullanıp kullanmamaları bir nebze olsa da Zemahşerî'nin "إلى" ifadesini mi yoksa "إلى أن" ifadesini mi kullandığı hususuna ışık tutacağı düşüncesindeyiz.

el-Mekkî,⁶²⁴ el-Erdebîlî,⁶²⁵ Zeynu'l-'Arab,⁶²⁶ eş-Şâzelî,⁶²⁷ el-Mostârî,⁶²⁸ 'Asker⁶²⁹ ve el-Husûsî'nin⁶³⁰ şerhlerinde kullanılan nüshalarda "إلى أن" ifadesinin var olduğu görülmektedir. Bu ifadenin neredeyse *el-Unmûzec*'in bütün şerhlerinde bulunması özellikle de Zemahşerî'nin öğrencisi olan el-Mekkî'nin şerhinde bulunması Zemahşerî'nin bu ifadeyi kullanma ihtimalini güçlendirmektedir. Zemahşerî'nin bu ifadeyi kullandığını varsayarsak bu durumda yukarıda *el-Berde'î*'nin itirazda bulunduğu husus, Zemahşerî'ye de yapılmış sayılır. Bu ifade ister "إلى أن" olsun isterse "إلا أن" olsun her iki ifade için de geçerli olur.

⁶²¹ Zemahşerî, *el-Mufassal*, 246. Bunu tesbit etmek için *el-Mufassal*'ın hem matbu hem de bazı elyazmalarını inceledik; yukarıda bahsettiğimiz gibi "إلى أن" ifadesine rastlayamadık. Bkz. Zemahşerî, *el-Mufassal*, Ankara Milli Kütüphanesi, no: 01 Hk 235, vr. 84a; Zemahşerî, *el-Mufassal* (Ankara Milli Kütüphanesi, no: 50 Ür 63), vr. 123b.

⁶²² Zemahşerî, *el-Unmûzec*, 26. Bu ifadenin geçtiği bazı *Unmûzec* nüshaları şu şekildedir:

- 1-Ankara Milli Kütüphanesi, no: 06 Mil Yz A 10859/1, vr. 11b.
- 2- Ankara Milli Kütüphanesi, no: 06 Hk 4121/4, vr. 89b.
- 3- Ankara Milli Kütüphanesi, no: 55 Hk 46/2, 55b.
- 4-Ankara Milli Kütüphanesi, no: 55 Hk 216/2, vr. 157b.

⁶²³ Bu ifadenin geçmediği bazı *Unmûzec* nüshaları şu şekildedir:

- 1-Ankara Milli Kütüphanesi, no: 18 Hk 24/2, vr. 144b vr.
- 2-Ankara Milli Kütüphanesi, no: 55 Vezirköprü 677/2, vr. 21b.

⁶²⁴ Mekkî, *Kifâyetu'n-Nahv*, 166.

⁶²⁵ Bilindiği üzere el-Erdebîlî'nin şerhi birçok kişi tarafından tahkik edilmiştir. Bu tahkiklerden kısmen bu ifade mevcut olup kısmen de mevcut değildir. Örneğin Ahdar Şa'lâl isimli muhakkikin kullandığı nüshalarda bu ifadenin var olduğunu görmekteyiz ki bu muhakkik h. 865 istinsâh tarihli, *el-Unmûzec* şerhinin en eski nüshalarından birini kullandığını zikretmektedir. Erdebîlî'nin şerhini tahkik eden diğer bir muhakkik olan Hüsnî Abdulcelîl Yûsuf ise bu ifadeyi tahkikinde kullanmamıştır. Bkz. Erdebîlî, *Şerhu'l-Unmûzec*, thk. el-Ahdâr Şa'lâl, 24, 156; Erdebîlî, *Şerhu'l-Unmûzec*, thk. Hüsnî Abdulcelîl Yûsuf, 139. Sonuç itibarıyla bazı nüshalarda bu ifadenin geçtiği, bazı nüshalarda ise geçmediği görülmektedir. Ortada bir istinsâh hatası olduğu kesindir. Kanaatimize göre, bir eser istinsâh edilirken bir ifadeyi gayr-i ihtiyarî eklemek, bir ifadeyi unutarak yazmaktan daha nadir bir olgu olduğu yönündedir. Dolayısıyla Zemahşerî'nin -kesin olmamakla birlikte- bu ifadeyi kullandığına dair birçok işaret görmekteyiz.

⁶²⁶ Zeynu'l-'Arab, *Şerhu'l-Unmûzec*, vr. 48a.

⁶²⁷ Şâzelî, *el-Fâlûzec*, vr. 32b.

⁶²⁸ Mostârî, *el-Fevâ'idu'l-'Abdiyye*, 219.

⁶²⁹ 'Asker, *el-Feyrûzec*, 100.

⁶³⁰ Husûsî, *'Umdetu's-Sirrî*, 120.

Şârih bu itirazında haklı mıdır? Öncelikle bu ifadenin menşelerinin en önemlisi olan Sibeveyhi'nin *el-Kitab*'ına baktığımızda: Sibeveyhi, "أو" den sonra mansûb olan ifadenin başında "إلا أن" varmış gibi bir anlam çıkmaktadır şeklinde bir yargıda bulunmaktadır. Bu açıklamadan sonra birçok örnek veren Sibeveyhi'nin örneklerinden birini ele aldığımızda şu şekildedir:

"لألزمك أو تقضي" (*Bana borcunu ödemededen peşini bırakmam*). Bu örneğin takdirini veren Sibeveyhi, örneğin aslının "لألزمك إلا أن تقضي" olduğunu ifade eder.⁶³¹ Sibeveyhi'nin bu örneğini, "لألزمك أو تقضي ديني" şeklinde zikreden Zeynuddîn Ebû'l-Huseyin Yahyâ b. Abdu'l-Mu'tî, buradaki "أو" ifadesinin manasının "إلا أن" ya da "إلى أن" şeklinde olduğunu beyan etmektedir.⁶³² Aynı şekilde *el-Unmuzec*'in şârihlerinden el-Mekkî de "لألزمك أو تعطيني حق" örneğinde geçen "أو" ifadesinin "إلى أن" anlamında kullanıldığını ve cümlenin takdirinin, "إلى أن تعطيني حق" olduğunu ifade etmiştir.⁶³³

Gerek Sibeveyhi'nin gerekse el-Mekkî'nin takdirlerine baktığımızda aslında "أو" ifadesinin "إلا أن" ya da "إلى أن" anlamında kullanılması demek, kastedilen "أن" in gizli "أن" olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla el-Berde'î'nin ifade ettiği gibi "أن" in tekrarı söz konusu olsaydı Sibeveyhi bu örneği, "لألزمك إلا أن تقضي" şeklinde, el-Mekkî de "إلى أن تعطيني حق" şeklinde takdir ederdi. Demek ki burada "إلا" veya "إلى" ile birlikte bahsi geçen "أن" in gizli "أن" olup ikinci bir "أن" söz konusu olmadığı anlaşılmaktadır. Kanaatimizce el-Berde'î, kullanılan ibarelerin zahirine bakmıştır. Oysa verilen örneklere bakıldığında tekrar niyetinin olmadığı açık bir şekilde anlaşılmaktadır.

3.5. ŞÂRİHLERİN İ'RÂB YAPMALARI

Muhtasar metinlerin baştan sonuna kadar irâbını yapan şerhler de vardır. Bununla birlikte bir metnin kapalı yerlerini açığa kavuşturma, eksiklerini giderme, yanlışlarını düzeltme gibi niyetler ile te'lif edilen bazı şerhlerde kısmen ifade ve örneklerinin irâbı da yapılmıştır. Çalışmamızın başında zikrettiğimiz gibi *el-Unmûzec*'i baştan sona kadar irâb eden; ancak yazarı zikredilmeyen bir şerh de vardır. Bizim burada ele alacağımız husus, sadece kurucu metnin kısmî irâblarının yapıldığı bazı yerler olacaktır.

⁶³¹ Bkz. Sibeveyhi, *el-Kitâb*, III, 47-49.

⁶³² İbn 'Abdi'l-Mu'tî, *el-Fusûlu'l-Hamsûn*, 206.

⁶³³ Mekkî, *Kifâyetu'n-Nahv*, 167.

Hemen hemen her nahiv şerhinde gördüğümüz irâb ameliyesi *el-Unmûzec*'in şerhlerinde de görülmektedir.

Şârihlerin, Zemahşerî'nin bazı ifadelerinin, verdiği bazı örneklerinin, kapalılık arz edip birden çok irâb şeklini alma ihtimalinin bulunduğu ifadelerininin kısmen irâbını yaptıkları görülmektedir. Örneğin Zemahşerî, isim konusuna giriş yaparken "باب الإسم" şeklinde başlık atmıştır. Bu ibareyi şerh eden el-Berde'î, burada iki şekilde irâb yapmaktadır. Birinci olarak "باب" kelimesi, mahzûf olan "هذا الباب" şeklindeki ifadeye yani mübtedaya haber olduğunu söylemektedir. Bu durumda mübteda, sıfatıyla birlikte hazfedilmiştir. İkincisi ise; "باب" ifadesi mübteda olup, haberi "من الأبواب" şeklinde hazfedildiğini söylemektedir.⁶³⁴

Başka bir örnekte, Zemahşerî "كان" fiilinin *zâid* olarak geldiği bilgisini verirken "ما كان أحسن زيدا" örneğini vermiştir. Şârihlerden el-Husûsî, bu örneğin irâbını şu şekilde yapmıştır: "ما" taaccüb anlamını ifade eden bir kelime olup mübteda, "كان" cümlede isim ve haberi bulunmayan *zâid* bir fiildir. "أحسن" cümlesi mübtedanın haberidir. "زيدا" ifadesi ise "أحسن" ifadesinin mef'ûl-u bihi'sidir.⁶³⁵

Bazı şerhlerde gördüğümüz diğer bir irâb yapma şekli ise şârihlerin kendi kullandıkları âyet, şiir vb. unsurların irâblarını yapmaları olmuştur.⁶³⁶ Bu husus her ne kadar doğrudan kurucu metnin bir parçası olmazsa da dolaylı olarak kurucu metinle bağlantısı olan ifade ve örneklerin irâbının yapılması kurucu metni zenginleştirme eylemi olarak sayılabilir.

3.6. ÖRNEKLEMELER

Şârihlerin örneklemeler konusunda takındıkları tutumlar üçe ayrılabilir. Bunlardan ilki kurucu metinde zikredilen örneklerin şerh edilmesidir. Bazen kurucu metinlerde üst üste birden çok örnekler verilmektedir. Ancak öğrenci, bu örneklerin arasındaki farkı idrak etmeyebilir. Bu farkı şârihler açıklamaktadır.

Örneğin Zemahşerî, "ليس" ye benzeyen "ما" ve "لا" nın isminden bahsederken, "لا أحدٌ أفضلٌ" için "لا" için "ما زيدٌ منطلقاً، وما رجلٌ خيراً منك" için "ما"

⁶³⁴ Berde'î, *Hadâ'iku'd-Dakâ'ik*, 17.

⁶³⁵ Husûsî, *'Umdetu's-Sirrî*, 140. Şârihlerin, musannife ait ifadelerin irâbını yaptığı başlıca yerler için bkz. Erdebîlî, *Şerhu'l-Unmûzec*, 29, 31; Zeynu'l-'Arab, *Şerhu'l-Unmûzec*, vr. 59a-61a, 83b; Berde'î, *Hadâ'iku'd-Dakâ'ik*, 18, 96, 143, 200; Şâzelî, *el-Fâlûzec*, vr. 7a, 37b; Mustârî, *el-Fevâ'idu'l-'Abdiyye*, 96, 209, 244; Husûsî, *'Umdetu's-Sirrî*, 4, 26, 30, 43, 48, 79, 86.

⁶³⁶ Bu örneklerin geçtiği bazı yerler için bkz. Mekkî, *Kifâyetu'n-Nahv*, 44, 81, 96, 170, 193; Şâzelî, *el-Fâlûzec*, vr. 11a-b; Mostârî, *el-Fevâ'idu'l-'Abdiyye*; 199-200; 'Asker, *el-Feyrûzec*, 14-15, 32.

"منك" bir örnek vermiş; ancak herhangi bir açıklamada bulunmamıştır.⁶³⁷ Bu kısmı şerh eden el-Erdebîlî ise Zemahşerî'nin neden "ما" için iki örnek getirdiğinin sebebini açıklamaktadır. Zemahşerî'nin "ما"ya iki örnek getirme sebebi "ما"nın hem ma'rife isimlerde hem de nekre isimlerde amel ettiği, "لا"nın ise sadece nekre isimlerde amel ettiği, böyle bir farkın neden olduğu sebepleriyle birlikte izah edilmiştir.⁶³⁸ Bu izahlar yapılmadığı takdirde bir öğrenci, üstat olmadan tek başına *el-Unmûzec* gibi bir metni okumak istendiğinde zor anlayabilir. Çünkü bu tür metinler, en kısa ifadeler ile birçok bilgi verme prensibine dayalı yazılmışlardır. Dolayısıyla bu tür metinlerde anlama ve kavramada güçlülük oluşturabilecek nitelik taşıyan birçok hususun mevcut olma olasılığı vardır.

Şârihlerin örneklerdeki ikinci tutumu ise şârihin konuyu detaylandırmak ya da daha anlaşılır hale getirmek için kendisinin örneklemelerde bulunmasıdır.

Örneğin Zemahşerî, mef'ûl-u bihi ögesini işlerken "ضربت زيدا" şeklinde bir örnek vermiştir.⁶³⁹ Bu kısmı şerh eden el-Berde'î, öncelikle mef'ûl-u bihi'nin neden diğer mef'ûllerden önce zikredildiğini açıkladıktan sonra Zemahşerî'nin tanımını yapmadığı mef'ûl-u bihi'nin tanımını ve kendisinin getirdiği bir örneği ilave etmiştir. el-Berde'î, mef'ûl-u bihi'yi şu şekilde tanımlamıştır:

"وهو الذي يتعلق به فعل الفاعل بالوقوع عليه حسا نحو: ضربت زيدا, أو معنى وذهننا نحو:
علمته"

(O, "علمته"da olduğu gibi mana ve zihni olarak failin fiilinden etkilenmesinden ötürü fiil ile ilinti olduğu şeydir.)

el-Berde'î, tanımda geçen iki örnek dışında bir örnek daha getirmiş ve ilave açıklamalarda bulunmuştur. el-Berde'î, mef'ûl-u bihi'yi "fiilin taalluku öncesi var olabilir ya da fiillin taalluku sonucunda yoktan var olabilir" bilgisini verdikten sonra "ضربت زيدا" ve "علمته" örneklerini fiilin taallukundan önce var olduğunu, kendisinin

⁶³⁷ Zemahşerî, *el-Unmûzec*, 17.

⁶³⁸ Burada "ما" harfine niçin iki örnek getirildiğini açıklayan şârih, aynı zaman verdiği bilgileri temellendirmek için ta'lil ilkesine de başvurmuştur. Bu durumda "ما"ya niçin iki örnek getirildiğini "ما"nın "ليس" benzemesi "لا"dan daha güçlü olduğu zira "ليس"de olduğu gibi "ما" şimdiki zamanın olumsuzu için kullanılıyorken "لا" özellikle gelecek zamanın olumsuzu için kullanıldığı bilgisine dayandırılmıştır. Bkz. Erdebîlî, *Şerhu'l-Unmûzec*, 39. Bu örneğin bazı benzerleri için bkz. Erdebîlî, *Şerhu'l-Unmûzec*, 13, 47, 69, 109, 145; Zeynu'l-'Arab, *Şerhu'l-Unmûzec*, vr. 8a, 10b, 49a, 49b, 69b; Berde'î, *Hadâ'iku'd-Dakâ'ik*, 42, 74, 97, 98, 101, 203; Şâzelî, *el-Fâlûzec*, vr. 3a, 10a, 24a; Mostârî, *el-Fevâ'idu'l-'Abdiyye*, 70, 94, 96, 102, 104, 219; 'Asker, *el-Feyrûzec*, 4, 46, 66; Husûsî, *'Umdetu's-Sirri*, 8, 12, 35, 115, 163, 166.

⁶³⁹ Zemahşerî, *el-Unmûzec*, 17.

zikrettiği "خلق الله العالم" örneğinin de fiilin taallukuyla birlikte yoktan var olduğunu ifade etmektedir.⁶⁴⁰ Musannif ile şârihin ifadelerini karşılaştırdığımızda musannifin getirmiş olduğu örneğin sadece hissi varlıklar için getirilen bir örnek olduğu görülmektedir. Şârihin yaptığı iş ise hem daha kapsamlı bilgi vermek hem de örnekle açıklamaktır. Musannif, aslında verdiği bilgi kadar genellikle örnek vermiştir. Bu durum, *el-Unmûzec*'in kısmen konuları için geçerlidir. Ancak ayrıntıya inmediği yerler de çok olması hasebiyle şârihlerin bu bilgileri tamamladıkları ve örnek getirdikleri; hatta en ince ayrıntıları dahi gözden kaçırmadıkları görülmektedir.

Şârihlerin üçüncü olarak örneklemelelerdeki tutumları ise -kısmen de olsa- *el-Unmûzec*'de verilen bilgilerin örneksiz verilmesi sonucunda şârihlerin tamamlayıcı bir unsur olarak bizzat kendilerinin örnek vermeleridir.

Bu tür tutumlar genelde *el-Unmûzec*'in harf bölümünde görülmektedir. Örneğin Zemahşerî, harf-i cerleri anlatırken sadece kısa bir cümle ile bilgi verip geçmiştir. Burada bütün harf-i cerleri ele almamız konuyu uzatacağından dolayı sadece bir örnekle açıklama yapılacaktır. Zemahşerî, harf-i cerlerden olan "من" için "للابتداء" (*başlangıç içindir*), şeklinde bir bilgi vermekle yetinmiştir.⁶⁴¹ Bu kısmı şerh eden Zeynu'l-'Arab, "سرت من البصرة إلى الكوفة" şeklinde örnek getirerek Zemahşerî'nin vermediği örneği tamamlamıştır.⁶⁴²

3.7. TA'LÎL

Ta'lil "bir şeyin başka bir şey için sebep olmasıdır" Başka bir ifadeyle, Arap Nahvi için söz konusu olduğunda, Nahiv kurallarından bahsedilirken bu kuralları bazı sebeplerden dolayı temellendirilmesinin yapılmasına verilen isimdir. Örneğin harf-i cerler'e neden bu ismin verildiğini, failin neden merfû' olduğunu bir sebebe bağlamak gibi...⁶⁴³ Biz burada metin-şerh ilişkisi bağlamında şerhlerin ta'lil konusunda nasıl bir

⁶⁴⁰ Berde'î, *Hadâ'iku'd-Dakâ'ik*, 78. Bu tür örneklerin bir kısmı için bkz. Erdebîlî, *Şerhu'l-Unmûzec*, 8, 50, 60, 69; Zeynu'l-'Arab, *Şerhu'l-Unmûzec*, vr. 8b, 11a, 12a; Berde'î, *Hadâ'iku'd-Dakâ'ik*, 85, 86, 111,112, 125, 140; Şâzelî, *el-Fâlûzec*, vr. 16b, 18a; Mostârî, *el-Fevâ'idu'l-'Abdiyye*, 92, 93, 100, 212; 'Asker, *el-Feyrûzec*, 32, 61, 113; Husûsî, *'Umdetu's-Sirrî*, 59, 115, 163, 166.

⁶⁴¹ Zemahşerî, *el-Unmûzec*, 30.

⁶⁴² Zeynu'l-'Arab, *Şerhu'l-Unmûzec*, vr. 62a. Bu tür örnekler için bkz. Erdebîlî, *Şerhu'l-Unmûzec*, 163-174, 180, 190, 204; Zeynu'l-'Arab, *Şerhu'l-Unmûzec*, vr. 62b, 63b, 64a, 67a, 67b; Berde'î, *Hadâ'iku'd-Dakâ'ik*, 180, 277-290; Şâzelî, *el-Fâlûzec*, vr. 2b, 39b, 40a, 40b, 41a, 44a, 44b; Mostârî, *el-Fevâ'idu'l-'Abdiyye*, 95, 252-259; 'Asker, *el-Feyrûzec*, 120-124; el-Husûsî, *'Umdetu's-Sirrî*, 58, 150-153.

⁶⁴³ Bkz. İmîl Bedî' Ya'kûb ve Mişâl 'Âsî, *el-Mu'cemu'l-Mufassal fi'l-Luğa ve'l-Edeb*, I, 442; Muhammed Semîr Necîb, *Mu'cemu'l-Mustalahâti'n-Nahviyye ve's-Sarfîyye*, 157; Muhammed İbrâhîm 'Ubâde, *Mu'cemu Mustalahâti'n-Nahv ve's-Sarf ve'l-'Arûd ve'l-Kâfiyye* (Kâhire: Mektebetu'l-Âdâb, 2011), 216.

yöntem sergilediklerini genel bir bakış ile ele almaya çalışacağız. Şârihler, kurucu metinlerde zikredilmeyen illetleri ifade etmekle birlikte kurucu metinde izlenen yol bağlamından kurucu metnin neden böyle bir yolu takip ettiğinin sebeplerini incelemiş ve izahatda bulunmuşlardır. Bu durumda birinci metoda metin tamamlama denilebilir. İkincisi ise biz her ne kadar ta'lîl başlığı altında zikretsek de Nahiv konularıyla ilgili değil, kurucu metnin anlaşılması adına başvurulmuş bir sistematik metottur. Şârihlerin ta'lîl konusunda takip ettikleri diğer bir yöntem de kendilerinin vermiş oldukları bilgilere illet getirmeleridir. Bu bilgilerin ışığında şârihlerin ta'lîl hususunda sergiledikleri yöntemleri tamamlayıcı tutum, açıklayıcı tutum ve kendilerinin vermiş oldukları bilgiler için illet getirmeleri olmak üzere üç alt başlıkta inceleyebiliriz. Bu ta'lîl şekilleri, *el-Unmûzec*'in şerhlerinde sıkça rastladığımız hususlar olmuştur.

3.7.1. Tamamlayıcı Tutum

Tanımlardaki tamamlayıcı tutumlara ilave olarak istişhâd ve örnekler getirme gibi ta'lîl de kurucu metni tamamlayan unsurlar arasında sayılabilir. Bu durumda şerhlerde ta'lîl meselesi bir yönüyle metinde zikredilmeyen Nahiv kurallarının dayandığı mantıksal açıklamaları ele alıp kurucu metni içerik bakımından zengin kılmasıdır.

Tamamlayıcı tutum diye isimlendirdiğimiz ta'lîl çeşidine örnek verecek olursak, Zemahşerî *el-Unmûzec*'de kelimenin kısımlarını anlatırken, "وهي إما اسم كرجل وإما فعل" "وهي إما اسم كرجل وإما فعل" (*kelime ya gibi isim, ya ضرب gibi fiil, ya da "قد" gibi harftir*) şeklinde kısa bir açıklama yapmıştır.⁶⁴⁴ Bunun sağlamasını yapan el-Erdebîlî ise kelimenin neden üç kısımdan oluştuğunu şöyle açıklamaktadır:

يعني أن أقسام الكلمة منحصرة في هذه الثلاثة: لأنها إن دلت بنفسها على معنى غير مقتر بأحد الأزمنة الثلاثة، أعني الماضي والحال والاستقبال، فهي الاسم، مثل: رجل، فإنه يدل بنفسه على ذات غير مقترن بأحد الأزمنة الثلاثة، وإن دلت بنفسها على معنى مقترن به، (فهي) الفعل، مثل ضرب، فإنه يدل بنفسه على ضرب مقترن بالزمان الماضي، وإن لم تدل بنفسها على معنى فهي الحرف كقد، فإنه لا يدل على معنى بنفسه، بل يدل بواسطة غيره، نحو: قد قام.

Yani kelimenin kısımları bu üç kısım (isim, fiil, harf) sınırlandırılmıştır. Zira kelime; şayet tek başına (başka bir kelimeyle birlikte zikredilmeden) mazi, hâl ve istikbal zamanlarıyla birlikteliği bulunmayan bir anlama delalet ederse o kelime isimdir

⁶⁴⁴ Zemahşerî, *el-Unmûzec*, 15.

"رجل" gibi, zira o, tek başına üç zamandan bağımsız bir zatı ifade etmektedir. Şayet kelime tek başına üç zamandan biriyle ilintili bir anlama delalet ederse o, fiildir "ضرب" gibi zira o, tekbaşına geçmiş zamanda meydana gelen dövmeyi ifade eder. Şayet kelime tek başına bir anlama delalet etmezse o, harftir "قد" gibi zira o, tek başına bir anlama delalet etmemektedir aksine başka bir unsur sayesinde bir anlama delalet eder örneğin "قد قام" gibi.⁶⁴⁵

Naklettiğimiz bu bilgilerin temellendirmesi aslında ilk olarak el-Erdebîlî tarafından zikredilmemiştir. Bu bilgiler birçok Nahiv kitabında da geçmiş, *el-Unmûzec*'in şerhlerinde de yer almıştır. Burada vermek istediğimiz mesaj, metin-şerh ilişkisi incelenirken şerhin, metinde verilmeyen ya da eksik bırakılan bir yönünü tamamlamasıdır.

Başka bir örneğe baktığımızda Zemahşerî, "وحق المبتدأ أن يكون معرفة" (Mübteda'nın hakkı marife olmasıdır.) şeklinde bir bilgi vermiştir.⁶⁴⁶ Bu kısmı şerh eden Zeynu'l-⁶⁴⁷ Arab ise; "لأنه محكوم عليه بالخبر فيجب أن يكون معرفة ليصح عليه الحكم به" (Zira mübteda haber vasıtasıyla hükme -yargıya- tâbidir; bundan dolayısıdır ki haber ile mübteda hakkında hüküm etmek -yargıda bulunmak- için mübtedanın marife olması gerekir) şeklinde sebebini açıklamıştır.⁶⁴⁷ Şerhlerde bu örneklere benzer birçok örnek bulunmaktadır.⁶⁴⁸

3.7.2. Açıklayıcı Tutum

Şârihler ta'lil yaparken musannifin metin düzeni ve metinde seçtiği ifadelerle de değinmişlerdir. Bu tutumun şerhlerde çok olduğu görülmektedir. Buna basit bir örnek verecek olursak, Zemahşerî isim konusunu fiilden ve harften önce ele almaktadır. Bunun sebebini el-Erdebîlî şöyle açıklamaktadır:

"وقدم الاسم على الفعل والحرف لأنه أصل وهما فرعان إذ هو لا يحتاج إليهما في تأليف الكلام وهما يحتاجان إليه."

⁶⁴⁵ Erdebîlî, *Şerhu'l-Unmûzec*, 5.

⁶⁴⁶ Zemahşerî, *el-Unmûzec*, 16.

⁶⁴⁷ Zeynu'l-⁶⁴⁸ Arab, *Şerhu'l-Unmûzec*, vr. 15a.

⁶⁴⁸ Bazı örnekler için bkz. Erdebîlî, *Şerhu'l-Unmûzec*, 8, 9, 20, 21, 24, 44, 60, 64, 97; Zeynu'l-⁶⁴⁹ Arab, *Şerhu'l-Unmûzec*, vr. 7a, 7b, 9a-9b, 14a, 15b, 19b, 31a-32b, 46a; Berde'î, *Hadâ'iku'd-Dakâ'ik*, 52, 82, 83, 133, 144, 152, 158, 174, 207-208; Şâzelî, *el-Fâlûzec*, vr. 3b, 4a, 4b, 5a, 6a, 7a, 7b, 9b, 10a, 10b; Mostârî, *el-Fevâidu'l-⁶⁵⁰Abdiyye*, 71, 87, 88, 89, 90, 91, 96, 98, 100, 111; ⁶⁵¹ Asker, *el-Feyrûzec*, 3, 5, 15, 23; Husûsî, *'Umdetu's-Sirrî*, 10, 13, 20, 37, 39, 50, 66, 75, 99, 150.

*Musannif, (neden) ismi, fiil ve harften önce getirdi? Zira isim asıl fiil ve harf ise fer'dirler. Çünkü isim, kelamın tesisinde fiil ve harfe ihtiyaç duymaz fiil ve harf ise isme ihtiyaç duyarlar.*⁶⁴⁹

Başka bir örneğe baktığımızda Zemahşerî, gayr-ı munsarif'i şu şekilde tanımlamıştır:

"وهو الذي منع منه الجر والتنوين و يفتح في موضع الجر."

*Cer ve tenvinin kendisinde gelmesi yasaklandığı ve cer yerine fethalı bulunduğu isimdir.*⁶⁵⁰ Bu kısmı şerh eden el-Berde'î, ise, şöyle bir açıklamada bulunmaktadır:

"ولم يقل ينصب في موضع الجر كما هو الظاهر من إطلاق النصب في المعرب لأن النصب علم المفعولية فيؤول الكلام إلى معنى، ويكون مفعولا في موضع الجر، وهل هذا إلا هذيان."

*Musannif, neden "ينصب" yerine "يفتح" söylemedi? Zahir olan da odur ki mu'rab konusunda nasb ifadesini kullanmasıydı. Çünkü nasb mef'ûliyet (nesnelik) simgesidir. (şayet ينصب ifadesini kullanmış olsaydı) cümlelerin anlamı başka bir yere evrilirdi ve (gayr-i munsarif isim) mef'ûl olurdu bu ise bir hezeyandan başka bir şey değildir.*⁶⁵¹

3.7.3. Şârihlerin Kendi Vermiş Oldukları Bilgilere İlet Getirmeleri

Şârihlerin ta'lil konusunda takip ettikleri diğer bir yöntem de ilave olarak vermiş oldukları bilgileri sebepleriyle birlikte zikretmeleridir.

Buna örnek verecek olursak Zemahşerî, gayr-ı munsarif olan isimlerin sebeplerini zikrederken 'alemiyet, te'nîs, veznu'l-fiil vasfiyet, 'adl, cem', terkîb, 'ucmet, elif-nûn şeklinde dokuz sebebi zikretmekle yetinmiş, bu sebepler ile ilgili ilave herhangi bir bilgi vermemiştir.⁶⁵² Bu sebeplerden biri olan *vasf* ifadesinin gayr-ı munsarif sebebi olabilmesi için Zeynu'l-'Arab tarafından ilave bilgi verilmiştir. Zeynu'l-'Arab, *vasf*'ın gayr-ı munsarif sebeplerinden biri olabilmesi için bu kelime vaz' edilirken vasfiyet

⁶⁴⁹ Erdebîlî, *Şerhu'l-Unmûzec*, 8.

⁶⁵⁰ Zemahşerî, *el-Unmûzec*, 15.

⁶⁵¹ Berde'î, *Hadâ'iku'd-Dakâ'ik*, 35. Buna benzer bazı örnekler için bkz. Erdebîlî, *Şerhu'l-Unmûzec*, 22, 26, 41, 45, 67, 151; Zeynu'l-'Arab, *Şerhu'l-Unmûzec*, vr. 8a, 21b, 37a; Berde'î, *Hadâ'iku'd-Dakâ'ik*, 39, 57, 78, 84, 100, 246, 313, 320; Şâzelî, *el-Fâlûzec*, vr. 5b, 14b; Mostârî, *el-Fevâidu'l-'Abdiyye*, 70, 71, 102, 103, 110; Husûsî, *'Umdetu's-Sirrî*, 22, 36.

⁶⁵² Zemahşerî, *el-Unmûzec*, 16.

anlamı içermesi gerekir, sonradan kazanmış olduğu vasfîyet özelliği ismin gayr-ı munsarif olması noktasında herhangi bir etkisi olmayacağını söyler. Bu bilgileri pekiştirmek amacıyla "مررت بنسوة أربع" şeklinde örneklendiren Zeynu'l-'Arab, vermiş olduğu bilgilerini şu ifadeler ile temellendirmektedir:

"فإن أربعا وإن كان وصفا لنسوة وفيه وزن فعل لكنه منصرف لطريان الوصفية على إسمية العدد الأصلية"

*Çünkü "أربعا" ifadesi herne kadar fiil vezninde kullanılmış ve "نسوة" kelimesini nitelemiş durumda (vasfîyet) olsa dahi munsariftir. Çünkü asli niteliği sayı isimi olan bu kelimeye vasfîyet sonradan meydana gelmiştir.*⁶⁵³

Başka bir örneğe baktığımızda Zemahşerî, mu'rab isim için şu ifadeleri kullanmıştır:

"وما لا يظهر الإعراب في لفظه قدر في محله."

*Lafzında i'râb'ın görülmediği isimde, mahallinde irâb takdir edilir.*⁶⁵⁴

Bu bölümü şerh eden el-Berde'î, Zemahşerî'nin bu ifadelerini daha da ayrıntılı bir şekilde şu ifadelerle beyan etmiştir:

"أي والاسم المعرب الذي لم يظهر الإعراب في لفظه المانع منه من التعذر أو الثقل قدر في محله أي في نفس آخر ذلك المعرب وإلا لزم خلو المعرب عن الإعراب وهو باطل قطعا. وإنما قلنا في نفس آخر ذلك المعرب ليميز الإعراب المحلي في المعرب عن المحلي في المبني فإن المحلي في المبني لا يكون في نفس آخر ذلك المعرب وإلا يلزم أن يكون معربا."

Yani mecburiyetten veya dile ağır gelme sebebi ile lafzında irâbın görülmediği isimde irâb takdir edilir. Yani o mu'rab kelimesinin bizzat sonunda. Bu durumda irâb takdir edilmediği durumda mu'rab bir ismin irâbtan arınmış olacak bu ise kesinlikle kabul edilebilir değildir. "O mu'rab kelimenin bizzat sonunda" ifadesini niçin kullandık. Mu'rab bir isimdeki mahallî irâb, mebni bir isimdeki mahallî irâbtan ayrılın diye. Çünkü mebnideki mahallî irâb, kelimenin bizzat sonunda gerçekleşmez aksi takdirde mebnî isim mu'rab olur.

⁶⁵³ Zeynu'l-'Arab, *Şerhu'l-Unmûzec*, vr. 11b.

⁶⁵⁴ Zemahşerî, *el-Unmûzec*, 16.

Bu açıklamalardan sonra şârih, gerek mebnî'deki mahallî irâbtan ne kastettiğini gerekse mu'rebteki mebnî irâbtan ne kastettiğini ayrıntılı bir şekilde açıklamaktadır.⁶⁵⁵

---

⁶⁵⁵ Geniş bilgi için bkz. Berde'î, *Hadâ'iku'd-Dakâ'ik*, 41-42. Buna benzer örnekler için bkz. Erdebîlî, *Şerhu'l-Unmûzec*, 62, 63, 68, 146, Zeynu'l-'Arab, *Şerhu'l-Unmûzec*, vr. 12b, 13a, 16b, 17b, 18a, 56a; Berde'î, *Hadâ'iku'd-Dakâ'ik*, 87, 101, 160-161, 257, 264; Şâzelî, *el-Fâlûzec*, vr. 9a, 11a, 14a, 30a; Mostârî, *el-Fevâ'idu'l-'Abdiyye*, 91, 94, 95, 105; 'Asker, *el-Feyrûzec*, 20, 21, 143; Husûsî, *'Umdetu's-Sirrî*, 14, 18, 20, 44.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ŞERHLER İLE İLGİLİ BAZI DEĞERLENDİRMELER

4.1. BİR ESERE BİRDEN FAZLA ŞERHİN YAZILMASININ GEREKÇELERİ

Zerkeşî, her kitap telif eden kişinin, şerhe muhtaç olmayan bir telif üretme amacının olduğunu söylemektedir. Bununla beraber üç nedenden dolayı şerh yazıldığını söylemiş ve bu maddeleri şöyle sıralamıştır:

1. Asıl metin sahibinin ilmî birikiminin güçlü olmasından ötürü sarf ettiği veciz kelimeler ile ince ve herkesin anlayamayacağı manalar içermesi, o ifadeleri şerhe muhtaç kılabilir. Bundan ötürü şârih, söz konusu ince manaları ortaya çıkarmak ve musannifin gayesini okuyucuya aktarmayı amaçlar.

2. Kurucu metin yazarının, akli çıkarımlarla ulaşılması mümkün olan bazı temel bilgilere yer vermemesi; ihmal sonucunda bazı ayrıntıları atlaması ya da başka bir ilmin mevzusu olduğu gerekçesiyle konuları tam anlatmaması gibi nedenlerden oluşan metin eksikliklerini tamamlamak amacıyla şerh yazılır. Mezkûr sebeplere bağlı olarak şârih, verilmeyen bu bilgileri şerhine dâhil edebilir.

3. Kurucu metinde birden çok anlama gelebilecek lafızların kullanılması; yoruma açık olan ve asıl anlamı dışında kullanılan ifadelerin bulunması gibi sebeplerden ötürü asıl metnin yazarının ne kastettiğini ortaya çıkarmak ve açıklamak için şerhler yazılabilir. Bunlara ilaveten kimi eserlerde rastlanılan hata ve önemli konu eksiklikleri ya da tekrar şeklinde verilen bilgiler hususunda uyarılarda bulunmak için bu eserlere şerhler yazılmıştır.⁶⁵⁶

Yukarda zikrettiğimiz bu sebepler, genel anlamda şerh niçin yazılır sorusunun cevabıdır ve bu sebepler şerhlerin genelinde mevcuttur. Zira aşağıda görüleceği üzere bu husus *el-Unmûzec*'in şerhlerinde de vardır. Burada asıl üzerine duracağımız nokta “Aynı esere niçin birden çok şerh yazılır?” sorusunu cevaplamaya çalışmaktır. Bilindiği üzere İslâm ilim kültüründe bir eser üzerine birden çok şerh, hâşiye, talikât gibi eserler

⁶⁵⁶ Zerkeşî, el-Burhân 22; Ayrıca bkz. Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 35-37; Mesut Kaya, “Osmanlı İlim Geleneğinde Şerh ve Hâşiye Yazıcılığı: Ahmed el-Karamânî'nin Tefsiri/Zemahşeri Şerhi Örneği”, *Ma'rife Dini Araştırmalar* 15, sy. 1 (2015): 12-13.

kaleme alınmıştır. Bu durumda ilk yazılan şerh, hâşiye ve taliklerin, fonksiyonlarını tam yerine getirmediği bir gösterge olarak telakki edilebilir. Ancak kanaatimizce böyle bir yargıya varılmadan önce bu çalışmaların yazılış amaçları, muhtevası ve ana metne olan katkılarına bakılmalıdır.

Şerhlerin genelde amaç edinilen en mühim hususlar, kurucu metni öğrencinin/okuyucunun anlayacağı bir sistem ve düzeye çekmek ve metnin eksiklerini gidermektir. Bu durumda bir esere ilk yazılan şerhin, mezkûr amaçlarla yazıldığı kabul edilirse, ilk şerhten sonra aynı metne neden tekrar şerh yazılma ihtiyacı duyulmaktadır? Bu soruyu cevaplamak için iki yola başvurulabilir. Birincisi, bir metne yazılan şerhlerin mukaddimelerinde verilen şerh telifine dair bilgilerden yararlanmaktır. İkincisi ise şerhlerin muhteva ve tertip bakımından ele alınmasıdır. Konumuz gereğince *el-Unmûzec*'in şerhleri özelinde hem mukaddimelerden hem de muhtevalardan yola çıkarak bir sonuca gitmemiz mümkünken bütün eserlerin şerhlerini muhteva bakımından bir kişi tarafından incelenmesi mümkün değildir. Bundan ötürü biz burada bazı şerhlerin mukaddimelerinden yararlanarak “Bir metne neden birden çok şerh yazılır?” Sorusunu cevaplamaya çalışacağız.

Bir eseri şerh eden kişi, genellikle şerhin mukaddimesinde o eseri niçin şerh ettiğini açıkça söylemektedir. Bu açıklamaların bir kısmı, yukarıda Zerkeşî'nin naklettiği gibi genel açıklamalar olmakla birlikte bazı şerhlerde de bir metin üzerine neden çok şerh yazıldığına dair ipuçlarına rastlanmaktadır. Genellikle şerhlerin mukaddimesinde ulaştığımız şerh telif sebeplerini aşağıdaki başlıklar altında incelemek mümkündür.

4.1.1. Bir Şârihin Kendisinden Önce Yazılan Şerhleri Yetersiz Görmesi

Bir kurucu metne birden çok şerh yazılmasının sebeplerinden birisi, şârihlerin kendinden önce yazılan şerhleri çeşitli bakımlardan yeterli görmemesidir. Tespitlerimize göre bu neden, diğer gerekçelere nispetle daha baskın gelmektedir.

Bir eseri şerh eden kişi, genellikle şerhin mukaddimesinde o eseri niçin şerh ettiğini açıkça söylemektedir. Bu açıklamaların bir kısmı yukarıda ez-Zerkeşî'nin naklettiği gibi genel açıklamalar olmakla birlikte bazı şerhlerde de bir metin üzerine neden çok şerh yazıldığına dair ipuçlarına rastlanmaktadır. Örneğin *el-Mufassal*'ın şârihlerinden olan Yahyâ b. Hamza el-‘Alevî, *el-Muhassal fi Keşf Esrâri'l-Mufassal* adlı eserinin mukaddimesinde; öncelikle Zemahşerî'nin *el-Mufassal* adlı eserinin nahiv

alanındaki kıymetini açıklamış ve birçok kişinin bu esere şerh yazma isteğini, bu eserin nahiv alanında mümtaz bir konuma sahip olmasına bağlamıştır. Bu eserin nahiv ilmine dair doğrularını, incelik ve sırlarını içermesinin yanında nahvin özgün, değerli bilgileri vb. özellikleri ihata ettiğini söyledikten sonra bu etmenlerden dolayı birçok kişinin şerh ettiğini vurgulamıştır. Buna bağlı olarak bu eserin derin manalarını ortaya çıkartmaya ve açıklamaya çalışan önemli şerhler yazıldığını da dile getiren el-‘Alevî, ancak bu şerhlerden İbn Hâcib ve Sadru'l-Efâdıl el-Hârezmî'nin şerhleri hariç kendi yaşadığı bölgeye diğer şerhlerin ulaşmadığını ifade etmektedir. el-‘Alevî, bu iki şerhin ilmî değerlerinden övgü dolu sözlerle bahsedip her birinin kendisine özgü bir yeri olduğunu ifade etse de eleştirdiği bazı noktalar da olmuştur. Buna bağlı olarak bu iki şerh varken neden yeni bir şerh yazma işine giriştiğine yer vermiştir. el-‘Alevî'ye göre; Sadru'l-Efâdıl'ın şerhi, *el-Mufassal*'ın lafızlarına yoğunlaşmış; lafızlarından ne kast edildiğini ortaya koymak için kapalı yerlerini açıklayıp yanlış anlaşılmasına adına harflerin noktalamalarını yapmıştır. Söz konusu şerhte önemsenen diğer bir husus ise istişhâd olarak kullanılan beyitlerin müşküllerini gidermek olmuştur. Ancak bu yararları yanında şerhte eksiklikler de mevcuttur. Sadru'l-Efâdıl'ın bir takım metodolojik ve bilişsel hatalar yaptığını ifade eden el-‘Alevî'ye göre; Sadru'l-Efâdıl, dil âlimlerinin belli kurallar ve sebepler dâhilinde kullandıkları terminolojiye sadık kalmayıp söz konusu âlimlerin oluşturduğu bilgi havuzundan yüz çevirmiş ve mesnetsiz ifadeler türetmiştir. Bundan dolayı *garib* kalan ifadeleri tam anlamıyla anlaşılmamıştır.

el-‘Alevî'ye göre, İbn Hâcib'in şerhindeki olumlu taraf, nahivcilerin terminolojisine ve konulardaki bilgi birikimlerine sadık kalarak garip ifadeler ve terimlerin kullanımına gitmemesidir. Olumsuz yönüne bakıldığında ise hem *el-Mufassal*'ın birçok ibaresini hem de şerh edilmesi gereken birçok yeri zikretmeyip sadece bir kısmını ele alıp çoğu konuyu dışarda bırakmasıdır. İbn Hâcib'in diğer bir eksiği ise *el-Mufassal*'da geçen beyitlerden sadece şâz ve az kullanılan beyitlerin şerhini yapmasıdır.

el-‘Alevî, bu iki eser hakkındaki düşüncelerini zikrettikten sonra maksadının sadece bu şahısları eleştirmek ya da değersizleştirmek olmadığını; aksine metodolojilerini ortaya koymak olduğunu vurgulamış ve bu iki eserden faydalandığını da ifade etmiştir. Bu açıklamalardan sonra ayrıntılı bir şekilde kendi şerh sistemini

zikretmiştir.⁶⁵⁷ el-‘Alevî'nin bu değerlendirmelerinden de anlaşıldığı gibi kendisine ulaşan bu iki şerhin eksik yönlerinin olması ve kendi şerh anlayışına tam hitap eden bir şerhin olmaması, el-‘Alevî'yi yeni bir şerh yazmaya sevk etmiştir. Bu anlamda kendisinden önceki şârihlerin eksik bıraktığı konuları tamamlamakla birlikte *el-Mufassal*'ı daha iyi bir şekilde şerh edeceği kanaati taşımıştır.

Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr'e (ö. 813/1410-11? sonrası) ait *Kitâb Vâfiye fi Şerh Şâfiye* adlı şerh⁶⁵⁸; Celâlüddîn es-Suyûtî'nin, İbn Mâlik'in *Elfiyye*'sine yazmış olduğu *el-Behcetü'l-Merdiyye* adlı şerhi⁶⁵⁹; Ahmed b. Muhammed el-Fettâmî'nin (1300/1882-3? sonrası) Abdulkâhir el-Curcânî'nin *el-‘Avâmil* adlı eserine yazmış olduğu *Tasrîhu'l-Ğavâmil fi Şerhi'l-‘Avâmil / Teshîl Neyli'l-Emân fi Şerh 'Avâmilî'l-Curcânî* adlı şerh⁶⁶⁰; İbrâhîm Kabsâb'ın *el-İzhâr*'a yazmış olduğu *el-Ezhâr fi Şerhi'l-İzhâr* adlı şerh⁶⁶¹ kendinden önce yazılan şerhleri yeterli görmeme iddiasıyla yazılan şerhlere örnek gösterilebilir.

4.1.2. Çevreden Gelen İstek

Bir esere birden çok şerhin yazılmasını gerektiren bir başka etmen de bir âlimin çevresinde bulunan öğrencilerin ve isteği reddedilmek istenmeyen kişilerin, o âlimde

⁶⁵⁷ Özetle el-Alevî'nin şerh metodunu şu şekilde ifade edebiliriz: el-‘Alevî, şerh yöntemini üç kategori şeklinde zikretmiştir. Birincisi, *el-Mufassal*'ın bütün konularını ele almakla birlikte bütün sırlarını özlü bir şekilde ortaya koyup itici gerekçelerden ve şâzlardan uzaklaştırmak. İkincisi, *el-Mufassal*, Arapça'nın bütün konularını ihtiva etmekle birlikte veciz bir şekilde kaleme alınmıştır. Bundan ötürü derin yüklü manalar içermektedir. Bu manaları tam hakkıyla keşfetmek ve musannifin vermiş olduğu bilgilerin ilavelere muhtaç kısımları, kullandığı lafızların ek kayıtlara muhtaç yerlerini tamamlamak. Üçüncüsü, *el-Mufassal*'daki beyit ve örnekleri şerh etmek. Beyit ve örneklerin istişhâd olarak kullanıldıkları yerleri ifade etmek, irâblarını yapmak ve manalarını açıklamak şeklindedir. Şârihe göre; zikrettiği bu yöntemler göz ardı edilmeyecek derecede büyük bir öneme sahipler. Bu şerhi diğer şerhlerden ayıran bu yöntemler olduğunu ifade etmiştir. Geniş bilgi için bkz. Yahyâ b. Hamza el-‘Alevî, *el-Muhassal fi Keşf Esrâri'l-Mufassal* (Berlin yazma eserler kütüphanesi, no: 6521), I, vr. 1a-3a.

⁶⁵⁸ Şârihin beyanına göre; her ne kadar *el-Kâfiye*'ye birçok şerh yazılsa dahi, bu şerhlerin bir kısmı gereksiz ve yorucu uzatmalar içermektedir bir kısmı ise; kısa ve karmaşık şekildedir. Buna bağlı olarak kimi şerhler, konuları sunuş bakımında ifrata kaçmış kimi şerhler ise; konuları birbirine bağlama noktasında tefrite kaçmıştır. Bunun üzerine kendisinin ifrat ve tefritten uzak bir şerh kaleme aldığını beyan etmektedir. *Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr, Kitâb Vâfiye fi Şerhi Şâfiye* (Câmi'atu'l-Melik Su'ûd Yazma Kütüphanesi, No: 646), vr. 2a.

⁶⁵⁹ Şârih, eserinin özelliklerinden bahsederken kendisinden önce hiçbir şerhin muhtevasında bulunmayan önemli bir içerik ile şerh yazdığını ifade etmiştir. Dolayısıyla şerhinin bir farkındalık oluşturduğunu açık bir şekilde zikretmiştir. Geniş bilgi için bkz. Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *el-Behcetü'l-Merdiyye*, thk. Muhammed es-Sâlihî (y.y, Mektebetü'l-Muderris, 1974), I, 16.

⁶⁶⁰ Şârih *‘Avâmil*'in öneminden bahsettikten sonra, özellikle Mübtedilerin başvurduğu bir eser olduğunu ancak bu metni hem hakkıyla açıklayan, zorluklarını gideren, kolaylaştıracak örneklemeler yapan, hem de irâb yapan bir şerh olmadığından dolayı bu şerhi yazdığını söylemektedir. Bkz. Ahmet b. Muhammed b. Zeyd b. Mustafâ el-Fettâmî, *Tasrîhu'l-Ğavâmil fi Şerhi'l-‘Avâmil*, thk. İlyâs Kaplân (Beyrût: Daru'l-Kutûbi'l-‘İlmiyye, 2010), 485-486.

⁶⁶¹ İbrâhîm Kassâb, *el-Ezhâr fi Şerhi'l-İzhâr* (Manisa İl Halk Kütüphanesi Akhisar Zeynelzade, No: 45 Ak Ze 514), vr. 1b.

şerh yazma istidadı görerek kendisinden şerh talep etmeleri olmuştur. Buna sosyal çevre etkisi de denilebilir. Birçok şerhin bu şekilde meydana geldiği görülmektedir. Radiyuddîn el-Esterâbâdî'nin İbn Hâcib'in *el-Kâfiye*'sine yazdığı şerh⁶⁶², Muhammed b. Ahmed b. Abdalbârî el-Ehdel'in (ö. 1298/1880) Muhammed b. Muhammed el-Hattâb'ın (ö. 954/1547), *Mutemmimetu'l-Âcurrûmiyye* üzerine yazdığı *el-Kevâkibu'd-Durriye* adlı şerh,⁶⁶³ Ebû Zeyd Abdurrahmân el-Mekkûdî'nin *Elfiyye* şerhi,⁶⁶⁴ Bedruddîn el-'Aynî'nin Abdulkâhir el-Curcânî'nin *el-'Avâmil*'ine yazdığı şerh,⁶⁶⁵ Mustafa b. Hamza'nın *Netâicu'l-Efkâr 'Alâ'l-İzhâr* adlı şerhi⁶⁶⁶ bu şekilde yazılmış sadece birkaç örnektir. Sosyal çevrenin istekleri doğrultusunda şerh yazdığını dile getiren birçok şârih de mevcuttur.

4.1.3. Şerhi Bir Şahsa Nispet Etmek

Nureddin Abdurrahmân el-Câmî'nin şerhinde olduğu gibi bazen şârihten herhangi bir istekte bulunulmadığı halde şârih, bazı şahıslara ithaf ederek eserini kaleme almıştır. Nitekim el-Câmî, İbnu'l-Hâcib'in *el-Kâfiye*'sine yazmış olduğu *el-Fevâidu'd-Diyâ'iyye* adlı şerhi, oğlu için yazdığını beyan etmektedir.⁶⁶⁷ İleride değineceğimiz gibi *el-Unmûzec* şârihlerinden olan el-Erdebîlî ve el-Mostârî de şerhlerinin yazılış gerekçelerinden biri, öğrencilerine ithaf etme istekleri olmuştur. Bu çerçevede yazılan şerhlerde hâmilik ve geriye miras bırakmak gibi niyetlerin varlığından bahsetmek mümkündür.

⁶⁶² Şârih, kendisinden *el-Kâfiye*'yi ders alan bazı öğrencilerinin talebi doğrultusunda şerhini te'lif ettiğini ifade etmektedir. Radî el-Esterâbâdî, *Şerhu'r-Radî 'lâ'l-Kâfiye li'bni'l-Hâcib*, thk. Yûsuf Hasan Ömer (Libyâ: Câmî'atu Kâru Yûnus, 1975), I, 17.

⁶⁶³ Şârih, çalışan öğrencilerden bazılarının kendisinden *Mutemmimetu'l-Âcurrûmiyye*'ye kapalı yerleri açıklayan, örneklerin irâbını yapan vb. özelliklere sahip bir şerh yapmasını istediklerini açık bir şekilde zikretmiştir. Muhammed b. Ahmed b. Abdalbârî el-Ehdel, *Kevakibu'd-Durriye Şerh 'alâ Mutemmimeti'l-Âcurrûmiyye, -Şerhu's-Şevâhidi'l-Kevâkibi'd-Durriye* ile birlikte basılmıştır.- (Beyrût: Muessesetu'l-Kutubi's-Sakâfe, 1990), I, 19.

⁶⁶⁴ Bu eserin yazılış amacı, bir talebin yerine getirilmesiyle birlikte Şârihten istekte bulunan bazı ilim talebelerin, *Elfiyye*'ye önem veren kişilerin, kurucu metindeki mesajları açıklayan, kapalı yerleri açıklayan, metnin irâbını veren, gerek duyulmadığı takdirde ilave şevâhid getirmeden, ihtilaflı konulara girmeden, metin merkezli bir şerhin yazılmasıdır. Şârih de onların bu isteğini yerine getirdiğini, bu özellikte bir şerh yazdığını söylemektedir. Ebû Zeyd Abdurrahmân b. Alî b. Sâlih el-Mekkûdî, *Şerhu'l-Mekkûdî 'alâ'l-Elfiyye*, haz.: İbrâhim Şemsuddîn (Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-İlmiyye, 1996), 7.

⁶⁶⁵ Ebû Muhammed Bedruddîn Mahmûd b. Ahmed el-'Aynî, "Vesâilu'l-Fie fî Şerhi'l-'Avâmilil-Mie", thk. Mahmûd Muhammed el-'Âmûdî, *Mecelletu'l-Câmî'ati'l-İslâmiyye* 5, sy. 2 (1997): 20.

⁶⁶⁶ Şârih kendisinden nasıl bir şerh yazılmasından da bahsetmekle birlikte bu isteği de reddetmediğini dillendirmiştir. Bkz. Kuşadalı Mustafa b. Hamza, *Netâicu'l-Efkâr 'alâ'l-İzhâr* (Ankara Milli Kütüphanesi, no:06 Mil Yz A 10061), vr. 2b.

⁶⁶⁷ Nureddîn Abdurrahmân el-Câmî, *el-Fevâidu'd-Diyâ'iyye*, thk. Ahmed 'İzzu'inâye ve Alî Muhammed Mustafâ, -Bu şerh Alî Rızâ b. Osmân el-Kayserî'nin hâşiye ve talik'leri ile birlikte basılmıştır- (Beyrût: Dâru İhyâit-Turâsi'l-'Arabî, 2009), I, 12-13.

4.1.4. Aynı Metni Farklı Amaçla Şerh Etmek

Aynı metin üzerine şerhlerin çoğalmasına etki eden diğer bir faktör de kimi şerhlerin, ana metnin sadece bir boyutu üzerinde durması olmuştur. Örneğin şevâhid şerhleri o metnin sadece şevâhidlerini derinlemesine incelerken,⁶⁶⁸ irâb şerhlerinde ise metnin baştan sonuna kadar irâbı yapılmaktadır.⁶⁶⁹ Dolayısıyla aynı metnin farklı yönleri üzerine ve bölümleri üzerine şerhler yazılmıştır.

4.1.5. Eleştirel Bir Şerh Yapmak

Bazen bir eserdeki hataları göstermek için sadece eleştirel bir üslûpla kaleme alınan şerhler olmuştur.

Ebu'l-Haccâc Yûsuf b. Ma'zûz el-Kaysî el-Endelûsî'nin, Zemahşerî'nin *el-Mufassal*'ı hakkında yazdığı *et-Tenbîh 'alâ Ağlati'z-Zemahşerî* adlı eseri,⁶⁷⁰ Ömer b. Abdullâh b. Ömer el-Fâsî'nin İbnî Hişâm'ın *el-Muğni'sine* yazdığı *Buğyatu'l-Erîb fi Nakd Mesâil Muğni'l-Lebib* adlı şerh⁶⁷¹, Ebû Muhammed Abdullâh b. Seyyid el-Batalyevsî'nin Zeccâcî'nin *el-Cumel*'ine yazdığı *Islahu'l-Haleli'l-Vâki' fi'l-Cumel* adlı şerhi, eleştirel çalışma örnekleridir. Kurucu bir metne reddiye mahiyetinde yapılan çalışmalar olduğu gibi bazen bir şârihin kendisinden önce aynı metin üzerine yazılmış bir şerhi veya bazı noktalarını eleştirel bir yaklaşımla ele aldığı da olmuştur.⁶⁷²

4.1.6. Kurucu Metin ve Yazarının Şöhreti

Bir metnin birçok şerhe konu olmasına etki eden bir faktör de o, eser ve yazarının ilmî derinliği ve şöhreti olduğu görülmektedir. Örneğin İbn Mâlik'in *Elfiyye*

⁶⁶⁸ Nahiv ilmini göz önünde bulundurduğumuzda Sibeveyhi'nin *el-Kitâb*'ı üzerine; *Şerh Ebyât-i Sibeveyhi*, *Tefsir Garib mâ fi Kitâb Sibeveyhi Mine'l-Ebyât*, *Şerh Şevahidi'l-Kitâb*, *Şerh Şevahid Sibeveyhi* v.b isimler ile şerhlerin yazıldığı gibi, ez-Zeccâcî'nin *el-Cumel*'ine, İbnî Cinnî'nin, *el-Luma'ına*, Zemahşerî'nin *el-Mufassal*'ına, İbn Hişâm'ın, *Katru'n-Nedâ'sı* ve *el-Muğni'sine* Şevâhid şerhleri yazılan başlıca eserler olmuştur. Bkz. Habeşî, *Câmi'u's-Şurûh*, II, 771-776, 1386-1387, 1445-1451; III, 1528, 1766-1767, 1787.

⁶⁶⁹ Nahiv alanında özellikle kısa metinlerin irâbı yapılmıştır. İbnî Hâcib'in *el-Kâfiye'si* İbn Mâlik'in *Elfiye'si*, İbn Acurrûm'un *el-Acurrûmiye'si* Abdulkâhir el-Curcânî'nin *el-'Avamil*'i, Birgevi'nin *el-'Avamil* ve *el-İzhâr*'ı, Zemahşerî'nin *el-Unmûzec'i*, irâbı baştan sona yapılmış başlıca eserlerdir. Habeşî, *Câmi'u's-Şurûh*, I, 20, 31, 32, 240, 248; II, 1242, 1243, 1248, 1437; Hüseyin b. Ahmed Zeynizâde, *Mu'ribu'l-İzhâr* (Edirne Selimiye Yazma Eserler Kütüphanesi, no: 22 Sel 5085); Yazar İsmi yok, *İrâbu'l-Unmûzec* fi'n-Nahv (Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, no: 63 Hk 61/2).

⁶⁷⁰ Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-Zunûn*, II, 1776.

⁶⁷¹ Habeşî, *Câmi'u's-Şurûh*, III, 1763-1764.

⁶⁷² Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-Zunûn*, I: 95,551, 596, 603-604, 809; II, 1668. Ayrıca bkz. Mehmet Yunus Yazıcı, "Belgradlı Mehmed Hâkî'nin Şakâ'ik Tercümelere" (Doktora Tezi, Kırıkkale Üniversitesi, 2020), 99.

şârihlerinden Ebû İshâk Burhânuddîn İbrâhîm b. Mûsâ b. Eyyûb el-Kâhirî (802/1400) *ed-Durretu'l-Mudiyye fi Şerhi'l-Elfiyye* adlı şerhinde *Elfiyye*'yi övmenin yanı sıra şöhretinden de bahsetmektedir. Dönemin ilim erbabı tarafından önemsenen bir eser olduğunu, kendisinin de bu eseri incelediğini ve anlaşılması adına şerh ettiğini ifade etmektedir. Şârihin ifadelerine bakıldığında birincil hedefi *Elfiyye*'nin kapalı yerlerini şerh etmektir. Bunun yanı sıra bu eserin şöhret kazanması ve önemli bir dil bilimciye ait olması, kendisini bu esere şerh yazmaya sevk eden sebeplerden biri olduğu da ortaya koymaktadır.⁶⁷³ İncelediğimiz birçok şerh dibacesinde -buna Zemahşerî'nin *el-Unmûzec* adlı eserlerin şerhleri de dâhildir- kurucu metnin sahibinin hem ilmî kişiliğinin çok güçlülüğünden hem de kurucu metnin ilmî değerinin yüksekliğinden bahsedilmektedir. Şârihlerin kurucu metin sahiplerine yönelik mukaddimelerindeki edebî sanatlı övgüleri ve hayranlık ifade eden sözleri gibi hususlar göz önünde bulundurulduğunda zımnen de olsa şârihlerin, ilmî açıdan güçlü bir kurucu metni şerh etme isteklerinin yanında şerhlerinin o güçlü eser ve yazarlarıyla birlikte anılma isteklerinin ve ünlü bir âlime eklenme-devam etme istekleri de olduğu kanaatindeyiz.

Sonuç olarak aynı metne birçok şerhin yazılmasına; bazı şerhlerin muhteva, ilmî katkı ve yazılış amaçlarının birbirinden farklı olması, bir şârihin kendinden önceki şerhi yetersiz, eksik veya o şârihin zihninde tasavvur ettiği şerh özelliklerini tam yerine getirmediğini görüşünde olması, öğrencinin/toplumun ihtiyacına cevap vermek, sevdiği kişi veya kişilere bir ilmî miras bırakma isteği gibi etmenler gerekçe gösterilebilir. Aksi takdirde bir metnin üzerine yazılan bir şerh, bütün boyutuyla herkes tarafından yeterli olursa zaten başka bir şerhe ihtiyaç duyulmaz. Buna rağmen yine de şerh yazılıyorsa bunun başka sebepleri olabilir. Örneğin sonradan yazılan bir şerh ilmî katkıda bulunmadıysa ya o şerhin sahibi o şerhi ders notu olarak yazmış -ki bu günümüzde de uygulanan bir metottur. Ders notlarının hazırlanması gibi- ya da o bölgede aynı metne yazılan şerhlerin nüshası ulaşmamış olabilir. Kanaatimizce, özellikle öğrenci merkezli yapılan şerhlerin gayesi ders kitabı olarak okutulan ana metnin anlaşılması adına ortaya konan eğitim-öğretim materyali olarak görülmesi daha uygundur. Bununla birlikte farklı bölgelerde ders kitabı olarak okutulan bir metnin üzerine birçok şerh yazılması tabii bir durumdur.

---

⁶⁷³ Kâhirî, *ed-Durretu'l-Mudiyye fi Şerhi'l-Elfiyye* (Câmi 'atu'l-Melik Su 'ûd Yazma Kütüphanesi, no 605), vr. 1a.

4.2. *el-UNMÛZEC* ŞERHLERİNİN YAZILIŞ AMAÇLARI

el-Mekkî'ye göre fıkıh, tefsir, kelâm, hadis ilimlerini tahsil etmek isteyenler öncelikle nahiv ilmine ihtiyaç duyarlar. Nahiv alanında yazılan eserlerin bir kısmı çok uzun ve ayrıntılı olduğundan herkes bu eserler ile uğraşıp nahiv tahsil edemeyebilir. Bazı nahiv eserleri ise çok kısa olup, nahvin konularının tamamını ihata etseler dahi özellikle mübtedilerin anlayacağı bir nitelikte değildirler. Bu tür muhtasar metinlerin anlaşılması, ancak ilmî yönü güçlü olan kişiler tarafından gerçekleştirilebilir. Bazı eserler ise kısa olmalarına rağmen yeterli bilgileri içermezler. el-Mekkî, bu durumu göz önünde bulundurarak Zemaşerî'nin *el-Mufasssal* adlı eserinin özeti mahiyetinde olan *el-Unmûzec*'e bir şerh mahiyetini taşıyan, ne kısa ne de çok uzun olan ve basit bir dil ile şerhini kaleme aldığı zikretmiştir.⁶⁷⁴ el-Mekkî, eserini mübtedilerin anlayabilecekleri bir üslupla kaleme almaya çalışmıştır. Ayrıca nahvin konularını yeterli derecede işleme maksadıyla *el-Unmûzec* merkezli yeni bir eser oluşturma isteği taşımıştır.

el-Erdebilî, şerhinin giriş kısmında *el-Unmûzec*'in hacmi küçük ancak anlam bakımında zengin olduğunu beyan ettikten sonra, hem mübtedilerin hem de diğer okuyucuların rağbet gösterdiğini dile getirmiştir. Bu eseri hakkında şerh eden bir eserin olmadığını vurgulayan şârih, şerhini mübtediler için telif ettiğini söyleyerek telifini Ahmet b. 'Îmâduddîn el-Kâşî'ye ithaf etmiştir. Şerh metodundan da bahseden şârih, bu şerhi okumak isteyen kişiye fayda sağlayacak, okuyucunun isteklerine cevap verecek nitelikte yazma gayesinde olduğunu söylemiştir. Yapacağı şerhte *el-Unmûzec*'de zikredilen lafızlar üzerine daldan dala atlamadan, ifade ettiği manaları ifrat ve tefrite kaçmadan mutedil bir sistemle vereceğini iddia etmiştir. *el-Unmûzec*'in bütün metnini şerh metniyle veren şârih, bu eyleminin sebebinin de okuyucuya kolaylık sağlamak olduğunu dile getirmiştir. Söz konusu kolaylık *el-Unmuzec*'in kendi zamanında cari olan ve tahrif edilmiş nüshalardan okuyucuyu uzak tutmaya çalışmaktır.⁶⁷⁵ Başka bir deyişle Şarih, aynı zamanda bir metin tamiri ve tahkiki yapma iddiasını taşımaktadır.

Erdebilî'nin bu ifadelerine baktığımızda eserinin yazılış amaçlarını şu şekilde sıralayabiliriz:

1. *el-Unmûzec*, meşhur olmasına bağlı olarak birçok okuyucunun başvurduğu bir eser özelliğine sahiptir. Ancak bu eserin kısa ve öz lafızlarla vermek istediği bilgilerin anlaşılması adına bir şerhe muhtaçtır. Dolayısıyla *el-Unmûzec*'in ilim ehli tarafından

⁶⁷⁴ Mekkî, *Kifâyetu'n-Nahv*, s. 19.

⁶⁷⁵ Erdebilî, *Şerhu'l-Unmûzec*, 2.

rağbet görmesi ve ilmî değere sahip olması, kendisine şerh yazılma gerekçeleri arasında gösterilmiştir.

2. Bu şerhin yazılma gerekçelerinin arasında bu şerhten önce yeterli donanıma sahip bir şerhin bulunmaması gösterilmiştir.

3. Nahiv ilmine yeni başlayan şahısların ders malzemesi ihtiyacını gidermek.

4. Asıl metnin ibarelerini tashih edilmiş ve hatalardan korunmuş olarak sunmak. Şârih birçok yerde istinsâh hatalarından bahsederek kendisinin uygun gördüğü lafızları kullanmış ve istinsâh hatalarından muzdarip olduğunu dile getirmiştir. Şârihin bu eylemi, bir şerhin kurucu metinde yapılan tahriflere karşı da koruma görevini de üstlendiğini göstermektedir.

Zeynu'l-'Arab, *el-Unmûzec*'i derslerde okuttuğundan dolayı öğrencileri kendisinden *el-Unmûzec*'e bir şerh yazmasını talep etmişlerdir. Şârih, *el-Unmûzec*'in hacim olarak küçük, üslup olarak veciz ve kısa ifadeler ile geniş anlam ve mesaj içerdiğini beyan etmekle beraber eserde zikredilen kaidelerin bir düzene sokulmasının ve eserin çözülmesinin gerekliliğini dile getirmiştir. Ayrıca nahiv ilmine yeni başlayanların *el-Unmûzec*'i tam anlamıyla kavrayamayacağını söylemiştir. Belli bir mesafe kat edenlerin ise bu eserde zikredilen kuralları ezberleyip zihninde yerleştirmesinin gerekliliğini vurgulamıştır. Dolayısıyla derin bir şekilde düşünülmeden bu eserin vermiş olduğu mesaj, bilgi ve konulardaki karmaşık metodunu çözümlemesi, herkes tarafından başarılacak bir iş değildir. Buna binaen öğrencilerinin isteğini yerine getirmek üzere *el-Unmûzec*'in zor yerlerini açıklığa kavuşturmak, kapalı yerlerini açmak ve metinde ihmal sonucu zikredilmeyen bilgileri yazarak asıl metin ve şerhi mezc etmek, başka şerhlere bakma ihtiyacını ortadan kaldıran bir yapı içerisinde şerh telif etmek istediğini söylemiştir.⁶⁷⁶ Başka bir deyişle şârihin amacı; şerhedilmeye muhtaç gördüğü bir eseri derli toplu bir şekilde kendi bilgi ve birikimiyle özdeşleştirerek herkesin anlayacağı bir seviyeye çekmektir.

el-Berde î mukaddimesinde Zemahşeri'nin ilmî kişiliğini, tefsir ve nahiv ilmindeki ustalığını övmektedir. Zemahşeri'nin ilmî yönden yüksek bir şahsiyet olduğunu, *el-Unmûzec*'in kıymet bakımından benzerleri arasında yegâne olduğunu ifade etmiştir. Hacminin küçüklüğüne rağmen nahiv ilminin temel ve önemli bilgilerini içerdiğini de dile getirmiştir. İşaret ettiği mesajların ise yol gösteren açıklamalar olmadan anlaşılmasının mümkün olmadığını görünce bu şerhi yazmak istediğini

⁶⁷⁶ Zeynu'l-'Arab, *Şerhu'l-Unmûzec*, vr, 2a-2b.

zikretmiştir. *el-Unmûzec*'deki zor ve kapalı yerleri açığa kavuşturma niyetine sahip olan şârih, nahiv ilmine dair zikredilmeyen bilgileri de özet bir şekilde tamamlayıcı bir unsur olarak sunduğunu ve eserinin açıklayıcı olarak yeterli bir düzeyde olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca çok farklı kaynaklardan yararlanmadığını da ifade etmiştir.⁶⁷⁷ Şârih, bununla eserinin orijinalliğine dikkat çekmek istemiştir. Şârihin eserini kaleme alma nedeni, ilmî olarak beğendiği bir eseri şerhe muhtaç görerek topluma kazandırma isteğidir. Aslında bu gerekçe birçok şerhte mevcuttur. Ancak yukarıda da belirttiğimiz gibi şârihin gayesi, bir önceki eserlerdeki bilgilerin tekrarı ya da ihtilafli konulara girmek değil; *el-Unmûzec*'i kendi ilmî birikim ve yorumlarıyla zenginleştirmektir. Esere bakıldığında şârihin mukaddimesinde zikrettiği bu bilgiler doğrultusunda hareket ettiğini görülmektedir.

eş-Şâzelî de bir önceki şârihler gibi başlangıçta hem Zemahşerî'yi hem de *el-Unmûzec*'i övmektedir. Az lafızla geniş manalar içeren *el-Unmûzec*, Zemahşerî'nin âlim bir kişi olduğunun göstergesidir. Bu denli kısa, ama mânâ bakımından zengin olan bu risalenin şerhe muhtaç olduğunu ve buna bağlı olarak kapalı yerlerini açıklayan bir şerh yazdığını beyan etmektedir.⁶⁷⁸ Şerhin yazılış amaçları arasında, klasik şerh yazma sebepleri dışında herhangi özel bir sebep gösterilmemiştir.

el-Mostârî, şerhinin mukaddemesinde kendisinden *el-Unmûzec*'e bir şerh yazması istenildiğini beyan etmektedir. Daha sonra Zemahşerî'yi överek, *el-Unmûzec*'in değer ve öneminden bahsedip bu şerhi yazma sebeplerinden bahseder. Buna binaen yukardaki şârihler gibi *el-Unmûzec*'in hacimsel olarak küçük, üslup olarak veciz ve kısa ifadeler ile geniş anlam ve mesaj içerdiğini beyan etmektedir. Ancak *el-Unmûzec*'de kastedilen mesaj ve bilgileri hakkında şerh eden bir şerhin bulunmadığını ifade etmiştir. Şerhini mübtediler için telif ettiğini, özellikle de bu şerhi dönemin vezirlerden Abdurrahmân Paşa'nın oğlu Abdullah için kaleme aldığını söylemektedir. Bir sonraki adımda ise yazacağı şerhin *el-Unmûzec*'in kapalı lafızlarını ve gizli manalarını açığa kavuşturmak olduğunu, bu kitapta zikredilmeyen bazı önemli bilgileri zikredip fazla sözü uzatmadan bir şerh yazacağını ifade etmektedir.⁶⁷⁹

el-Mostârî'nin ifadelerine baktığımızda şerhini aşağıdaki sebeplerden ötürü yazdığını görmekteyiz:

1. Zemahşerî'nin büyük bir ustalıkla telif ettiği eserindeki kapalılığı gidermek.

⁶⁷⁷ Berde'î, *Hadâ'iku'd-Dakâ'ik*, 5-6.

⁶⁷⁸ Şâzelî, *el-Fâlûzec*, vr, 2a.

⁶⁷⁹ Mostârî, *el-Fevâ'idu'l-'Abdiyye*, 65-66.

2. Kendisine göre *el-Unmuzec*'i hakkıyla şerh eden bir eserin bulunmaması.
3. Sevdiği kişilere, özellikle Abdullah adlı öğrencisine ithafen yazmak.
4. Kendisine yapılan bir talebi yerine getirmek.
5. Eksik bırakılan konuları tamamlamak. Bu sebeplere baktığımızda 1. ve 5. sebepler hariç diğerlerini özel olarak niteleyebiliriz.

Diğer bir şârih olan 'Asker ise şerh telif sebebinin sadece bir istek sonucu olduğunu beyan etmiştir. Mulkiyye Medreseleri'nin Nâzırı kendisine *el-Unmûzec*'i şerh etmesini istemiş, bu şahsa duyduğu muhabbetten dolayı talebini geri çevirmemiştir. Bunun dışında herhangi bir gerekçe öne sürmemektedir.⁶⁸⁰

el-Husûsî de kendinden önceki şârihler gibi hem Zemahşerî'yi hem de *el-Unmûzec*'i övmekle başlamıştır. *el-Unmûzec*'i alanında gerek muhtevası gerekse bu muhtevanın tertip ve üslup hususunda yegâne bir metin olduğunu ifade eden şârih, nasıl bir şerh telif ettiğini şu şekilde ifade etmektedir:

1. *el-Unmûzec*'in lafızlarını, amacını, işaret ettiği hususları ve manalarını çözümleyen bir şerh yazdığını ifade etmiştir.

2. Şârih, eserinin değerli bilgiler ile donatıldığını ve nahiv alanında perde arkasında saklı bilgileri açığa kavuşturduğunu söylemiştir. Hem bu ilmi öğreten kişilerin hem de öğrenen kişiler için zengin muhtevaya sahip bir şerh olduğunu dile getirmiştir. Aynı zamanda nahiv ilminin önemli konularını içerisinde barındırdığını, bu konuda benzeri olmayan kapsamlı bir şerh olduğunu ifade etmiştir.⁶⁸¹

Şârihin ifadelerine bakıldığında şerhini diğer şerhlerden ayırt edici en belirgin özelliğin, muhteva olarak geniş ve zengin olmasıdır. Bu özelliklerin eserin muhtevasına bakıldığında da anlaşıldığını daha önce ifade etmiştik.

4.3. ŞERHLER BİRBİRİNİN TEKRARI MI?

Bu bölümde şerhlerin birbirinin tekrarı olup olmaması mevzusuna *el-Unmûzec*'in şerhleri üzerinden cevap aranacaktır. Tekrar konusu ise iki yönden ele alınacaktır. Bunların ilki ifadeler, ikincisi ise içeriktir. el-Mekkî'nin eseri lafız itibarıyla şerh şeklinde olmadığı için de bu değerlendirmenin dışında tutulmuştur. Dolayısıyla yedi şerh üzerinden inceleme yapılacaktır. Bu şerhler, daha önceki oluşturulan sıra

---

⁶⁸⁰ 'Asker, *el-Feyrûzec*, 2.

⁶⁸¹ Husûsî, *'Umdetu's-Sirrî*, 2- 3.

düzeniyle incelenecektir. İlk olarak el-Erdebîlî'nin şerhi üzerinde durulacak; daha sonra şerhler birbiri arasında mukayese edilecektir.

Şerhlerin birbirinin tekrarı olup olmamaları sorusuna cevap verebilmek için bilim tarihinde yapılan genellemelerden kaçınmanın ve şerhler üzerinde inceleme yapılarak kanaatlerin öne sürülmesi daha doğru olacaktır. Bundan ötürü şerhlerdeki Arapça metinlerden örnekler seçerek konu ele alınacaktır. Seçtiğimiz örnek gramerin temel konularından olan *kelâm* terimidir. Seçilen bu kesitin tahlilleri de şerhler arasında mukayese yapılarak ifade edilecektir.

Zemahşerî *Kelâm* hakkında şu ifadeler kullanmaktadır:

الكلام مؤلف إما من اسمين اسند أحدهما إلى الآخر نحو زيد قائم وإما من فعل واسم نحو ضرب زيد ويسمى جملة وكلاماً.⁶⁸²

Şârihlerin ifadelerini şu şekilde sıralayabiliriz:

1- el-Erdebîlî'nin metni:

أقول لما بين الكلمة أراد أن يبين الكلام. فقولته: "مؤلف" احتراز به عن المفرد مثل زيد وقوله: "إما من اسمين وإما من فعل واسم" احتراز عن المؤلف من الفعلين نحو ضرب ضرب أو من فعل وحرف نحو قد ضرب أو من حرفين نحو قد أو من حرف واسم نحو ما زيد وقوله: " اسند أحدهما إلى الآخر" احتراز عن المؤلف من اسمين لم يسند أحدهما إلى الآخر نحو غلام زيد وخمسة عشر فإن كل ذلك لا يكون كلاماً. وقوله: " وإما من فعل واسم" تقديره: وإما من فعل واسم أسند ذلك الفعل إلى ذلك الاسم. وإنما لم يذكره صريحاً لأن قوله: "اسند أحدهما إلى الآخر" يدل على وجوب الإسناد بينهما. والإسناد نسبة أحد الجزأين إلى الآخر ليفيد المخاطب فائدة تامة يصيح السكوت عليه.⁶⁸³

Metnin analizi:

Şârih, öncelikle *kelâmın* tanımını inceleyerek doğruluğunu basit ifade ve örnekler ile analiz etmiştir. Bu bağlamda *kelâm* olmayan yapıları da dillendirmiştir. Daha önceden de tanım konusunda ele aldığımız gibi aslında bu tür analizler, şârihlerin tanımlarda sıkça başvurduğu bir yöntem olmuştur. el-Erdebîlî, burada musannifin ifadelerini açıklarken ta'lîl yöntemine de başvurmuştur. Zemahşerî, iki isim arasında olması gereken isnâd'ı zikretmiştir. Ancak fiil ile ismin arasında olup olmayacağı

⁶⁸² Zemahşerî, *el-Unmûzec*, 15.

⁶⁸³ Erdebîlî, *Şerhu'l-Unmûzec*, 6.

hakkında herhangi bir ifade kullanmamıştır. Fiil ile isim arasında da isnâd'ın olması gerektiğini şârih tamamlayıp Zemahşerî'nin bu bilgiyi de neden zikretmediğini ifade etmiştir. Şârih'e göre; Zemahşerî'nin "اسند أحدهما إلى الآخر" sözüyle isnâd'ın fiil ile isimden ibaret olan kelâm kısmında da gerekli olduğu anlaşılmaktadır. Buna bağlı olarak tekrar isnâd'dan bahsetmediğini savunmuştur. Şârih, basit ve konuyu uzatmadan gerçekleştiği bu açıklamalarının yanında tanımda geçen isnâd kavramını da açıklamıştır. Musannifin kelâm ile eşdeğer saydığı cümle hakkında da herhangi bir yorumda bulunmamıştır.

2- Zeynu'l- 'Arab'ın metni:

(والكلام) لفظ (مؤلف إما من اسمين اسند) أي نسب (أحدهما) أي أحد الاسمين (إلى الآخر) نسبة مفيدة بمعنى صحة السكوت ويجب أن لا يعود الالفاظ به لاغيا عند اقتصار عليه وذلك (نحو زيد قائم) ويسمى جملة اسمية (وإما من فعل واسم نحو ضرب زيد) وتسمى جملة فعلية وبقيد الإسناد المذكور خرج نحو غلام زيد وخمسة عشر وبعلبك والحيوان الناطق صفة وموصوفا فإن كلا من هذه الأمثلة وإن كان مؤلف من اسمين لكنه ليس كلاما لأنه لم يسند فيه أحدهما إلى الآخر.⁶⁸⁴

Metnin analizi:

Şârih, Zemahşerî'nin ifadelerini açıklarken ilave olarak iki ismi birbirine bağlayan nispetin mahiyeti ve *kelâm* olmayan bazı terkipleri vermekle yetinmiştir.

Zeynu'l- 'Arab'ın şerhini el-Erdebîlî'nin şerhiyle kıyasladığımızda, el-Erdebîlî, *kelâm* tanımını "efradını câmi ve ağyarını mâni" usulüne dayalı olarak tanımda geçen bütün lafızları işlerken Zeynu'l- 'Arab, sadece *isnâd* ifadesiyle dışarda kalan bazı terkipleri zikretmiştir. el-Erdebîlî, musannifin neden *isnâd* ifadesini fiil ile isimden oluşan *kelâm* kısmı için zikretmediğine değinirken Zeynu'l- 'Arab bu hususu ifade etmeye ihtiyaç duymamıştır. Genel itibariyle Zeynu'l- 'Arab'ın seçtiği ifadeler el-Erdebîlî ile farklı olup şerh yapılan ortak noktalarda dahi büyük bir oranda birebir aynı görülmemektedir. Her iki şârihin de değindiği noktalardan biri, "isnâd ile bir araya gelen yapının muhataba yeni bir fayda sağlama ve konuşmacıya soru sorma ihtiyacının ortadan kalktığı bir yapıdan ibarettir" bilgisi olmuşsa da şârihlerin ifade biçimleri bir birbirinden farklı olmuştur.

3- el-Berde î'nin metni:

⁶⁸⁴ Zeynu'l- 'Arab, *Şerhu'l-Unmûzec*, vr. 3b.

أقول لما أراد أن يبين أحد قسمي موضوع الفن أعني الكلام إذ بعض محمولات المسائل عوارضه وأن يقسمه إلى قسمين عرّفه على وجه حصل منه معرفته ومعرفة قسميه أيضا فقال: الكلام مؤلف إلخ... أي لفظ مركب من جزأين هما اسمان أسند وضم أحدهما ضم مفهوم وجودي أو عدمي إلى الآخر إما ثانهما إلى الأول نحو زيد قائم أو أولهما إلى الثاني نحو هيهات زيد. وإنما أدرج في هذا القسم نظرا إلى اللفظ أو من جزأين هما اسم وفعل وقد أسند ذلك الفعل إلى ذلك الاسم ولم يتعرض للإسناد هنا لأن وجوب الإسناد بين الاسمين يدل على وجوبه بين الفعل والاسم لأن الكلام لا بد له من اجتماع الأجزاء وتضامها والاجتماع والتضام فيه ليس إلا بالإسناد فكما لا بد للتضام بين الاسمين من الإسناد لا بد له من الإسناد بين الفعل والاسم حتى يصير المجموع على هيئته ووحدايته كلاما. وأما الدليل على أن الإسناد من الفعل إلى الاسم دون العكس فهو أن الفعل لتضمنه المعنى النسبي متعين لأن يسند إلى الغير لأن المسند لا بد له وأن يقوم بالمسند إليه والمعنى النسبي كذلك لا محالة وكذا يدل عليه التعريف الآتي للإسم لأنه يدل على أن صحة الحديث من خواصل الاسم فلو كان الفعل مسندا إليه لكان مخبرا عنه فلا تكون تلك الصحة من خواصل الإسم فهو من الفعل إلى الاسم دون العكس وإنما وجب الإسناد بين الجزأين لأن الكلام لا بد فيه من الانضمام بين جزئيه حتى يخرج من الحكم التعداد والانضمام هنا لا يكون إلا بالإسناد الذي هو ضم أحد الجزأين إلى الآخر على وجه الإفادة التامة أي على وجه يصح سكوت المتكلم عليه سواء أفاد المخاطب فائدة جديدة أم لم يفد وسواء كان ذلك الضم إخباريا أو إنشائيا والإخبار إيجابيا أو سلبيا والإيجاب وكذا السلب جمليا أو شرطيا إلى ما يطول الكلام بذكره.

ثم الإسناد لا بد له من مسند ومسند إليه فالكلام لا بد له منهما فالكلام منحصر في قسمين اسمين أو اسم وفعل ولا يأتي من الأقسام الأربعة الباقية التي هي ضم الفعل إلى جنسه وضم فعل إلى حرف وضم حرف إلى جنسه وضم حرف إلى اسم من التركيبات الستة الحاصلة من انضمام كل من الأنواع إلى جنسه وإلى خلاف جنسه لفقد المسند والمسند إليه كليهما أو لفقد أحدهما في تلك الأقسام الأربعة.

وقولهم: يا زيد ليس يرد نقضا للحصر لأنه ليس بكلام حقيقة بل هو ساد مسده والكلام في الحقيقة أدعو مع فاعله المستكن فيه وهو مؤلف من الفعل والاسم أعني المستكن في أدعو ثم تأليف الكلام من الجزئين أعم من أن يكون ملفوظين كزيد قائم أو واحدهما ملفوظا والآخر منويا نحو قم وأقوم ومن أن يكونا مذكورين أو محذوفين أو أحدهما محظوظا بناء على القرينة نحو نعم في جواب من قال: أزيد قائم أي نعم زيد قائم ونحو زيد في جواب من فعل هذا أي فعله زيد. وإن سلمنا أنه كلام

حقيقة لكن لا نسلم بطلان الحصر به لأن يا اسم فعل على ما هو مختار بعضهم فالتأليف من اسمين أحدهما يا والآخر الضمير المستكن فيه أعني أنا.

وأما الجملة الشرطية فالنقض بها وارد على الحصر قطعاً لأنها كلام حقيقة مع أن جزأها ليسا باسمين ولا باسم وفعل بل هما شرط وجزاء وهما من أقسام المركب والفعل والاسم من أقسام المفرد ويمكن الجواب بأن الكلام في الحقيقة عند القوم هو الجزاء وحده والشرط قيد له لأنه إذا قيل: إن ضربت ضربت فالمعنى أضرب وقت وجود ضربك كما هو المقدر في علم المعاني وأما على مذهب أرباب المعقول فلا مجال للتفصي عن هذا النقض لأن الكلام عندهم مجموع الشرط والجزاء والإسناد الشرطي منعقد بينهما.

ولو تكلفنا وقلنا هي في قوة قولنا هذا ملزوم لذلك لأخللنا بمعنى الجملة الشرطية وصرنا إلى معنى هو معنى الجملة الاسمية فلا مجال للتفصي عنهما على مذهبهم إلا أن يقال: إن حصر الكلام في القسمين على مذهب القوم.

قال: "ويسمى كلاماً وجملة." أقول يسمى المؤلف المذكور جملة أيضاً. قال بعضهم: لفظة الجملة ولفظ الكلام مترادفان فإن كلا منهما موضوع بإزاء المؤلف المذكور قال نجم الأئمة وفاضل الأمة الرضي الأستربادي: إن الجملة أعم من الكلام مطلقاً إذ كل كلام جملة من غير عكس: قال: لأن لفظة الجملة موضوعة بإزاء المؤلف المذكور ولفظ الكلام موضوع بإزاء ما هو أخص منه وهو المؤلف المذكور مع قيد أن لا يكون مقصوداً لأجل الغير وثمره الخلاف تظهر في جملة تعلقت بالغير بالخبرية أو غيرها فإنها عند القائلين بالترايف جملة وكلاماً أيضاً وعند القائلين بالعموم جملة وليس بكلام.⁶⁸⁵

Metnin analizi:

el-Berde 'î, bu bölümü şerh ederken öncelikle musannifin *kelâma* yapmış olduğu tanımın mahiyetini ele almış ve bu tanımın aynı zamanda isim-isim veya fiil-isimden oluşan kelâm kısımlarının tanımlarını da içerisinde barındırdığını ifade etmiştir. Tanımın üzerine değerlendirmelere devam eden el-Berde 'î, kelâmın iki unsuru olan isimlerden birinin diğerine isnâd ile bağlanması ile birlikte o ismin anlam olarak olumlu ya da olumsuz olabileceği kaydını düşürmüştür.

Yer yer ta'lîle başvuran el-Berde 'î, Zemâhşerî'nin fiil ile isimden oluşan *kelâmdaki* isnâdı zikretmeme sebebini de ele almıştır. Bu durumda el-Berde 'î'ye göre;

⁶⁸⁵ Berde'î, *Hadâ'iku'd-Dakâ'ik*, 13-17.

kelâm, bir araya gelen ve birbirine bağlanan parçalardan ibaret olan bir unsur olması hasebiyle isnâd'dan ârî olması düşünülemez. Bu isnâdın iki isim arasında gerekli olması, fiil ile isimden oluşan kelâmda da fiilin isme isnâd olmasını gerekli hale getirir. Buna binaen isnâd kelimesinin tekrarına ihtiyaç duyulmamıştır.

el-Berde'î'nin değindiği diğer bir husus ise fiilin isme isnâd olma konusu olmuştur. Şârihin ifade ettiği üzere fiilin *müsned* olması ve *müsnedün ileyh* olmamasının delili şu şekildedir: Fiilin isme isnâd olması; ismin fiile isnad olmamasının delili, fiilin içerdiği manâ, başka bir unsur sayesinde varlık kazanması hasebiyle başka bir varlığa muhtaç duyar ve müsned konumunda olması gerekli hale gelmektedir. Ayrıca ismin tanımında kullanılan ve ismin bir özelliği olarak vurgulanan "ما صح الحديث عنه" ifadesi de fiile isnâd yapılmayacağını vurgulanmıştır. Aksi takdirde ismi fiilden ayıran bir özelliği fiile de nispet etmek olur. Bu da fiilin *muhberun* 'anh olabileceği anlamına gelmektedir. Bu durumda isim için ayrıcalıklı olan *muhberun* 'anh özelliği ortadan kalkmış olacaktır. Oysa bu özellik isme özgüdür.

Şârihin değindiği diğer bir husus da *kelâmda* bulunması gereken isnâd olgusunun altyapısı olmuştur. Şârihin verdiği bilgilere göre, muhatabın ikna olması için söylenen bir ifadenin, tam bir anlam ifade edebilmesi için *kelâmın* iki parçasının birbirine bağlanması zorunludur. Bu işlevi de isnâd olgusu görmektedir.

Serdedilen kelâmın mahiyeti ile ilgili de değerlendirmeler yaptığı da görülmektedir. Şârihe göre kelimada muhatabın faydalı bir bilgiye ulaşımına ve birbirine isnâdla bağlanan yapının ihbarî veya inşaî olması gibi özelliklere bakılmaksızın sadece muhatabın zihninde şüphe bırakacak bir yapıda olmaması yeterlidir.

Bu adımdan sonra isnâd içeren yapıda bulunması gereken *müsned* ve *müsnedün ileyh* unsurlarının kelimada var olmasının zorunluluğuna değinen şârih, aklî çıkarım sonucunda altı kısma kadar çıkan terkiplerden sadece ikisinin kelam olabilmesinin gerekçesini de açıklamıştır.⁶⁸⁶

el-Berde'î, bu açıklamalarından sonra "يا زيد" ifadesinin bir harf ve bir isimden oluşan, kelam yerine geçen bir yapı olduğunu ifade ederek bu ifadenin gerçek anlamda

⁶⁸⁶ fiil-fiil, fiil-harf, harf-harf, harf-isim, isim-isim ve fiil-isim'den oluşan terkiplerden sadece isim-isim ve fiil-isim'den oluşan terkiplerin kelamı oluşturduğunu, diğer dört kısımda bazılarında kelâm'ın unsurlarından olan müsned ve müsnedün ileyh'i'nin her ikisinin de bulunmadığını, bazılarında da bu unsurlardan birinin bulunmadığını ifade eden şârih, bu dört kısmın kelâm sayılamayacağı bilgisini vermektedir.

kelam değil kelâmın yerine geçen bir ifadeden oluştuğunu zikretmiştir. Zira bu örnekteki asıl kelâm "ي" harfinin yerine geçen "أدعو" fiili ve gizli olan "أنا" failidir.

Bir sonraki adımda şârih, kelâmın iki parçasının da zikredildiği ya da birinin zikredildiği birinin zikredilmediği vb. kelâm şekillerini örnekler ile açıklamıştır.

Şârih, sonraki adımda şart cümlesinin kelâm kısımlarından isim-isim veya fiil-isim den oluşmadığı halde gerçekte kelâm olduğunu beyan etmektedir. Oysa yukarıda yapılan taksimata göre kelâm olmaması gerekirdi. Zira şart cümlesindeki iki parçanın biri şart, diğeri ise cezadır. Bu da mürekkebi yapılaraya özgü bir durum olup fiil ile isim ise müfred olan lafızlardır. Şârih, bu soruna öncelikle nahivcilerin nazarından bakarak çözüm üretmeye çalışmıştır. Nahivcilere göre şart cümlesinde bulunan birinci cümle (*şart*) sadece kelâmı teşkil eder. İkinci cümle de (*ceza*) birinci cümlenin bir parçası sayılmaktadır. Şârih, şart cümlesinin mantıkçılara göre kelâm olup olmadığını da irdelemiştir.

Bir sonraki adımda kelâm ile cümle üzerine değerlendirmeler yapmıştır. Başkalarına ait *cümle* ile *kelâmın* eş anlamlı olduğu görüşünün yanında Radiyuddîn el-Esterâbâdî'nin "*Cümle kelâmdan daha kapsamlıdır.*" görüşlerini dile getirerek herhangi bir tercihte bulunmamıştır.

el-Berde'î'nin şerhini el-Erdebîlî ile Zeynu'l-'Arab'ın şerhleriyle karşılaştırdığımızda el-Berde'î'nin burada değindiği birçok husus ve kullandığı ifadeler diğeri iki şerhte görülmemektedir. Bu hususları kısaca şu şekilde sıralayabiliriz:

1. *Kelâmın* tanımı içerisinde kısımlarının tanımı da meydana geldiği bilgisi.
2. İsnâdla oluşan terkinin anlam olarak olumlu ve olumsuz olması.
3. İsnâd ile bir araya gelen iki isim için hem müsned oldukları durumları için hem de müsnedün ileyhi oldukları durum için örnek getirilerek açıklamalar yapılmıştır.
4. Filin isme isnâd edilmeme bilgisini ele alınarak mesele gerekçeleri ile birlikte geniş bir şekilde işlenmiştir.
5. İsnâdın unsurları olan müsned ve müsnedün ileyhi'nin var olma gerekliliğinden bahsedilmiştir.

6. Görünürde *kelâm* tanımına hâlel getirme potansiyelini taşıyan ancak gerçekte tanımı bozmayan "يا زيد" ifadesi hakkında detaylı bilgi verilmiştir. Ayrıca kelâmı oluşturan unsurların açık bir şekilde zikredilip zikredilmediği (gizli) durumlar için bilgi verilmiş, örnekler ile pekiştirilmiş ve bu kısımların hiçbirinin kelâm tanımını bozmadıkları vurgulanmıştır.

7. Şart cümlesinin *kelâm* tanımını bozduğuna dair görüş bildirilmiş ancak çözüm üretilmeye çalışılmıştır.

8. *Kelâm* ve *cümle* hakkında teknik bilgi verilmiştir.

el-Berde‘î, el-Erdebîlî ve Zeynu'l-‘Arab'ın zikrettiği bazı bilgilere de değindiği görülmektedir. Daha önceden de değindiğimiz gibi Zemahşerî, iki isimden oluşan *kelâm* kısmı için isnâd şartını zikretmiş ancak bu şartı fiil ile isimden oluşan *kelâm* kısmı için tekrar ifade etmemiştir. el-Erdebîlî'nin dile getirdiği bu husus el-Berde‘î tarafından da ifade edilmiştir. Ancak el-Berde‘î'nin, bu konuda el-Erdebîlî'ye nispetle daha ayrıntılı bilgi verdiği ve bu bilgileri gerekçelendirdiği görülmektedir. Ayrıca el-Erdebîlî ile aynı lafızları kullanmamıştır. el-Erdebîlî'nin *kelâm* tanımı dışında kaldığını ifade ettiği ve akli taksimatın gerektirdiği fiil-fiil, fiil-harf, harf-harf ve harf-isimden oluşan terkiplerden sadece ilk üçünü zikretmiştir. el-Berde‘î ise bu dört kısmı tam ve farklı ifadeler ile dile getirdiği görülmektedir. Şârih, el-Erdebîlî ile Zeynu'l-‘Arab'ın değindiği, “isnâd ile bir araya gelen yapının muhataba yeni bir fayda sağlama ve konuşmacıya soru sorma ihtiyacının ortadan kalktığı bir yapıdan ibarettir” bilgisine de değindiği ancak farklı bir format ve genişlikte sunduğu görülmektedir.

4- eş-Şâzelî'nin Metni:

(الكلام) إما (مؤلف إما من اسمين اسند أحدهما إلى الآخر نحو زيد قائم) فإنه كلام لإسناد قائم إلى زيد (وإما) مؤلف (من فعل واسم) أسند ذلك الفعل إلى ذلك الاسم (نحو ضرب زيد) فإنه كلام أيضا لإسناد ضرب إلى زيد (و يسمى) ذلك المؤلف مما ذكر (كلاما) إن أفاد كما في المثالين المذكورين ويسمى (جملة) إن لم يفد نحو إن قام زيد فعلم مما ذكر أن بين الكلام والجملة عموما وخصوصا فكل كلام جملة ولا عكس فالجملة أعم من الكلام.⁶⁸⁷

Metnin analizi:

eş-Şâzelî de bu kısmı uzatmadan musannifin ifadelerine odaklanmış ve müellifin maksadını şerh etmiştir. İlave olarak *cümle-kelâm* ayrımı yaparak, faydalı bir anlam ifade eden terkinin *kelâm* olduğunu faydalı bir anlam ifade etmeyen ise *cümle* olduğunu ifade eden Şârih, cümleyi daha kapsamlı gören görüşü benimsediği görülmektedir.

Şâzelî, kendinden önceki şârihler gibi detaylı bir şerh örneğini sergilemeyip sadece ana metnin anlaşılması adına açıklamalarda bulunmuştur. Bundan ötürü *kelâm*

⁶⁸⁷ Şâzelî, *el-Fâlûzec*, vr, 2b.

konusunda kendisinden önceki şerhler ile bir iki ifade dışında - ki bu ifadeler de musannifin gayesini açıklamak içindir - tekrara düştüğünü söylememiz mümkün değildir. Söz konusu şârihlerden farklı olarak musannifin örneklerini açıklamış, bu örneklerin kelâm için olduğunu, kelâmın cümleden farklı olduğunu ifade etmiştir. Kelâm olan bir terkinin muhataba fayda sağladığını cümlelerin ise fayda sağlamadığını, dolayısıyla *kelâm* ile *cümle*nin eşanlamda olmayan ve cümlelerin kelimadan daha genel olduğunu savunup cümle olan yapıya da örnek vermiştir.

5- el-Mostârî'nin metni:

ولمَّا فرغ من تعريف الكلمة وتقسيمها شرع في تعريف الكلام فقال: (الكلام) لأمه كلام الكلمة وهو في اللغة: ما يتكلم به قليلا كان أو كثيرا وفي الاصطلاح: (مؤلف إما من اسمين اسند أحدهما إلى الآخر) والمراد بالإسناد: ضم كلمة حقيقة أو حكما إلى أخرى مثلها بحيث يفيد السامع فائدة تامة وهي التي يصح السكوت عليها بأن لا يبقى للمخاطب انتظار إلى المسند أو مسند إليه (نحو زيد قائم) فإنه أسند أحدهما وهو قائم إلى الآخر وهو زيد (وإما من فعل واسم) أسند ذلك الفعل إلى ذلك الاسم (نحو ضرب زيد) فإنه أسند الفعل وهو ضرب إلى الاسم وهو زيد، وإنما انحصر فيهما لأن الإسناد يقتضي المسند والمسند إليه والحرف لا يكون منهما والفعل لا يكون مسندا إليه والاسم الواحد في حالة واحدة لا يكون إلا أحدهما والتركيب الثنائي ستة ولا يوجدان معا إلا في هذين القسمين لا يقال: هذا منقوض بنحو: يا زيد فإنه كلام مع أنه مؤلف من حرف واسم لأننا نقول: إن "يا" قائمة مقام الفعل فلا يكون مؤلفا من حرف واسم بل من الفعل والاسم الذي هو المنوي وهذا المؤلف كما يسمى كلاما يسمى جملة أيضا. وها هنا بحثان الأول: في الفرق بين الجملة والكلام هل هما متردبان أو الجملة أعم مطلقا؟ وليس النزاع لفظيا راجعا إلى الاصطلاح الجديد بل في أنه هل يفهم من استعمال المتقدمين في كتبهم وتعريفاتهم الفرق أو لا بعد عدم تنصيصهم على شيء؟ فالحق أنه وإن فهم من ظاهر عبارة المصنف وغيره الترادف يجب صرفه عن ظاهره إذ لم يوجد ولم يسمع أن يقال: هذا الكلام وقع خبرا أو حالا أو صفة أو شرطا أو جزاء مما ليس فيه نسبة تامة في الحال وإن كانت في الأصل كما يقال: هذه الجملة وقعت كذا كذا فدل على أنهم اكتفوا في الجملة بوجود الإسناد في الأصل وإن ذهب في الحال مما ذكر وما لم يوجد فيه أصلا كالمصادر والصفات مع مرفوعاتها فلا تسمى جملة أيضا واشترطوا في الكلام أن يوجد فيه الإسناد في الحال فيلزم أن لا يكون إعراب أصلا إذ النسبة التامة تمنع الربط بالغير ولهذا تراهم يقولون الجمل التي لها محل من الإعراب كذا ولا يقولون الكلام الذي له محل من الإعراب وبهذا ظهر ضعف ما قال صاحب لباب الإعراب في شرح المصباح: إن الجملة قد تطلق على ما يطلق عليه الكلام بالترادف بين النحويين

وفساد ما قال صاحب المقتبس في شرح المفصل: إن الكلام أعم والجملة أخص فإن كل جملة كلام ولا عكس. والبحث الثاني أنّ ما عدا المسند والمسند إليه من جهة الإعراب من الفضلات كذلك هل يدخل في حقيقة الكلام أم لا فظاهر كلام المصنف في المفصل حيث قال: الكلام هو المركب من الكلمتين أسندت إحداهما إلى الأخرى يقتضى الخروج وظاهر كلام ابن الحاجب في الكافية حيث قال: الكلام ما تضمن كلمتين بالإسناد يشعر بالدخول. قيل: الحقّ التفصيل؛ فإن كان مغيرا كالاستثناء و يكون ركنا من الكلام يتوقف الإسناد و الحكم على ذكره، وإلا فلا، إذ لو تحقّق الإسناد قبل المغير لزم التناقض في الاستثناء المتصل ووقوع الطلاق على جميع النساء والعق على جميع العبيد في قوله: جميع النساء طالق إلا زينب و جميع العبيد معتنق إلا زيدا و اللازم باطل والملزوم مثله.⁶⁸⁸

Metnin analizi:

"الكلام" el-Mostârî öncelikle musannifin konu düzeninden bahsederek ardından "الكلام" ifadesinde bulunan "ال"ın anlamına değinmiştir. Bir sonraki adımda *kelâmın* sözlük anlamını vermiştir. Daha sonra ise Berde'î'nin de yaptığı gibi isnâdı tanımlamıştır. *İsnâd*, hakikî ya da hükmi olarak bir kelimenin kendisi gibi bir kelimeye katılması sonucunda oluşan terkinin müsned ve müsnedün ileyh içererek muhatabin zihninde soru işareti bırakmayan ve tam fayda sağlayan bir unsur olarak açıklanmıştır. Bunların ardında Zemahşerî'nin bazı ifadelerini şerh eden el-Mostârî, el-Berde'î'nin de ele aldığı kelâm kısımlarının neden sadece iki kısımdan ibaret olduğunu ve "يا زيد" ifadesinin gerçekte kelâm olduğu gibi hususları ele almıştır.

Bir sonraki adımda *kelâm* ile *cümle*nin arasındaki anlam ilişkisini ele alan Şârih, her ne kadar bu iki ifade Zemahşerî ve diğer bazı âlimlerin ifadelerinden eş anlamlı oldukları anlaşılrsa dahi, gerçekte durumun böyle olmadığını kanaatini taşımaktadır. Kanaatini nahivcilerin *cümle* kavramını kelâm kavramından farklı olarak kullandıkları bazı örnekler ile destekleyen Şârihin, diğer şârihlere oranla konuyu daha ayrıntılı bir şekilde ele aldığı görülmektedir.

el-Mostârî, kendisinden önceki şârihlerden farklı olarak değindiği *kelâmın* başında gelen "ال" takısı ve *kelâmın* sözlük anlamını vermek gibi noktalar olmuştur. Bunlar dışında bazı şârihlerin değindiği bazı hususlar üzerine durulmuştur. Bu hususları kısaca şu şekilde sıralayabiliriz:

⁶⁸⁸ Mostârî, *el-Fevâ'idu'l-'Abdiyye*, 71-73.

1. *İsnâd* kavramı: el-Mostârî de el-Erdebîlî, Zeynu'l-'Arab ve el-Berde'î gibi bu kavram üzerine durmuştur. Ancak kısmen farklı ilave ifadeler ile dile getirmiştir.
2. *Kelâm* çeşitleri: Aklî çıkarıma göre altı kısımdan oluşması gereken terkiplerin neden sadece iki kısmı kelâm sayıldığını gerekçeleri ile birlikte el-Berde'î gibi zikretmiştir. Ancak birebir alıntı yapmamıştır.
3. "يا زيد" ifadesini neredeyse el-Berde'î ile aynı ifade etmiştir.
4. Kelâm-cümle: şârih, kendisinden önce bu iki ifade üzerinde duran el-Berde'î ve eş-Şâzelî'den farklı olarak geniş açıklama ve tahlillere yer verdiği görülmektedir. Hatta kendisinden önceki şârihlerin değinmediği bir takım mukayeseli görüş farklılıklarını dahi en ince detayına kadar işlemiştir.

6-'Asker'in metni:

الكلام في اللغة: ما يتكلم به قليلا أو كثيرا واصطلاحا: ما ذكر المصنف فقوله: مؤلف احتراز عن المفرد وقوله: إما من اسمين أو من فعل و اسم احتراز عن المؤلف من فعلين أو من حرفين أو من اسم وحرف أو من فعل وحرف فإن كل ذلك لا يسمى كلاما وقوله: اسند أحدهما إلى الآخر احتراز عن كلمتين لا إسناد بينهما كغلام زيد و خمسة عشر وإن قام زيد فليس بكلام أيضا. والإسناد عند النحاة ضم كلمة إلى أخرى على وجه يفيد وقوله: ويسمى كلاما وجملة أي بعد التأليف. والكلام عندهم المركب من مسند ومسند إليه المفيد فائدة يحسن السكوت عليها بالوضع العربي و أما الجملة فهي ما تركبت من من مسند ومسند إليه أفادت أو لم تفد.⁶⁸⁹

Metnin analizi:

'Asker de el-Mostârî gibi *kelâm*ın sözlük anlamını vermekle şerhe başlamıştır. Şârih bir sonraki adımda musannifin *kelâm* için yapmış olduğu tanımını ele alarak bu tanımın dışında kalan unsurlar üzerinde durmuştur. "مؤلف" ifadesiyle "مفرد"ın dışarda kaldığını; "إما من اسمين أو من فعل واسم" ifadesi ile de iki fiil veya iki harf veya bir isim bir harf veya bir fiil ve bir harften oluşan terkiplerin tanım dışında kaldığını zikretmiştir. "اسند أحدهما إلى الآخر" ifadesiyle de iki kelimedenden oluşan ancak araların isnâdın bulunmadığı terkiplerin tanım dışında kaldığını ifade etmiştir. Bir sonraki adımda *isnâd* kavramını da kendinden önceki bazı şârihler gibi tanımlamıştır. Bir

⁶⁸⁹ 'Asker, *el-Feyrûzec*, 3.

sonraki adımda *kelâm* ile *cümle* arasındaki farka değinmiş, bu iki kavramın eş anlamlı olarak değerlendirmemiştir.

‘Asker’in, *kelâm* konusunda genel itibariyle kendisinden önceki şârihlerden farklı bir hususu dile getirdiğini söylememiz mümkün görülmemektedir. Ancak *kelâm* ile *cümlenin* birbirinden farklı olduğunu ve her iki ifadenin tanımını nahivcilerden alıntı yaparak da ayrı ayrı zikretmiştir. Bu tanımlarda önce şârihlerin zikretmediği bazı ifadeler yer almaktadır.

7- el-Husûsî'nin metni

ولما تكلم على الكليمة وأقسامها شرع يتكلم على الكلام فقال (الكلام) عند النحاة لفظ موضوع مفيد (مؤلف) أي مركب تركيباً على وجه يفيد بالإسناد ولذا قال في شرح المغني الجاربردي وهو أي التأليف أخص من التركيب اه وذلك (إما من اسمين أسند) أي ضم (أحدهما إلى الآخر) على وحه يفيد وذلك نحو قولك (زيد قائم) واحترز بذلك عن كلمتين لا إسناد بينهما كغلام زيد وخمسة عشر وقوله (أو من فعل واسم) معطوف على ما تقدم من قوله: إما من اسمين وذلك نحو قولك (ضرب زيد) وظاهره الحصر وهو قول ابن الحاجب ووجهه بعضهم بأن الكلام اسم للمسند والمسند إليه وما زاد على ذلك لا دخل له في حقيقة الكلام ولكن الجمهور على خلافه فقد يتركب من أكثر من ذلك نحو أعلمت زيدا عمراً قائماً وعليه فيجاب عن المصنف بأن الحصر اضافي بالنسبة للممتنع كتركيبه من فعلين أو من حرفين أو من اسم وحرف أو من فعل وحرف فإن كل ذلك لا يسمى كلاماً فلا ينافي أنه يتركب من غيرهما كجملة الشرط وجوابه وجملة القسم وجوابه كما ذكره العلامة الأمير أو بأن ذلك أقل ما يتركب منه الكلام كما نبه عليه ابن الهشام. (واعلم) أن بعضهم جرى على أن الجملة أعم من الكلام وصوبه صاحب المغني حيث قال والصواب أنها أعم منه إذ شرطه الإفادة بخلافها اه. وارتضاه العلامة الأمير حيث قال ثم الجملة أعم مطلقاً من الكلام لأنها مسند ومسند إليه ولو لم تفد كجملة الشرط وكالجملة غير المقصود بالفائدة كالصلة والصفة فإنها إنما ذكرت لتعيين الموصول أو الموصوف اه. وبعضهم جرى على أنها متردبان وهو ظاهر قول المصنف (و يسمى) أي اللفظ الموصوف بما تقدم (كلاماً وجملة) وهي عندهم ما تركيبت من مسند ومسند إليه أفادت أم لا وإنما قلت وهو ظاهر لأن الشيء لا يسمى باسم شيء إلا إذا كان مرادفاً له ويحتمل أن معنى قوله: و يسمى جملة أي من حيث إنه من أفرادها وإن الجملة تنفرد عنه لكنه خلاف الظاهر.⁶⁹⁰

⁶⁹⁰ Husûsî, ‘Umdetu's-Sirrî, 5-6.

Metnin analizi:

el-Husûsî, el-Mostârî gibi musannifin ifadeleri arasındaki bağlantıyı kurarak, *kelâm* tanımının nahivcilere göre; "vaz' edilmiş faydalı bir lafızdan ibaret" olduğunu söyleyerek musannifin tanımı dışında bir tanım daha zikretmiştir. Şârih, bir sonraki adımda "مؤلف" ifadesini isnâd vasıtasıyla fayda sağlayan bir terkip olarak şerh etmiştir. Ancak el-Çarpürdî'den naklen bu terkip ifadesin teliften daha genel olduğunu dile getirmiştir. Bir sonraki adımda tanımda geçen bazı ifadeleri kısa ifadeler ile şerh ederek ardında *kelâm*'ın tanımına dâhil olmayan noktaları ifade etmiştir. Musannifin "إما من" "أحدهما إلى الآخر" اسمين أسند oluşan yapıların *kelâm* tanımı dışında kaldığını ifade etmiştir. Şârihin irâb da yaptığı görülmektedir. Bir sonraki adımda şârih, *kelâm*'ın kapsam ve sınırından bahsederek bazı ihtilaf ve çözümlenmelere değinmiştir. Daha sonra ise *cümle* ile *kelâm* arasındaki fark ve ilişkisine değinmiştir. İbn Hişâm ve Emîr'in de tercih ettiği bazı âlimlerin görüşü olan *cümlenin kelâmdan* daha kapsamlı olduğu bilgisini veren Şârih, musannifin sözlerinden de bu iki kavramın eş anlamlı oldukları anlaşıldığını ifade etmiştir.

el-Husûsî, kendisinden önce bazı şârihlerin değindiği *kelâm* olan ifadenin muhataba fayda sağlaması, *kelâm* tanımı kapsamından çıkan bazı terkipler ve *kelâm* ile *cümle* farkı gibi hususları ele almıştır. Şârihin vermiş olduğu bilgiler yukarda bazı şerhlerde de ifade edilmiştir; ancak şârih kısmen de olsa bazı örnek ve ifade değişikliklerine gitmiştir. Bunların dışında diğer şerhlerde ifade edilmeyen bazı hususları da zikretmiştir. Bu hususları şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Zemahşerî'nin *kelâm* tanımı dışında ek bir tanım zikretmiştir.
2. Terkîb ile te'lif ayrımına gitmiştir.
3. İrâb yapmıştır.
4. *Kelâm* ile *cümle* farkını açıklarken kendisinden önceki şerhlerden farklı olarak söz konusu edilmeyen bir yoruma gitmiştir.

Kelâm konusunda genelde her bir şârihin kendine göre bir ifade etme biçimi ve kısmen de kendisinden önceki şârihlerin değinmediği farklı yorum ve bilgilere yer verdikleri olmuştur. Özellikle el-Berde'î bu hususta öne çıkmaktadır. Bu bağlamda şerhlere bütüncül olarak muhteva bakımından özetle bakıldığında genel itibariyle bazı teknik ve şerhe muhtaç olan yerler dışında birbirinden farklı hususlar ifade ettikleri görülmektedir. Şârihler ortak malzeme (*el-Unmûzec* metni) kullanma hasebiyle

kendinden önceki bazı şârihlerden gerek ifadelerde gerekse örnekler konusunda yararlandığı olmuştur. Bu bağlamda olaya bakıldığında bazı şârihler, bazı tanım ve teknik bilgileri aynı ifade ve örnekler ile zikretseler de bu, “Bütün şerhler birbirinin tekrarıdır” hükmüne varılması anlamına gelmemelidir. Zira birçok yerde aynı kavramı birbirinden farklı şekillerde ve farklı kayıtlar ile ifade edip bir şârihin değinmediği bir noktayı başka bir şârihin dile getirdiği veya farklı bir bakış açısıyla konuya yaklaştığı görülmektedir. Nitekim şârihlerin tanımlar konusunda takındıkları tutumlara bakıldığında bu olgu bariz bir şekilde görülmektedir. Tanımlara yapılan itirazların her şârih nezdinde aynı olmaması, bir şârihin itiraz ettiği tanıma başka bir şârihin tanıma gelebilecek itiraz ve itirazları bertaraf etmeye çalışması bu hususu ortaya koymaktadır. Kurucu metinde tanımı yapılmayan bazı kavramların kimi şârihler tarafından tamamlayıcı bir olgu olarak sunulması ve şârihlerin de bu hususta herhangi bir yorum yapmaması veya metinde tanımı yapılmış bazı kavramların her şârih tarafından tahlile tutulmaması yine bu farklılığı ortaya koymaktadır. İstişhâd konusunda şerhlere baktığımızda her ne kadar her bir şârihin orijinal istişhâdda bulunduğu kanaatine varmamız mümkün olmazsa da ancak sayısal verilere göre genellikle birbirinden farklı oldukları görülür. Aynı zamanda şârihlerin Zemahşeri'ye itirazlar, irâb yaptıkları noktalar, ilave olarak verdiği bilgi ve ihtilafli görüşlerin tamamen birbiriyle eşit ve aynı konularda olmadıkları görülmektedir. Tabi bu her şerhin aynı orijinaliteye sahip olduğu anlamına da gelmemektedir. Örneğin genel itibariyle Zeynu'l-'Arab ve el-Berde'î gibi şârihler, şerhlerini oldukça orijinal bir üslup ve veriler ile sundukları görülmekle birlikte eş-Şâzelî ve 'Asker gibi metin merkezli şerh yapan şârihler ise kısmen kendinden önceki şârihlerin ifadelerini kullanmışlardır. 'Asker'in şerhi, eş-Şâzelî'nin şerhine nisbeten daha kapsamlı bir şerh olup daha çok veri içermektedir. el-Mostârî ve el-Husûsî gibi son dönem şârihleri ise genellikle şerhlerinde önceki dilcilerin düşünce ve verilerini bir araya getirmişlerdir. Daha önceden de değindiğimiz gibi farklı düşünceleri bir arada zikretme konusunda el-Husûsî, şârihler arasında öne çıkmaktadır.

SONUÇ

İslâm ilim geleneğinde bir metni anlama ve yorumlama faaliyeti, *Kur'ân-ı Kerim*'le başlamıştır. Bununla birlikte *Kur'ân*'ı anlama konusunda büyük bir öneme sahip ilimlerden biri olan Nahiv İlmini konu edinen temel eserlerin birçok şerhi yapılmıştır. Bu eserlerden biri Zemaşerî'nin *el-Unmûzec* adlı kitabıdır. *el-Unmûzec*'in en belirgin özellikleri, Arap Nahvindeki tanımların kısaltılması veya hiç zikretmemesi, istişâdlara yeterince yer vermemesi ve farklı dil ekollerinin tartışmalarına girmeden Arap Nahvi'ne yeni başlayanları nahiv meselelerine doğrudan sevk etmesidir. Bu tertip, gramer kurallarının başlangıç itibarıyla kısa bir sürede öğretilmesini amaçlar. Ancak *Unmuzec*, nahiv kurallarını, terimlerini, ta'lillerini ve ihtilaflarını tamamen kapsamaz. Bu bilgilere ulaşmak için ya konuları derinden inceleyen hacimli kitaplara ya da *Unmûzec* gibi kısa olup ancak şerhler tarafından genişletilmiş eserleri şerhleriyle birlikte okumaya ihtiyaç vardır. Zemaşerî'nin *el-Unmûzec* adlı eserine -muhtasarı olduğu *el-Mufassal* kadar olmasa da- birçok şerh yazılmıştır. *el-Unmûzec*'in yorumlanması ve eksiklerinin giderilmesi adına yapılan şerh telifi Zemaşerî'nin öğrencisi el-Mekkî tarafından başlatılarak yakın tarihlere kadar devam etmiştir. Bu da *el-Unmûzec*'in ilmî değeriyle irtibatlı bir husustur. Dil âlimleri, özellikle *el-Unmûzec* gibi muhtasar olarak telif edilen veciz eserlerin büyük bir ustalıkla telif edildiklerini, dolayısıyla şerhe muhtaç bir çalışma oldukları kanaatini taşımışlardır. Bu da bu tür eserler üzerinde şerh ve haşiye gibi teliflerin meydana gelmesine imkân sağlamıştır.

Şârihlerin amacı, öncelikli olarak kurucu metni anlaşılır bir seviyeye getirerek eksik bırakılan bazı bilgileri eklemek olmuştur. Bunun yanında doğru bilgileri sunmak için de analizler yapmışlardır. Bu bağlamda şerhler değerlendirildiğinde şârihlerin kurucu metni ele alırken izledikleri birtakım yöntemler olduğu görülür. Şârihlerin üzerinde durdukları en önemli konulardan biri tanımlar olmuştur. Şerhlerin tanımlardaki tutum ve rollerine bakıldığında, kurucu metinlerde ilmî tanımlar yapılmayıp sadece örneklerle açıklanmaya çalışılan kavramların tanımları yapılmıştır. Şârihler, gerek kurucu metinlerde geçen tanımlarda ve gerekse tamamlayıcı bir unsur olarak zikrettikleri tanımlarda tahlil yapmışlar ve bunun yanında tanımların doğruluk ve yanlışlık yönlerini tartışmışlardır. Bunun yanı sıra tanımlarda bulunan hatalar söylenip çözüm yolları aranmıştır.

Zemahşerî, *el-Unmûzec*'de bazı kavramların tanımını yapmamıştır. Bu kavramların birçoğunun tanımları şerhler tarafından tamamlayıcı unsur olarak zikredilmiştir. Bu tutum şârihlerin konulara bütüncül olarak yaklaşımlarını ve hitap ettiği kitleyi genişlettiğini gösterir. Ayrıca klasik öğretimde ders -metin üzerinden yapılmakla beraber- tamamen hoca-talebe münasebeti üzerinden yürütülür. Şerhlerin bu tamamlayıcı tutumu, bu münasebeti aşmaya çalışan, başka bir deyişle talebenin doğrudan metinle bağ kurmasına imkân veren bir tutum olarak görülebilir. *el-Unmûzec*'de tanımı yapılan kavramlar da olmuştur. Tanımı yapılan bu kavramlar, şârihler tarafından tam tanım olup olmadıklarına dair mantık ilminden de yararlanmak suretiyle irdelenmiştir. Tanımlarda bulunan hatalara çözümler önerilmiştir. Mübtedîler için şerhe muhtaç bir takım takdir ve hazifler barındıran kavramların geniş açıklamaları ve tartışmaları yapılmıştır. Şerhlerin bu tür takdir ve hazifleri zikretmeleri, kurucu metinlerin kapalı ve muhatabına göre değişiklik arz ettikleri yapısına mutabık olarak konuları açığa kavuşturmaları, ilmî çerçevede tartışmaları; şerhlerin bu ilmî geleneğin bir devamı olduğunu gösterir. Şârihlerin tanımlarda izledikleri bir yol da tanımlarda bulunan hataların tespit ve tahlilini yaparak asıl metinde yapılan tanımların eleştirileridir. Şârihler, tanımlarda yer yer başkalarınınca yapılan eleştirileri, yer yer de kendilerinin yapmış oldukları eleştirileri zikretmişlerdir. Ancak tanımlar sadece eleştiri niyeti ile ele alınmamış, yeri geldiğinde bazı tanımların doğruluğu savunulmuş; hatta musannifin maksadının hangi yönde olduğuna dair te'vîller de yapılmıştır. Özellikle bu tutumu, *el-Unmûzec* şârihleri arasından el-Berde'î sıkça sergilemiştir. Bu durumda bazı yerlerde musannifin niyeti de okunduğu tespit edilmiştir. Bazı şârihler ana metnin anlaşılması için verdikleri gayretlerin yanında analizci yaklaşımlarıyla da bir bağlamda körü körüne taklitçi olmadıklarını ve önceki bilgileri tekrar etmediklerini gösterirler. Dolayısıyla analizci bir şârih, telif ettiği şerh ile ana metne yeni bir okuma alanı geliştirmiş olur. Bu da o metnin okuyucusunun sadece ana metni anlamak isteyen bireylerden ibaret olmadığını; daha geniş kitlelere hitap eden bir hüviyete büründüğünü gösterir. Şârihlerin tanımlarda sergiledikleri hem tamamlayıcı hem de tahlilci tutumlarını kurucu metne birer katkı olarak görmekteyiz.

Şârihlerin kurucu metne katkılarından biri de istişhâd meselesidir. Nahiv eserlerinde istişhâd olarak kullanılan âyet, hadis ve Arap Kelâmı gibi unsurlar *el-Unmûzec* gibi muhtasar metinlerde yeterince kullanılmamıştır. Şârihler, okuyucuyu daha kapsamlı bilgilere ulaştırma adına kurucu metinde zikredilmeyen istişhâdı

tamamlamışlardır. Şerhlerin konu bütünlüğünü koruma isteği ve ayrıntılı bilgi verme özellikleri çerçevesinden bakıldığında, konularının birçoğunun bir mesnede dayanılarak anlatılması, şerhlerin metne katkısı olarak görülmelidir. Şerhlerde kullanılan istişhâd malzemelerini Arap Dilbilim tarihinde ilk olarak *el-Unmûzec* şârihleri kullanmamışlardır. *el-Unmûzec*'in şerhlerinde istişhâd olarak kullanılan âyetlere bakıldığında kendilerinden önceki âlimler tarafından da çokça bu örneklerin kullandığı görülecektir. Bu durum şiir, hadîs ve Arap Kelâmı için de geçerlidir. Dolayısıyla şârihlerin buradaki genel tutumları tamamlayıcı bir eylem olarak değerlendirilmelidir. Bu tutum da Nahiv İlmini konu edinen kurucu metnin eksik yönlerinin giderilmesi adına yapılan bir katkı olup okuyucunun, nahvi bütün unsurlarıyla tek eserde elde etmesine imkân sağlar. Arap Nahvinde istişhâd getirme ve kuralları delillendirme eylemi birden çok amaç için yapılabilir. Buna bağlı olarak istişhâd yöntem ve kullanımı farklılık göstermektedir. Bu konuya *el-Unmûzec*'in şerhleri bağlamında bakıldığında şârihlerin kimi yerde musannifin vermiş olduğu bilgileri teyit etmek için, kimi yerde ise kendilerinin vermiş oldukları bilgileri teyit etmek için istişhâda başvurduğu görülmektedir. Bunların yanısıra bazen başka şahısların istişhâdını zikrettiklerini, kimi yerde de şâz kullanımlar için istişhâd getirdikleri tespit edilmiştir.

Şerhlerin başka bir katkısı ihtilafları bir arada vermeleridir. Arapça dil ekollerinin birbirinden farklı görüşlerine, âlimlerin görüş farklılıklarına birçok nahiv eserinde rastlanmaktadır. *el-Unmûzec* şârihleri de görüş farklılıklarını şerhlerinde dile getirmişlerdir. *el-Unmûzec* şerhlerine bakıldığında özellikle el-Berde'î, Zeynu'l-'Arab, el-Mostârî, 'Asker ve el-Husûsî'nin şerhlerinde bu durum açıkça görülmektedir. el-Mekkî, el-Erdebîlî ve eş-Şâzelî, daha çok metin merkezli bir şerh metodu izledikleri için gerek ihtilaflı konuları zikretmede gerekse bireysel görüş ve tercihlerini belirtmede geri planda kalmışlardır. İhtilafları zikreden şârihler arasında en çok öne çıkan el-Husûsî olmuştur. Şârihlerin bir hususta farklı görüşleri zikretmeleri, bir metni zenginleştirmeleri, farklı bakış açılarını tek metin üzerinde okuyucuya taşımaları, bir konuya bütüncül bakış açısını kazandırma gibi yararları vardır. Bununla birlikte ihtilaflar zikredilirken hangi görüşün tercih edildiği sebep-sonuç ilişkisi açıklanarak verilmiştir. Şârihlerin isabetli görüşü ya da eleştirel olarak baktıkları görüşler, sebepleriyle birlikte sunulup okuyucuya hangi görüşün doğru olduğunu iletmesi ilim geleneğinin eleştirel yönünü göstermesi açısından önemlidir. Şârihler arasında ihtilaflara hemen hemen her konuda yer verenler de vardır. el-Husûsî, neredeyse

şerhinin tamamında bir konu hakkındaki bütün farklı görüşleri zikredip, zaman zaman bir görüş tercihinde bulunmadan konuyu işlemesi, kimi okuyucuyu asıl metinden uzaklaştırıp kafa karışıklığına itebilir. Bu yüzden şerhlerde farklı görüşlerin zikredilmesi her ne kadar belli birikime sahip okuyucunun yararına olmuş olsa da nahiv ilminde cereyan eden ufak tartışmaların bir şerh metninde zikredilmesi, nahiv ilmine yeni başlayan öğrenciler için anlaşılmaz ve karışık olabilir. Ancak aşağıda da ifade edeceğimiz gibi şerhlerin hitap ettiği kitlelerin ilmî seviyelerinin farklılık göstermesine bağlı olarak bu sorun ortadan kalkmaktadır.

Şârihlerin ele aldıkları diğer bir husus da asıl metindeki gerek yapısal gerekse bilişsel sıkıntıları tespit etmeleridir. Bu durum, şarihlerin asıl metne itirazları şeklinde de zikredilebilir. *el-Unmûzec*'in şerhlerine bakıldığında bu hususun; tanımlarına itiraz, işlenen bazı bilgilere itiraz ve musannifin kullandığı bazı ifadelerine itiraz şeklinde üç kategoride olduğu tespit edilmiştir. Şârihlerin Zemahşerî'ye yaptıkları tenkitler genellikle birbirinden farklı noktalardadır. Bir şârihin eleştirel yaklaştığı bir konuda başka bir şârihin eleştirilen konu için çözüm ürettiğini de görülmüştür. Kurucu metin ile şerh ilişkisinin sadece şârihlerin kurucu metne itirazlarından ibaret olmadığı söylenebilir. Her ne kadar bazen şârihler şerhlerini inşâ ederken eleştirel bir tutum içerisinde olsalar dahi yer yer kurucu metne gelebilecek muhtemel itirazları da bertaraf etme adına çaba göstermişlerdir. Bu husus *el-Unmûzec*'in bazı şerhlerinde de mevcuttur.

Metin şerh ilişkisi bağlamında şârihler tarafında ele alınan bir husus da irâb olmuştur. Zemahşerî'nin kullanmış olduğu bazı metin ve örneklerinde kapalılık olup birden çok irâb şeklini alma ihtimalinin bulunduğu vakidir. Şârihler, bu ifadelerinin kısmen irâbını yapmışlardır.

Şârihlerin metin şerh bağlamında üzerinde durdukları diğer bir husus örnekler olmuştur. Şârihler örneklemeler konusunda sergiledikleri tutumlar üç kategoride incelenebilir. Bunlardan ilki kurucu metinde zikredilen örneklerin şerh edilmesidir. Bazen kurucu metinlerde üst üste birden çok örnekler verilmektedir. Ancak öğrenci, bu örneklerin arasındaki farkı idrak edemeyebilir. Bu farkı şârihler açıklamaktadır. Şârihlerin örneklerdeki ikinci tutumu ise şârihin konuyu detaylandırmak ya da daha anlaşılır hale getirmek için kendisinin örneklemelerde bulunmasıdır. Şârihlerin üçüncü olarak örneklemelerdeki tutumları ise -kısmen de olsa- *el-Unmûzec*'de verilen bilgilerin örneksiz verilmesi sonucunda şârihlerin tamamlayıcı bir unsur olarak bizzat kendilerinin örnek vermeleridir.

Şârihlerin metni incelerken değindikleri başka bir husus ise ta'lîl unsuru olmuştur. Şârihler, kurucu metinlerde verilen bilgilerin temellendirilmediği yerlerde ta'lîl olgusuna başvurdukları gibi kurucu metinde izlenen yol bağlamından kurucu metnin neden böyle bir yolu takip ettiğinin sebeplerini incelemiş ve izahatta bulunmuşlardır. Şârihlerin ta'lîl konusunda takip ettikleri diğer bir yöntem de kendilerinin vermiş oldukları bilgilere illet getirmeleridir. Bu bilgilerin ışığında şârihlerin ta'lîl hususunda sergiledikleri yöntemleri tamamlayıcı tutum, açıklayıcı tutum ve kendilerinin vermiş oldukları bilgiler için illet getirmeleri olmak üzere üç alt başlıkta inceleyebiliriz. Bu ta'lîl şekilleri, *el-Unmûzec*'in şerhlerinde sıkça rastlanılan hususlar olmuştur.

Bu çalışmamızda önemsedığımız sorulardan biri “Bir metne neden birden çok şerh yazılır?” sorusu olmuştur. Bir esere birden çok şerh yazılmasının birçok gerekçesi vardır. İhtiyaca binaen yazılan şerhler; kurucu metnin anlaşılması, analizinin yapılması ve eksikliklerinin gidermeleri gibi ortak amaçlar için yazıldıkları gibi birbirinde farklı amaçlar için de yazılmışlardır. Bu amaçları şârihler dile getirmekle beraber şerhlerin muhtevassından da çıkarımlar yapılmaktadır. Bir kurucu metne birden çok şerh yazılmasının altında yatan sebepler; sosyal çevrenin ihtiyacını karşılamak, aynı metnin farklı yönlerini ele almak, kurucu metnin şöhreti ve ilmî değeri gibi etmenler olsa da bunlarla birlikte en önemli sebeplerden biri, bir şârihin kendinden önce aynı metin üzerine yazılan şerh veya şerhleri metodolojik açıdan veya muhteva bakımından eksik görmesi olmuştur. Buna bağlı olarak kimi şârihler kendi tasavvur ettikleri şerh modellerini ortaya koymak istemişlerdir. Bu durum şârihlerin genel itibarıyla kurucu metne birbirinden farklı perspektiflerle baktıklarını gösterir. Ancak aynı metne yazılan şerhlerin her birinin birbirinden bağımsız ve aynı orijinalliğe sahip olduklarını da göstermez. Zira üzerine çalışılan malzeme ortak olduğundan dolayı kimi şerhlerin kendinden önceki şerhleri kimi yerlerde tekrarlaması olağan bir durumdur. Ancak bu durum, her şârih için geçerli olmadığı gibi kendisinden önceki şârihlerden yararlanan şârihlerin de sık sık başvurduğu bir durum değildir. *el-Unmûzec*'in şerhlerini bu bağlamda muhteva olarak değerlendirdiğimizde: el-Mekkî, *el-Unmûzec*'i tamamlayan orta hacimli ancak nahiv konularının genelini derli toplu olarak mübtedilerin anlayacağı basit bir şekilde kaleme alma niyetindedir. Şârih, bu niyetini de eserine yansıtmıştır. el-Erdebîlî'nin şerh modeli öğrenci merkezli olup eserin anlaşılmasını amaçlamaktadır. Şârih, basit bir üslup kullanmış ve Arap nahvinin gerekli bilgilerini de öğrenciye

aktarmıştır. Şerhine bakıldığında şârihin düşündüğü şerh modelini eserine yansıtmıştır. Zeynu'l-'Arab, genel anlamda şerhini anlaşılır bir şekilde kaleme almıştır. Ancak özellikle tanımlarda yer yer dil felsefesi yapmış ve kısmen de mantık ilminden yararlanmıştır. *el-Unmûzec*'i anlaşılır hale getirme, eksikliklerini tamamlama ve mübtediler için telif etme niyetine sahip olan şârih genelde düşüncelerini eserine yansıtmıştır. Ancak şerhinde kullandığı bazı kavram ve meseleler mübtedilerin daha önce rastlamadığı hususlar olabilir. el-Berde'î'nin şerhi diğer şerhlere oranla daha orijinal ve bazı kısımlarında dil felsefesi ağırlıklıdır. Şârihe ait bireysel düşüncelerin bulunduğu ve konulara eleştirel bir yöntemle yaklaşıldığı bu şerhin dili diğer şerhlere nispeten biraz daha kapalıdır. Eserin muhtevası şârihin dibacesinde belirttiği düzeyde orijinaldir. eş-Şâzelî'nin şerhi metin merkezli kısa bir şerh olup ilim çevrelerinde çok tutulmamıştır. Bir ders notu mahiyetindedir. Genel itibariyle eş-Şâzelî'nin şerhi diğer şerhlerden farklı ve öne çıkan özelliklere sahip değildir. 'Asker'in Şerhi de metin merkezli bir şerhtir. Bu şerh de ders notu hüviyetindedir. Ancak eş-Şâzelî'ye nispeten daha kapsamlı ve derli toplu bilgiler içermektedir. el-Mostârî, şerhini karma dediğimiz metotla yazmıştır. Dili anlaşılır ve açıktır. İlim olarak çok yönlü olan el-Mostârî, şerhinde farklı ilim dallarından yararlanmıştır. Şerhini mübtediler ve öğrencisi için telif ettiğini söylemektedir. *el-Unmûzec*'in kapalı lafızlarını ve gizli manalarını açığa kavuşturarak kitapta zikredilmeyen bazı önemli bilgileri ilave olarak zikredip fazla sözü uzatmadan bir şerh yazacağını ifade etmiştir. Şârih mukaddimesinde beyan ettiği kanaatimizce gerçekleştirmiştir. el-Husûsî ise şerhinin mukaddimesinde belirttiği üzere *el-Unmûzec*'i bütün boyutlarıyla açığa kavuşturmayı amaçlamaktadır. Ayrıca nahiv ilminin önemli konularını içerisinde barındırarak her kesin başvuracağı câmi' bir eser kaleme aldığını söylemiştir. Eserin muhtevasına bakıldığında nahiv alanında geniş bilgiler içerdiği görülür. Şârih, önceki âlim ve kitaplardan çokça yararlanarak ilave bilgiler ile *el-Unmûzec*'i zenginleştirmeye çalışmıştır. Eser bu özelliğiyle diğer şerhlerden ayrılmaktadır.

Şerhlerin yazılış amaçları ve muhteva farklılıkları göz önünde bulundurulduğunda *el-Unmûzec* metnini anlama ve kavranmasıyla birlikte metinde eksik bırakılan bazı temel bilgilere basit bir şekilde ulaşma niyetini taşıyanlar ve nahiv ilmine yeni başlayanlar, ilk etapta el-Mekkî, el-Erdebîlî, eş-Şâzelî ve 'Asker'in şerhlerinden birine başvurabilir. Bu şerhler arasında da bazı farklılıklar vardır. Bu şerh sahiplerinden biri olan el-Mekkî, bizzat Zemâşerî'nin öğrencisi olup ondan ders alan ve

onu en iyi anlayan kişilerden birisi olduğu söylenebilir. Hem bu cihetten hem de yazılış üslûbunun lafzî şerh olamaması açısından el-Mekkî diğer tüm şerhlere nazaran farklılaşmaktadır. Bu tip nedenlerden ötürü okuyucu el-Mekkî'yi tercih edebilir. el-Erdebîlî'nin şerhi, Zemahşerî'nin metninin kapalı yerlerini basit bir şekilde aktarması ve farklı dil tartışmalarına yer vermeden öğrencinin ilk etapta edinmesi gereken nahiv bilgileri ihtiva ettiği için tercih sebebi olabilir. Nitekim bu özelliğinden olsa gerek bu şerh çok tutulmuştur. eş-Şâzelî'nin ve 'Asker'in şerhleri, diğer şerhlere oranla *el-Unmûzec* metnine muhteva bakımından çok zenginlik katmamaktadır. Ancak sadece *el-Unmûzec* metnini anlama niyetini taşıyanlar için yeterlidir. Arap nahvinde ve nahvin diğer disiplinlerle ilintili bazı konularda bilgi sahibi olan kişiler de Zeynu'l-'Arab ve el-Berde'î'nin şerhini tercih edebilir. Ancak bu iki şerhin muhtevası genel itibariyle birbirinden farklıdır. Bu durumda bir şerhte zikredilen bir bilgi diğer şerhte bulunmamaktadır. Hem *el-Unmûzec*'i anlamak için hem de nahivle ilgili kümülatif bilgilere detaylı ulaşma niyetinde olan kişiler de el-Mostârî ve el-Husûsî'nin şerhine başvurabilir. el-Husûsî'ye ait şerhin muhtevasına bakıldığında nahiv alanında geniş bilgiler görülmektedir. Şârih önceki âlim ve kitaplardan çokça yararlanarak ilave bilgiler ile *el-Unmûzec*'i zenginleştirmeye çalışmıştır. Eser bu özelliğiyle el-Mostârî'de olduğu gibi diğer şerhlerden ayrılmaktadır. Yukarda da değindiğimiz gibi el-Husûsî ihtilaflı konulara çok yer vermiştir.

Netice itibariyle bir kurucu metne birden çok şerh yazılması çok çeşitli sâiklerle yapılmış; anlamı ve maksadı olan bir olgu olduğu söylenebilir. Okuyucu talep ettiği bilgiye, ilmî seviyesine göre bir veya birden çok şerhi okuyabilir. Zira klasik eğitim sisteminde ana metin ile birlikte birden çok şerh okutulmuş böylece ilgili ilim dalında ihtilaflar, tartışmalar, felsefî yaklaşımlar, eleştiriler ayrıntılarıyla öğrenciye verilmiştir. Şerhler bu açıdan bakıldığında ana metni hem yatay hem de dikey anlamda genişletmektedir. Yatay anlamda genişletmekten kasıt ana metnin daha anlaşılabilir kılınmasıdır. Dikey anlamda genişleme ise metnin çok katmanlı bir hale gelip adeta o disiplinindeki kılcal damarlara, ince teferruata inilip bilginin ve anlamın çoğaltılmasıdır. *el-Unmûzec* özelinde bakıldığında el-Berde'î'nin şerhi gibi hem dikey hem de yatay anlamda geniş diyebileceğimiz şerhler olduğu gibi eş-Şâzelî'nin şerhi gibi sadece yatay anlamda bir genişlik sunan şerhler de mevcuttur. Daha önce de değindiğimiz gibi şerhlerin yazım sâikleri farklıdır ve hem didaktik hem de ilmî saikler şerhleri şekillendirmektedir. Nahiv ilminin konularının belli bir süreçten sonra doğal olarak

stabil kalması kaçınılmaz olmuştur. Buna bağlı olarak nahiv alanında yapılan Şerh teliflerin ekseriyeti bu metinlerin anlaşılması y6n6nde seyretmiŐtir. Fıkıh, kelâm ve felsefe gibi 6zel ilimlerin dinamik olduğu ilimlerde metin-Şerh ilişkisi 6eŐitli cihetlerden incelenmelidir. B6ylece Şerhlerin ilim tarihi a6ısından ne gibi anlamlara geldiği daha iyi anlaŐılacaktır.

KAYNAKÇA

- Abdullâh, İbrâhîm Muhammed. “el-Haddu'n-Nahvî Beyne İbney Hâcib ve Ya'îş fi Şerhayhimâ li'l-Mufasssal”. *Mecellet Mecma'i'l-Luğati'l-'Arabiyye*, sy. 3 (2016): 699-728.
- 'Abdu'l-Âtî, Hasan Muhammed Ömer. “Hel Tufidu (Len) en-Nefye et-Te'bîdî Kemâ Za'ame ez-Zemahşerî”. *Mecelletu'l-'Ulûmi'l-'Arabiyye*, sy. 34 (2020): 138-186.
- Abdumuttalib, Muhammed. *el-Medhal ilâ Kitâbi Sibeveyhi ve Şurûhihi*. Bağdât Dâru's-Şuûni'l-Âmme, 2001.
- Afgânî, Sa'id. *fî Usûli'n-Nahv*. Beyrût: el-Mektebu'l-İslâmî, 1987.
- 'Akâvî, Rihâb Hudr. *Mevsû'at 'Abâkırı'l-İslâm fî'n-Nahv ve'l-Luğa ve'l-Fıkh*. Beyrût: Dâru'l-fikri'l-'Arabî, 1993.
- 'Alevî, Yahyâ b. Hamza. *el-Muhassal fî Keşfi Esrâri'l-Mufasssal*. Berlin: Yazma Eserler Kütüphanesi. No: 6521.
- Alper, Ömer Mahir. “İbn Sînâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20: 319-322. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.
- _____. “İbn Sînâ (Eserleri)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20: 337-345. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.
- 'Âmirî, Muhammed Hüsnî Efendi. *Nuzhetu'l-Elbâb fî't-Tarihî Mısır*. Mısır: Matba'atu Hilâl, h. 1314.
- Aristoteles. İkinci Analitikler. çev: H. Ragıp Atademir. İstanbul: Meb Yayınları, 1996.
- 'Askalânî, Şehabeddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Ahmed İbnu'l-Hacer. *ed-Dureru'l-Kâmine*. Haydarâbâd: Dâiretu'l-Me'ârifî'l-Osmâniye, 1931.
- 'Asker, Muhammed İsâ. *Feyrûzec Şerhu'l-Unmûzec*. Mısır: el-Medârisu'l-Mulkiyye, 1872.
- 'Askerî, Muhammed Sâlih Şerîf. “el-İstişhâd bi'l-Hadîsi'n-Nebevî eş-Şerîf 'İnde'l-Luğaviyyîn”, *Afâku Hadâreti'l-İslâmiyye*, sy. 2 (2010): 97-113.
- Aydınlı, Abdullah. *Hadis Istılahları Sözlüğü*. İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2009.

- 'Aynî, Ebû Muhammed Bedruddîn Mahmûd b. Ahmed. "Vesâilu'l-Fie fi Şerhi'l-'Avâmili'l-Mie". thk. Mahmûd Muhammed el-'Âmûdî. *Mecelletu'l-Câmi'ati'l-İslâmiyye* 5, sy. 2 (1997): 9-52.
- Bağdâdî, İsmâil Paşâ b. Muhammed Emîn b. Mir Selîm el-Bâbânî. *Hediyetu'l-'Ârifîn*. Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 1955.
- _____. *İdâhu'l-Meknûn fi 'z-Zeyli 'alâ'k-Keşfi'z-Zunûn 'an Esâmi'l-Kutub ve'l-Funûn*. Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, t.y..
- Bağdâdî, Abdülkâdir b. Ömer. *Hizânetu'l-Edeb ve Lubb Lubâb Lisâni'l-'Arab*. thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn. Kâhire: Mektebetu'l-Hâneçî, 1997.
- Bedevî, Ahmed Ahmed. *Sîbeveyhi: Hayâtuhu ve Kitâbuhu*. Birleşik Araplar: Müesseset Hendâvî, 2017.
- Bedruddîn İbn Cemâ'e, Muhammed b. İbrâhîm b. Sa'dullâh b. Hâzım el-Kenânî el-Hamevî. *Şerhu'l-Kâfiyye'tibni'l-Hâcib*. thk. Muhammed Muhammed Dâvud. Kâhire: Dâru'l-Menâr, t.y..
- Benli, Mehmet Sami. "el-Mufassal". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30: 368-369. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2005.
- Berde'î, Sa'duddîn Sa'dullah. *Hadâ'iku'd-Dekâ'ik fi Şerh Risâlet 'Allâmeti'l-Hakâ'ik*. Haz. 'Afifüddîn Hasan, Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 2014.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük Tefsir Tarihi*. İstanbul: Bilmen yayınevi, 1947.
- Birişik, Abdülhamit. "Tefsîr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40: 281-290. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.
- _____. "Şerh(Tefsir)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38: 558-559. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
- Bosnevî, Muhammed b. Muhammed. *el-Cevheru'l-Esnâ fi Terâcim 'Ulemâ' ve Şu'arâ' Busne*. thk. Abdulfettâh Muhammed. Mısır: Hicr, 1992.
- Brockelmân, Carl. *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî*. Çev. Abdülhalîm Neccâr. Kâhire: Dâru'l-Ma'ârif, 1977.
- Can, Ayhan. "Abdurrahman el-Câmî'nin Şerhu'r-Risâleti'l-Vaz'iyye Adlı Eserinin Edisyon Kritiği". Yüksek Lisans Tezi, Hitit Üniversitesi, 2015.
- Câmî, Nureddîn Abdurrahmân. *el-Fevâidu'd-Diyâiyye*. thk. Ahmed 'İzzu'inâye ve Alî Muhammed Mustafâ. Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 2009.
- Cebel, Muhammed Hasan Hasan. *el-İhticâc bi'ş-Şi'ri fi'l-Luğâ*. Kâhire; Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 1986.

- Cevherî, İsmâil b. Hammâd. *es-Sihâh Tâcu'l-Luğa ve Sihâhu'l-'Arabiyye*. thk. Ahmed Abdülgafûr 'Attâr. Beyrût: Dâru'l-'İlmi'l-Melâyîn, 1979.
- Curcânî, Alî b. Muhammed es-Seyyid eş-Şerîf. *Mu'cemu't-Ta'rifât*, thk. Muhammed Sıddık el-Minşâvî. Kâhire; Dâru'l-Fazile, 2004.
- Cuveynî, Mustafâ es-Savî. *Menhecu'z-Zemahşerî fi Tefsîri'l-Kur'âni ve Beyâni İ'câzihi*. Kâhire: Dâru'l-Ma'ârif, 1984.
- Çetin, Abdurrahman. "Kur'an Kıraatlarına Yönelik Oryantalist Yaklaşımlar". *Marife*, sy. 3 (2002): 65-106.
- Çıkar, Mehmet Şirin. "Arap Dil Bilim Çalışmalarında Had/Tanım Terimi ve er-Rummânî'nin el-Hudûd Adlı Eseri". *Dinbilimleri Akademik Araştırma* 5, sy. 3 (2005): 53-69.
- Çögenli, M. Sadi. "el-Cümeli'l-Kübrâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9: 114-115. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.
- Çögenli, M. Sadi ve Kenan Demirayak. *Arap Edebiyatında Kaynaklar*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1994.
- Dâvud, Mevlevî. *Hâşiyetu'l-Unmûzec*. Kazân: Matba'atu'l-Kazân, h. 1319.
- Dâvûdî, Şemsuddîn Muhammed b. Alî Ahmed. *Tabakâtu'l-Mufessirîn*. Haz. Komisyon. Beyrût: Dâru kitâbi'l-'İlmiyye, 1983.
- Dayf, Şevkî. *el-Medârisu'n-Nahviyye*. Kâhire: Dâru'l-Ma'ârif, t. y..
- Demenhûrî, Ahmed. *İdâhu'l-Mubhem fi Me'ânî's-Sullem*. thk. Ömer Fârûk et-Tabba'. Beyrût: Mektebetu'l-Ma'ârif, 2006.
- Durmuş, İsmail. "el-Müberred". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32: 432-434. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.
- _____. "el-'Avâmilü'l-Mie". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4: 106-107. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- Düleymî, Abdülazîz Alî Mutlek. "Dirâsâtu'n-Nahviyye ve'l-Luğaviyye fi Bahri'l-Muhît". Doktora Tezi, Câmi'atu Beğdâd, 1992.
- Ebu'l-Mekârim, Alî. *Usûlu't-Tefkîri'n-Nahvî*. Kâhire: Dâru Garîb, 2007.
- Ebu't-Tayyib, Abdulvâhid b. Alî. *Merâtibu'n-Nahviyyîn*. thk. Ebu'l-Fadl Muhammed İbrâhîm. Kâhire: Mektebetu'n-Nahda-i Mısır ve Matba'atuhâ, 1955.
- Eco, Umberto. *Yorum ve Aşırı Yorum*, çev. Kemâl Atakay, (İstanbul: Can Yayınları, 2003.

- Efendioğlu. Mehmet. “Şerh (Hadis)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38: 559-560. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
- Ehdel, Muhammed b. Ahmed b. Abdalbârî. *El-Kevakibu'd-Durriye Şerh 'alâ Mutemmimetu'l-Âcurrûmiyye*. Beyrût: Müessesetu'l-Kutubi's-Sakâfe, 1990.
- Elmalı, Hüseyin. “İzhâru'l-Esrâr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23: 506-507. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.
- Enbârî, Ebu'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. 'Ubeydullâh. *Nuzhetu'l-Elibbâ fî Tabakâti'l-Udebâ'*. thk. İbrâhîm es-Sâmirâî. Ürdün: Mektebetu'l-Menâr, 1985.
- _____. *el-İnsâf fî Mesâili'l-Hilâfi Beyne'n-Nahviyyîne'l-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn*. Şrh. Muhammed Muhyeddîn Abdulmecîd. Mısır: Matba'atu's-Sa'ade, 1961.
- Endelusî, Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf. *İrtişâfu'd-Darb min Lisâni'l-Arab*. thk. Receb Osmân Muhammed. Kâhire: Mektebetu'l-Hâneçî, 1998.
- Enîs, İbrâhîm. Abdulhalîm Mutasır, 'Atiye es-Savâhilî ve Muhammed Halfullâh Ahmed. *el-Mu'cemu'l-Vesît*. Kâhire: Mecme'u'l-Lugati'l-'Arabiyye-Mektebetu's-Şurûki'd-Devliyye, 2004.
- Erdebilî, Cemâlüddîn Muhammed b. Abdülganî *Şerhu'l-Unmûzec*. thk. el-Ahdar Şa'lâl. Yüksek Lisans Tezi, Câmi'atu'l-Cezâir, 1984.
- _____. *Şerhu'l-Unmûzec*. thk. Abdurrahmân b. Abdullâh el-Hudayrî. Yüksek Lisans Tezi Câmi'atu İmâm Muhammed b. Su'ûd el-İslâmîye, 1984.
- _____. *Şerhu'l-Unmûzec*. thk. Hüsnî Abdulcelîl Yûsuf. Kâhire: Mektebetu'l-Âdâb, t.y.
- _____. *Şerhu'l-Maksûre*. thk. Salûh bint Muslih b. Sa'id es-Suveyhî. Yüksek Lisans Tezi, Câmi'atu Cidde, 1992.
- Esterâbâdî, Radiyuddîn Muhammed b. Hasan. *Şerhu'r-Radî 'alâ'l-Kâfiye li'bni'l-Hâcib*, thk. Yûsuf Hasan Ömer. Libyâ: Câmi'atu Kâru Yûnus, 1975.
- Eşmûnî, Ebu'l-Hasan Nûreddîn Alî b Muhammed b. İsâ. *Menhecu's-Sâlik ilâ Elfiyyeti'bni Mâlik*. thk. Muhammed Muhyeddîn Abdülhamîd. Mısır: Matba'atu Mustafâ, 1939.
- Ezherî, Hâlid b. Abdullâh. *Şerhu't-Tasrîh 'alâ't-Tavdîh*. thk. Muhammed Basil 'Uyûnu's-Sûd. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2000.
- Fâkihî, Abdullâh b. Ahmed. *Şerhu Kitâbi'l-Hudûd fi'n-Nahv*. thk. Ramazan Ahmed ed-Demîrî. Kâhire: Mektebetu Vehbe, 1993.

- Fârisî, Ebû Alî Hasan b. Ahmed b. Abdilgaffâr. *el-Îdâhu'l-'Adudî*. thk. Hasan Şâzelî Ferhûd. Riyâd: Câmi'atu'r-Riyâd – Kulliyetu Âdâb, 1969.
- Fâsî, Takiyyuddîn Muhammed b. Ahmed el-Hasanî el-Mekkî. *el-'Ûdu's-Semîn fi Târîhi'l-Beledi'l-Emîn*. thk. Fuad Seyyid. Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1986.
- Fettâmî, Ahmet b. Muhammed b. Zeyd b. Mustafâ. *Tasrîhu'l-Ġavâmil fi Şerhi'l-'Avâmil*. thk. İlyâs Kaplân. Beyrût: Daru'l-Kutûbi'l-'İlmiyye, 2010.
- Ferâhîdî, Ebû Abdurrahmân Halîl b. Ahmed. *Kitâbu'l-'Ayn*. thk. Mehdî el-Mahzûmî ve İbrâhîm es-Sâmerrâî. Beyrût: Mektebetu'l-Hilâl, t.y..
- Firûzâbâdî, Mecdüddin Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed. *Kâmûsu'l-Muhît*. thk. Muhammed Na'im el-'Arkasûsî. Beyrût: Muessesetu'r-Risâle, 2005.
- _____. *el-Bulġa fi Terâcimi Eimmeti'n-Nahvi ve'l-Luġa*. thk. Muhammed el-Mısrî. Dımeşk: Dâru Sa'duddîn, 2000.
- Ġalâyînî, Mustafâ. *Câmi'u'd-Durûsi'l-'Arabiyye*. Beyrût: el-Mektebetu'l-'Asriyye, 1994.
- Habeşî, Abdullâh Muhammed. *Câmi'u's-Şurûh ve'l-Havâşî*. Abudâbî: el-Mecme'u's-Sakâfî, 2004.
- Hacımüftüoġlu, Nasrullah. “Abdülkâhir el-Cürcânî”. *Türkiye Diyanet Vakfi İslâm Ansiklopedisi*. 1: 247-248. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfi Yayınları, 1988.
- Hadîsî. Hatîce. *Kitâbu Sîbeveyhi ve Şurûhuhu*. Bağdât: Dâru't-Tedâmun, 1967.
- _____. *eş-Şâhid ve Usûlu'n-Nahv fi Kitâbi Sîbeveyhi*. Kuveyt: Câmi'atu'l-Kuveyt, 1974.
- Halidov, A. B. vd., *Arabskiye İnstituta Vosta Kovedeniye*, (Moskova: Nauka, 1986)
- Hanefî, Kâsım b. Na'îm. *Hâşîye 'alâ Şerhi'l-Unmûzec*. 'Ummân: Daru'n-Nûr, 2013.
- Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbuddîn Yâkût el-Baġdâdî er-Rûmî. *Mu'cemu'l-Udebâ' (İrşâdu'l-Erib İlä Ma'rifeti'l-Edîb)*. thk. İhsân 'Abbâs. Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâm, 1993.
- Hârezmî, Sadru'l-Efâdil Kâsım b. Hüseyin. *et-Tahmir-Şerhu'l-Mufassal-*. thk. Abdurrahmân b. Süleymân el-'Useymîn. Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1982.
- Hindî, Ebu'l-Hasânât Abdulhay el-Kenevî. *el-Fevâ'idu'l-Behiyye fi Terâcimi'l-Hanefîyye*. tsh. Muhammed Bedruddîn Ebû Firâs en-Ne'ânî. Kâhire: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, t.y..
- Hureybeş, Muhammed. “Eseru'l-Mantiki'l-Aristû fi Siyaġeti'l-Haddi'n-Nahvî 'İnde İbn Ya'îş –Dirase Tetbikiyyetun fi Kitâbi Şerhi'l-Mufassal-” *Tevasuliyye* 3, sy. 10 (2017): 129-162.

- Husûsî. İbrahim b. Sa'îd. *'Umdetu's-Sirrî 'alâ Unmûzeci'z-Zemahşerî*. Bûlâk: Matba'atu'l-Kubrâ el-Emîriye, h.1312.
- Süheyl el-Huseynî, el-Havâce Nasîruddîn et-Tûsî, (Beyrût: Ma'hadu'l-Ma'ârifî'l-Hikemiyye, 2005), 33-44, 87-114.
- İbnu'l-Cebbân, Ebû Mansûr Muhammed b. Alî b. Ömer. *Şerhu'l-Fasîh fi'l-Luğa*. thk. Abdülcebbâr Ca'fer el-Kazzâz. Bağdat: Dâru'l-Şu'ûni's-Sakâfiyyeti'l-Âmme, 1991.
- İbn Cinnî, Ebu'l-Feth Osmân el-Mevsilî el-Bağdâdî. *el-Hasâ'is*. thk. Muhammed Alî en-Neccâr. Mısır: Vizâretu'l-Evkâf, 2006.
- _____. *el-Luma' fi'l-'Arabiyye*. thk. Semîh Ebû Muğlî, Ammân: Dâru Mecdelâvî, 1988.
- İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed, *el-Muntazam fi Tarihi'l-Mulûk ve'l-Umem*. thk. Muhammed Abdulkadir 'Atâ ve Mustafâ Abdulkadir 'Atâ. Beyrût: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye 1995.
- İbn Ebî Bekr, Ahmed b. Muhammed. *Kitâb Vâfiye fi Şerh Şâfiye*. Câmi'atu'l-Melik Su'ûd Yazma Kütüphanesi, No: 646.
- İbn Ebi'l-Harâm, Abdurrahmân ve İbn Sa'd, Leys. *Mu'cem Ta'rîhi't-Turâsi'l-İslâmî fi Mektebâti'l-'Alemi (el-Mahtûtât ve'l-Matbû'ât)*. haz. Ali Rıza Karabulut ve Ahmet Turan Karabulut. Kayserî: Dâru'l-'Akabe, 2001.
- İbnu'l-Hâcib, Ebû 'Âmr Cemâlüddîn Osmân b. Ömer b. Ebî Bekr b. Yûnus. *el-İdâh Şerhu'l-Mufassal*. thk. Mûsâ Bennây el-'Alîlî. Bağdat: Matba'tu'l-Ânî, 1982.
- _____. *el-Kâfiye fi 'İlmi'n-Nahv*. thk. Sâlih Abdulazîm. Kâhire: Mektebetu'l-Âdâb, 2010.
- İbn Hallikân, Şemsuddin Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr. *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâ-u Ebnâ-i'z-Zamân*. thk. İhsân Abbas. Beyrût: Dâru Sâdır, 1978.
- İbnu'l-Haşşâb, Ebû Muhammed Abdullâh b. Ahmed b. Ahmed b. Ahmed. *el-Murtecel fi Şerhi'l-Cumel*. thk. Alî Haydar. Dimeşk: Mektebetu Mecme'u'l-Luğati'l-'Arabiyye, 1972.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâluddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Ahmet b. Abdillâh el-Ensârî el-Mısırî. *Muğni'l-Lebîb 'an Kutûbi'l-E'ârîb*. thk. ve şrh. Abdullatîf Muhammed el-Hatîb. Kuveyt: Metâbi'u's-Siyâse, 2000.
- İbn Kâsım, Abdurrahmân b. Muhammed. *Hâşiyetu'l-Âcurrûmiyye*. y.y.: y.e.y., 1988.

- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer ed-Dimeşkî. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. Beyrût: Mektebetu'l-Ma'ârif, 1988.
- İbn Mâlik, Ebû Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. Abdillâh et-Tâ'î el-Ceyyânî. *Şerhu'l-Kâfiye eş-Şâfiye*. thk. Abdü'l-Mün'im Ahmed Hureydî, Mekke: Câmi'atu UmmU'l-Kurâ, 1982.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemaluddîn Muhammed b. Mukrim. *Lisânu'l-'Arab*. Beyrût: Dâru Sadır, 1990.
- İbn Mollâ Hüseyin, Talha b. Muhammed b. Tevfik. "Menhecu İmâm Beğevî fi 'Arzi'l-Kıraât". Doktora Tezi, Câmi'atu Ummu'l-Kurâ, 2001.
- İbn Salâh, Ebû 'Amr Osmân b. Abdirrahmân Takiyyuddîn. *Tabakâtu'l-Fukahâ'i-Şâfi'iyye*. thk. Muhyeddîn Alî Necîb. Beyrût: Dâru'l-Besâiri'l-İslâmiyye, 1992.
- İbn Serrac, Ebû Bekr Muhammed b. es-Sırrî b. Sehl en-Nahvî. *el-Usûl fi'n-Nahv*. thk. Abdü'l-Hüseyn el-Fetlî. Beyrût: Muessesetu'r-Risâle, 1996.
- İbn Ya'îş, Muvafikuddîn Ebu'l-Bekâ' Ya'îş b. Alî b. Ya'îş el-Mevsilî. *Şerhu'l-Mufassal*. haz. İmîl Bedî' Ya'kûb. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2001.
- İbn 'Ufûr, Ebû Hasan Alî b. Mü'min b. Muhammed b. Alî el-İşbîlî. *Şerhu'l-Cumeli'z-Zeccâcî*. haz. Fevvâz eş-Şa'ar. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1998.
- 'İmrânî, Yahyâ b. Ebi'l-Hayr. *el-İnsâr fi'r-Raddi 'alâ'l-Mu'tezileti'l-Kaderiyyeti'l-Eşrâr*. thk. Su'ûd b. Abdülazîz el-Halef. Medine: el-Câmi'atu'l-İslâmiyye, 1999.
- 'İyd, Muhammed. *el-İstişhâd ve'l-İhticâc bi'l-Luğa: Rivâyetu'l-Luğa ve'l-İhticâcu bihâ fi Dav'i İlmi'l-Luğati'l-Hadîs*. Kâhire: 'Âlemu'l-Kutub, 1988.
- Kâdî Abdulcebbâr, Ebû'l-Hasen Kâdî'l-Kudât Abdulcebbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî. *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*. thk. Abdulkerîm Osmân. Kâhire: Mektebetu Vehbe, 1996.
- Kâhirî, Ebû İshâk Burhânuddîn İbrâhîm b. Mûsâ b. Eyyûb. *ed-Durretu'l-Mudiyye fi Şerhi'l-Elfiyye*. Câmi'atu'l-Melik Su'ûd Yazma Kütüphanesi, no: 605.
- Kâtib Çelebî, Mustafâ b. Abdullah. *Keşfu'z-Zunûn 'an Esâmi'-Kutûb ve'l-Funûn*, Beyrût: Dâr İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, t.y..
- Karacabey, Salih. *Hattâbî'nin Hadis İlmindeki Yeri*. İstanbul: Sır Yayıncılık, 2002.
- Kassâb, İbrâhîm. *el-Ezhâr fi Şerhi'l-İzhâr*. Manisa İl Halk Kütüphanesi Akhisar Zeynelzade, no: 45 Ak Ze 514.
- Kara, İsmail. *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz: Şerh ve Haşiye meselesine dair birkaç Not*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2013.

- Karlığa, H. Bekir. “İbn Rüşd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20: 257-288. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.
- Kaya, Mahmut. “Fârâbî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 2: 145-162. İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.
- Kaya, Eyüp Said. “Şerh (Fıkıh)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 38: 560-564. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
- Kaya, Mehmet. “İrâb Değerlendirmelerinin Kur’anın Anlaşılmasındaki Rolü: Zemahşerî örneği” (Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2014).
- Kaya, Mesut, “Osmanlı İlim Geleneğinde Şerh ve Hâşiye Yazıcılığı: Ahmed el-Karamânî’nin Tefsiri/Zemahşerî Şerhi Örneği”. *Ma’rife Dini Araştırmalar* 15, sy. 1 (2015), 9-32.
- Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu’cemu’l-Mu’ellifin: Terâcim Musannifî’l-Kutubi’l-‘Arabiyye*. Beyrut: Mu’essesetu’r-Risâle, 1993.
- Kelbî, Ebu’l-Kâsım Muhammed b. Ahmed b. Cuzey. *et-Teshîl li ‘Ulûmi’t-Tenzîl*. Tsh. Muhammed Sâlim Hâşim. Beyrût: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1995.
- Keylânî, Alî. “İhticâcu’z-Zemahşerî bi’l-Kıraât fi Tefsîri’l-Keşşâf”. Yüksek Lisans Tezi, Câmî’atu’l-Murakkab, 2007.
- Kıftî, Cemâlüddîn Ebu’l-Hasan Alî b. Yûsuf. *İnbâhu’r-Ruvât ‘alâ Enbâhi’n-Nuhât*. thk. Muhammed Ebu’l-Fadl İbrâhîm, Kâhire: Dâru’l-Fikri’l-‘Arabî, 1982.
- Kılıç, Hulusi. “İbnü’l-Hâcib”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21: 55-58. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.
- _____. “el-Kâfiye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24: 153-154. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.
- _____. “İbn Âcurrûm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19: 295-296. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.
- Kılıç, Mustafa. “Zemahşerî’nin Kıraâtleri Kabul Şartları”. *Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 48 (2015): 149-184
- Kureşî, Muhyeddîn Ebû Muhammed Abdulkadir b. Muhammed b. Muhammed b. Nesrullâh b. Sâlim b. Ebi’l-Vefâ el-Hanefî. *el-Cevâhiru’l-Mudiyye*. thk. Muhammed Abdulfettâh. Riyâd, Hicr, 1993.
- Kuşadalı, Mustafa b. Hamza. *Netâcü’l-Efkâr ‘Alâ’l-İzhâr*. (Ankara Milli Kütüphanesi, no: 06 Mil Yz A 10061.

- Külekcî, Numan. *Ganî-Zâde Nâdirî ve Dîvânından Seçmeler*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989.
- Lebdî, Muhammed Semîr Necîb. *Mu'cemu'l-Mustalahati'n-Nahviyye ve's-Sarfîyye*. Beyrût: Dâru'l-Furkân, 1985.
- Mağnisî, Mahmûd b. Hasan. *Muğni't-Tüllâb-Şerhu İsağocî*. thk. Mahmûd Muhammed Tevfîk Ramazân el-Bûtî. Dimeşk Dâru'l-Fikir, 2003.
- Mağribî, Zeynuddîn Ebu'l-Hüseyn Yahyâ b. Abdu'l-Mü'tî. *el-Fusûlu'l-Hamsûn*. thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî. Yüksek Lisans Tezi, Câmi'atu'l-Kâhire, 1972.
- Mahmûd, Yûsuf. *el-Mantiku's-Sûrî: Tasavvurât-Tasdîkât*. Kâhire: Dâru'l-Hikme, 1994.
- Ma'rûf, Nâcî. *Târîh 'Ulemâ' Mustansiriyye*. Bağdât: Matba'atu'l-Ânî, 1959.
- Mehmed Tahir, Bursalı. *Osmanlı Müellifleri*. Haz. Mustafa Tatçı ve Cemâl Kurnaz. Ankara: Bizim Büro Basımevi, 2000.
- Mekkî, Ebu'l-Mu'eyyed Muvaffak b. Ahmed b. Ebî Sa'id. *Kifâyetu'n-Nahv fi 'İlmi'l-İ'râb*. thk. Muhammed Osmân. Kahire: Mektebetu's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 2016.
- Mekûdî, Ebû Zeyd Abdurrahmân b. Alî b. Sâlih. *Şerhu'l-Mekûdî 'alâ'l-Elfîyye*. Haz. İbrâhim Şemsuddîn. Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-İlmiyye, 1996.
- Melh, Hasan Hamîs. *et-Tefkîru'l-İlmi fi'n-Nahvi'l-'Arabî*. Amman: Dâru's-Şurûk, 2002.
- Mellâ, Alî. *Eseru'l-'Ulemâ'l-Muslimîn fi Hadâratî'l-Evrubiyye*. Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1981.
- Mevsîlî, Kemâluddîn Ebu'l-Berakât el-Mubârek b. Şa'ar. *Kalâidu'l-Cumân fi Ferâid Şu'arâ-i hâza'z-Zamân*. thk. Kâmil el-Cubûrî. Beyrût: Dâru'l-Kutûbi'l-İlmiyye, 2005.
- Müberred, Ebu'l-'Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber b. 'Umeyr el-Ezdî es-Sumâî. *el-Muktadab*. thk. Muhammed Abdülhâlik. Kâhire: Vizâretu'l-Evkâf, 1994.
- Mostârî, Mustafâ b. Yûsuf b. Murâd el-Bosnevî. *el-Fevâidu'l-'Abdiyye Şerhu Unmûzec'z-Zamehşerî*. thk. Fâlih Bedâh Abdullâh el-'Acemî. Yüksek Lisans Tezi, Câmi'atu's-Şarki'l-Evset, 2015.
- Nahhâs, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâil. *İ'râbu'l-Kur'ân*. haz. Hâlid el-Alî. Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 2008.
- Nasr Hâmid, Ebû Zeyd. *İşkâliyyâtu'l-Kırâa ve Âliyyâtu't-Te'vîl*. Fas: Dâru'l-Beydâ, 2005.

- Nebhân, Muhammed Fârûk. *el-Medhal ilâ 'Ulûmi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Hâleb: Dâru 'Âlemi'l-Kur'ân, 2005.
- Nekrî, Kâdı Abdunnebî b. Abdurrasûl Ahmed, *Dustûru'l-'Ulemâ*. Beyrût: Dâru'l-Kutûbi'l-'İlmiyye, 2000.
- Nevizade Atai. *Hadâ'iku'l-Haka'ik fî Tekmîleti's-Şekâ'ik*, haz.: Abdülkadir Özcan. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989.
- Neşşâr, Alî Sâmi. *el-Mantiku's-Sûrî: Munzu Aristû hattâ 'Usûrina'l-Hâdir*, İskenderiye: Dâru'l-Ma'rife, 2000.
- Ömer, Ahmed Muhtâr. *Mu'cemu'l-Luğati'l-'Arabiyye'l-Mu'âsıra*. Kâhire: 'Âlemu'l-Kutub, 2008.
- Özbalıkcı Mehmet Reşit. "Sibeveyhi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37: 130-134. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.
- _____. "İbn Hişân en-Nahvî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20: 74-77. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.
- _____. "Muğni'l-Lebîb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30: 384-386. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2005.
- Özek, Ali. *Zemahşerî ve Arap Lugatçılığındaki Yeri*. İstanbul: İslâmî İlimler Araştırma Vakfı Yayınları-Ensar Neşriyat, 2006.
- Özel, Ahmet. "İbnü'l-Hayyât el-Karadâğî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. EK-1: 609-610. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2016.
- Râcihî, 'Abde. *en-Nahvu'l-'Arabî ve'd-Dersu'l-Hadîs*. Beyrût: Daru'n-Nehdeti'l-'Arabiyye, 1979.
- Râgıb, Abdusselâm Ahmed. *Vazîfetu's-Sûreti'l-Fenniyye fî'l-Kur'ân*. Halep, Fussilet, 2001.
- Rummânî, Ebu'l-Hasan Alî b. İsâ. *Kitâbü'l-Hudûd*. nşr. İbrâhim es-Semerrâî. Ammân: Daru'l-Fikir, t.y..
- _____. *Me'âni'l-Hurûf*. thk. 'İrfân b. Selîm ed-Dimeşkî. Beyrût: Mektebetu'l-'Asriyye, 2005.
- _____. *Şerh Kitâb Sibeveyhi*. thk. Muhammed İbrâhîm Yûsuf Şeybe. Doktora Tezi, Câmi'atu Ummu'l-Kura, 1994.
- Reşvân, Muhammed Mihrân. *el-Medhal ilâ'l-Mantiki's-Sûrî*. Kahire: Dâru'l-Kubâ, 1998.
- Safedî, Salâhuddîn Halîl b. Aybek. *Kitâbu'l-Vâfi bi'-Vefâyât*. thk. Ahmet el-Arnâ'ût ve Türkî Mustafâ. Beyrût: Dâru İhyai't-Turâsi'l-'Arabî, 2000.

- _____. *A'yânu'l-Asr ve A'yânu'n-Nasr*. thk. Alî Ebû Zeyd, Nebîl Ebû 'Aşme, Muhammed Mahmûd, ve Mahmûd Sâlim Muhammed. Beyrût: Dâru'l-Fikri'l-Mü'asira, 1998.
- Sekkâkî, Ebû Ya'kûb Yûsuf b. Ebî Bekr Muhammed b. Alî. *Miftâhu'l-'Ulûm*. haz. Na'im Zerzûr. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1987.
- Sîbeveyhi, Ebû Bişr 'Amr b. Osmân b. Kanber. *el-Kitâb*. thk. Abdusselâm Muhammed Harûn. Kâhire: Mektebetu'l-Hâneci, 1988.
- Sinanoglu, Mustafa. "Şerh (Kelam)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 38: 564-565. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
- Suyûtî, Celâlüddin Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *el-Behcetü'l-Merdiyye*. thk. Muhammed es-Sâlihî. Y.y.: Mektebetu'l-Muderris, 1974.
- _____. *el-İtkân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Mustafâ Şeyh Mustafâ. Dimeşk: Müessesetu'r-Risâle, 2008.
- _____. *Buğyetü'l-Vu'ât fî Tabakâti'l-Luğaviyyîn ve'n-Nuhât*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm. Mısır: Matba'atu İsâ el-Bâbî el-Halebî, 1965.
- _____. *el-İktirâh fî Usûli'n-Nahv*. thk. Abdulhakîm 'Atiye. Dimeşk: Dâru'l-Beyrûtî, 2006.
- Sülemî, Abdullâh b. 'Uveykil. "el-Mutûn ve's-Şurûh ve'l-Havâşî ve't-Takrîrât fî Te'lîfi'n-Nahvî", *Mevelletü Ahmediyye*, sy. 4 (1999): 246-273.
- Şâvî, Nu'mân. *Buğyetü'l-'Abkarî min Unmûzeci'z-Zemahşerî*. Ammân: Dâru'l-Ferh, 2015.
- Şensoy, Sedat. "Şerh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38: 555-558. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınlar, 2010.
- Şeybânî, Ebu'l-Fadl Kemâlüddîn Abdürrezzâk b. Ahmed el-Fuvatî. *Telhîs Mecma'i'l-Âdâb fî Mu'cemi'l-Elkâb*. thk. Muhammed Kâzım. Tahrân: Vizâretu's-Sakâfe, h.1416.
- Şâzelî, Abdülazîz Muhammed b. Yûsuf. *Halâvetü'l-Fâlûzec fî Şerhi Elfâzi'l-Unmûzec*. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi Hüsrev Paşa Bölümü, no: 670.
- Teftezânî, Se'duddîn Mes'ûd b. Ömer b. Abdullâh. *Şerhu'l-'Akâidu'n-Nesefiyye*, thk. Alî Kemâl. Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arâbî, 2014.
- _____. *Tehzibu'l-Mantık ve'l-Kelâm*. Mısır: Matba'atu's-Sa'âde, 1912.
- Tentâvî, Muhammed. *Neş'etu'l-Nahv ve Tarih Eşheri'n-Nuhât*. Kâhire: Dâru'l-Ma'ârif, 1995.

- Topuzoğlu, Tefvik Rüştü. “Hâşiyeye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16: 419-422. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınlar, 1997.
- Turan, Abdülbâki. “İbn Mâlik et-Tâî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20: 169-171. (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınlar, 1999.
- _____. “el-Elfiyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11: 28-29. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınlar, 1995.
- Türcan. Zişan. *Hadis Şerh Geleneği Doğuşu Gelişimi ve Dönüşümü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.
- ‘Ubâde, Muhammed İbrâhîm. *Mu’cem Mustalahâti’n-Nahv ve’s-Sarfî ve’l-‘Arûd ve’l-Kâfiye*. Kâhire: Mektebetu’l-Âdâb, 2011.
- Uyanık, Mevlüt ve Aygün Akyol. “İslâm Felsefesinin Zirve Filozofu: İbn Rüşd -Faslu’l-Makâl Merkezli Bir İnceleme-”. *İslâmî Araştırmalar* 30, sy. 1 (2019): 112-131.
- Uzun, Mustafa İsmet “Gânizâde Mehmed Nâdirî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13: 355-356. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınlar, 1996.
- Yâfi’î, Ebû Muhammed Abdullâh b. Es’ad b. Alî b. Süleymân el-Yemenî. *Mirâtu’l-Cenân ve ‘İbratu’l-Yakzân fi Ma’rifeti mâ Yu’teberu min Havâdisi’z-Zamân*. thk. Halîl Mansûr. Beyrût: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1997.
- Ya’kûb, İmîl Bedî’ ve Mîşâl ‘Âsî. *el-Mu’cemu’l-Mufasssal fi’l-Luĝa ve’l-Edeb*, Beyrût: Dâru’l-‘İlmi li’l-Melayîn, 1987.
- Yavuz, Mehmet. “İbn Cinnî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19: 397-400. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınlar, 1999.
- Yazar İsmi yok. *İrâbu’l-Unmûzec fi’n-Nahv*. Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, no: 63 Hk 61/2.
- Yazar ismi yok. *Tahrîru’l-Fevâid*. Kazan: Matba’atu’l-Kazân, h. 1319.
- Yazıcı, Mehmet Yunus. “Belgradlı Mehmed Hâkî’nin Şakâ’ik Tercümelere”. Doktora Tezi, Kırıkkale Üniversitesi, 2020.
- Yazıcı, Hüseyin. “İbnü’s-Serrâc”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21: 205-206. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınlar, 2000.
- Yemânî, Abdülbakî b. Abdulmecid. *İşâretu’t-Ta’yîn fi Terâcimi’n-Nuhât ve’l-Luĝaviyyîn*. thk. Abdülmecîd Diyâb. Suûdi Arabistan: Merkezü’l-Melik Faysal, 1986.
- Yerinde, Adem. “Nahiv kavramının tarihi arka pılanı ve terimleşme süreci”. *İ. Ü Şarkiyat Mecmu’ası*, sy. 29 (2016): 193-238.

- Yıldız, Musa. “ez-Zeccâcî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 44: 175-176. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Yüce, Nuri. “Zemahşerî (Hayatı ve Eserleri)”, *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 26 (1993): 289-316.
- Yüksel, Emrullah. “Birgivi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6: 191-194. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.
- Zeccaâcî, Ebu'l-Kâsım Abdurrahmân b. İshâk. *el-İdâh fî 'İeli'n-Nahv*. thk. Mâzin Mubârek. Beyrût, Dâru'n-Nefâ'is, 1979.
- _____. *Kitâb Hurûfi'l-Me'ânî*. thk. Alî Tefvik el-Hamed. Beyrût: Müessesetu'r-Risâle, 1986.
- Zehebî, Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Siyer A'lâmu'n-Nubelâ'*. thk. Şu'ayb Arnâ'ût ve Muhammed Nâ'im el-'Arkasûsî. Beyrût: Mu'essesetu'r-Risâle, 1996.
- _____. *Muhtasar Tarih İbni'd-Debîsî*. thk. Mustafâ Cevât. Bağdât: Matba'atu'l-Ma'ârif, 1951.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin. *et-Tefsîr ve'l-Mufessirûn*. Kâhire: Mektebetu'l-Vehbe, 2000.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed. *el-Unmûzec*, haz. Sâmi b. Ahmet el-Mansûr. y.y: y.e.y.,1999.
- _____. *el-Mufassal fî Sin'ati'l-İ'râb*. Beyrût: Dâru'l-Ceyl, t.y..
- _____. *el-Keşşâf 'an Hakâ'ik Ğavâmidî't-Tenzîl*. Beyrût, Dâru'l-Kitabi'l-'Arabî, 1986.
- Zerkeşî, Bedreddîn Muhammed b. Abdillâh, *el-Burhân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Ebu'l-Fadl ed-Dimyâfî. Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 2006.
- Zeydân, Corcî. *Târîhu Âdâbi'l-Luġati'l-'Arabiyye*. Kahire: Müessesetu Hendâvî, 2012.
- Zeyle'î, Cemaluddîn. *Kitâbu Tahrici'l-Ehâdisi ve'l-Âsâr el-Vâki'a fî'l-Keşşâf li'z-Zemahşerî*. thk. Alî 'Umer Bâdahdah. (Doktora Tezi, Câmi'atu Ummu'l-Kurâ, h. 1417.
- Zeynizâde, Hüseyin b. Ahmed. *Mu'ribu'l-İzhâr*. Edirne Selimiye Yazma Eserler Kütüphanesi, no: 22 Sel 5085.
- Zeynu'l-'Arab, Alî b. 'Ubeydullâh b. Ahmed b. İmâm Zeyniddîn Ebu'l-Mefâhir el-Mısri, *Şerhu'l-Mesâbih*. thk. Nüha bnt. 'Usâme Abdullâh. Yüksek Lisans Tezi Câmi'atu Ummu'l-Kurâ, 2011.

_____. *Şerhu'l-Unmûzec*, thk. Ahmed Ömer el-'Alevî, “muhakkikin notu” (Yüksek Lisans Tezi, Câmi'atu'l-Kâhire, 2005)

_____. *Şerhu'l-Unmûzec*, İskenderiye Belediye Kütüphanesi, no:1134/782.

Ziriklî, Ebû Gays Muhammed Hayruddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris. *el-A'lâm Kâmûs Terâcim li Eşheri'r-Ricâl-i ve'n-Nisâ' mine'l-'Arabi ve'l-Muste'ribîn ve'l-Musteşrikîn*. Beyrût: Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn 2002.

Zurkânî, Muhammed Abdulazîm. *Menâhilu'l-İrfân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. ve haz. Fevvâz Ahmed. Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1995.

